Академія правових наук України

Питання боротьби зі злочинністю

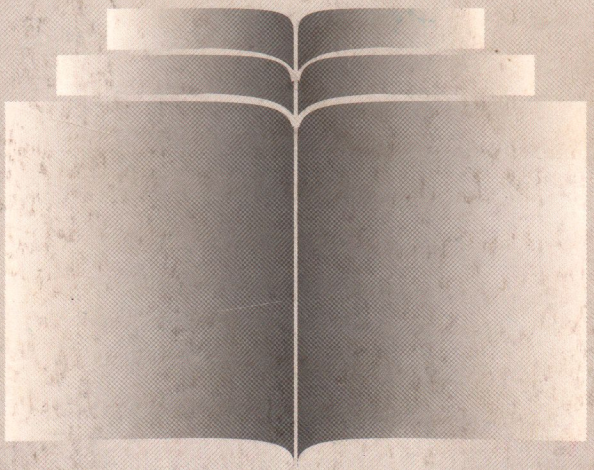

ПРАВО

Збірник наукових праць

Випуск 8

Інститут вивчення проблем злочинності

9,45

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року
Випуск 8

Харків
«Право»
2004

ББК 67.308
П 35

Засновник
Академія правових наук України

Редакційна колегія
В. І. Борисов (головний редактор), *В. С. Зеленецький* (заст. головного редактора), *В. С. Батиргареєва, В. В. Голіна, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, М. В. Салтевський, Н. В. Сібільова, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, В. М. Хотенець*

Видавець
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України
61002, Харків, вул. Пушкінська, 49
Тел. 715-62-08; 706-15-94

Видавництво
«Право» Академії правових наук України
61002, Харків, вул. Чернишевського, 80
Тел. 164-552, 164-553

ISBN 966-8467-06-X

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2004
© «Право», 2004

I. МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ «ОСНОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: СТАН ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ»

(27 листопада 2003 р., Харків)

ВІД ОРГКОМІТЕТУ СЕМІНАРУ

Злочинність неповнолітніх — це частина загальної злочинності, яка підкоряється тим самим законам розвитку, що і злочинність дорослих, але все ж має свою специфіку, яка обумовлює особливості методики розслідування і провадження у справах про суспільно небезпечні діяння, що вчиняються неповнолітніми, їх юридичної відповідальності, призначення покарання за злочини та їх попередження. Злочинність неповнолітніх значною мірою залежить від боротьби з нею та рівня контролю з боку сім'ї, виховних установ, громадськості за поведінкою підлітків. Як відомо, провідною кількісною тенденцією динаміки злочинності неповнолітніх за останні роки є поступове її зниження. Разом з тим структурну картину цієї злочинності складають корисливі, насильницькі та корисливо-насильницькі злочини. Найбільше поширення в країні набули крадіжки, грабежі, розбої. Виконавцями цих злочинів є в основному підлітки з неблагополучних сімей, «трудні» підлітки, які створюють криміногенні групи. Саме такі групи неповнолітніх вчиняють основну масу злочинів.

Зрозуміло, що результативність попередження злочинності неповнолітніх залежить від дії криміногенних факторів. Потрібна продумана комплексна система попередження злочинності неповнолітніх, яка включала б в себе різноманітні попереджувальні напрямки і враховувала сучасний стан розробки відповідних заходів на теоретичному рівні та їх впровадження у практику, виходячи з ресурсних можливостей держави.

27 листопада 2003 року у Харкові відбувся науково-практичний семінар «Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи її попередження». Організаторами його підготовки та проведення була Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого і Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. Від

цих установ було створено оргкомітет семінару, до складу якого увійшли: перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік-секретар відділення кримінально-правових наук Академії правових наук України, професор В. В. Сташис (голова оргкомітету) та члени: проректор з наукової роботи Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік АПрН України, професор М. І. Панов (заступник голови оргкомітету), директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, член-кореспондент АПрН України, професор В. І. Борисов (заступник голови оргкомітету), заступник директора з наукової роботи Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, член-кореспондент АПрН України, професор В. С. Зеленецький, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувач сектору попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, член-кореспондент АПрН України, професор В. В. Голіна, науковий співробітник сектору попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, кандидат юридичних наук Б. М. Головкін, вчений секретар Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, кандидат юридичних наук В. С. Батиргареєва. На семінарі був розглянутий широкий спектр питань відносно сучасного стану і тенденцій розвитку злочинності неповнолітніх в Україні, причин та умов вчинення ними злочинів, удосконалення діяльності державних органів і громадськості щодо протидії злочинності неповнолітніх, питання влаштування неповнолітніх після відбуття покарання в місцях позбавлення волі. Крім того, розглядалися проблеми кримінальної відповідальності та призначення покарання неповнолітнім за чинним законодавством, особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх, підстави створення в Україні судів для неповнолітніх — ювенальної юстиції.

Учасники семінару звертали увагу на те, що попередження злочинності неповнолітніх — складне і відповідальне завдання, яке стоїть сьогодні перед Україною. Позитивне його вирішення багато в чому залежить від об'єднаних зусиль державних органів і підтримки їх громадськістю. Необхідно також усвідомлювати, що попередження злочинності неповнолітніх — це реально досяжна мета, якщо діяльність щодо її досягнення ґрунтується на суттєвому поліпшенні соціально-економічних умов становлення і розвитку особистості неповнолітніх, підвищенні рівня виховної роботи серед підлітків.

За підсумками роботи семінару розроблені і прийняті рекомендації щодо подальшого вдосконалення організаційно-правових, кримінально-правових, кримінально-процесуальних, кримінально-виконавчих, кримінологічних та соціологічних заходів попередження та боротьби зі злочинністю неповнолітніх.

Редакційна колегія та оргкомітет семінару щиро вдячні установам, організаціям, науковцям, приватним підприємцям, підтримка яких сприяла успішному проведенню семінару та виданню цього збірника.

В. В. Сташис,
професор, перший проректор
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
академік-секретар відділення
кримінально-правових наук АПрН України,
Голова оргкомітету науково-практичного семінару

ВСТУПНЕ СЛОВО

Вельмишановні учасники та гості науково-практичного семінару!

Дозвольте мені привітати вас у стінах Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, подякувати за те, що такий представницький форум зібрався саме на Харківщині на базі Академії.

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх є однією з найважливіших і складних проблем сьогодення. Ті зміни, які відбуваються у злочинному середовищі серед неповнолітніх, викликають занепокоєння і потребують рішучих, енергійних та цілеспрямованих дій. Незважаючи на певні позитивні зрушення щодо структури та динаміки, злочинність неповнолітніх як в цілому в Україні, так і по окремих регіонах залишається ще великою та тяжкою. За останні десять років злочинність неповнолітніх в Україні зросла приблизно удвічі, тоді як підлітково-юнацьке населення зменшилося на 15-20%.

Найбільш поширеними у структурі злочинності неповнолітніх є насильницькі і корисливо-насильницькі злочини. Тільки у 2002 році було зареєстровано понад 32 тис. злочинів: убивства, тяжкі тілесні ушкодження, згвалтування, хуліганства, розбої, грабежі, крадіжки та інші злочини.

На території Харківщини у 2002 році неповнолітніми було вчинено понад 1300 злочинів, а за 6 місяців 2003 року їх кількість досягла майже 630.

Сучасному стану злочинності неповнолітніх притаманні такі кримінально-правові та кримінологічні риси, як організованість, груповий характер, жорстокість і зухвалість при вчи-

© В. В. Сташис, 2004

нені злочинів, участь у складі груп дорослих злочинців, рецидив тощо.

Тривожні тенденції спостерігаються стосовно особи злочинця-неповнолітнього. Серед них значна кількість зловживає спиртними напоями, наркотиками, не навчається і не працює, не має позитивного дозвілля, тобто фактично перебуває поза соціальним контролем, що, безумовно, сприяє легкому переходу підлітка на злочинний шлях.

На семінарі буде розглянуто широке коло питань, зокрема, тенденції динаміки злочинності неповнолітніх в Україні та в регіоні, умови формування девіантної поведінки підлітків та способи втягнення їх у злочинну діяльність; вплив на злочинність неповнолітніх дорослих злочинців; важелі підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, органів виконавчої влади, громадських організацій стосовно протидії негативним тенденціям злочинності неповнолітніх; організацію практичної взаємодії державних установ та громадських формувань щодо протидії злочинності неповнолітніх. Неабияке значення має розгляд особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх за чинним законодавством та призначення покарання неповнолітньому, питань створення ювенальної юстиції, застосування виховного впливу на неповнолітніх, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, та шляхи його вдосконалення; соціальної адаптації неповнолітніх після відбування покарання тощо.

Ці та інші питання потребують подальшого опрацювання, і я сподіваюсь, що під час роботи нашого семінару будуть вироблені рекомендації, спрямовані на вдосконалення шляхів боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Тому є всі підстави та умови для того, щоб правоохоронні та інші органи, діяльність яких спрямована на подолання негативних явищ у підлітковому середовищі, отримали виважені наукові рекомендації. А наслідками роботи науковців були б ефективні заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх та її попередження.

На базі нашої Академії вже неодноразово протягом багатьох років проводяться науково-практичні семінари, конференції, «круглі столи», які отримують високу оцінку не лише української громадськості, але й закордонних колег. Сподіваюсь, що наша робота буде достойним внеском у вирішення проблем ефективної боротьби з підлітковою злочинністю.

Ще раз дозвольте побажати творчого натхнення та вагомих здобутків упродовж вашої роботи на семінарі.

І. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

В. І. Шакун,
доктор юридичних наук, професор,
перший проректор Національної академії
внутрішніх справ України

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ — НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Перш ніж зосередити увагу на висвітлені сучасних кримінологічно значущих чинників, що впливають на злочинність неповнолітніх, зазначимо, що їх часові межі охоплюють лише останнє десятиліття. До того ж на їх об'єктивності суттєво позначається особливості вітчизняної системи реєстрації повідомлень про злочини, яка, з певних причин, дає можливість маніпулювати адміністративними та статистичними даними. Загальновідомо, що стан злочинності неповнолітніх традиційно характеризується кількістю як безпосередньо вчинених ними злочинів, так і за їх участю. Згідно з статистичними даними у 1992 році кількість таких злочинів зросла на 19,9%; у 1996 році складала 41811. У 1997 році, без будь-яких об'єктивних причин, відбулася різка зміна тенденцій, а кількість зареєстрованих злочинів неповнолітніх зменшилась на 22,7%; у 2002 році становила 32335. Між тим, коефіцієнт злочинності в Україні у розрахунку на 100 тис. населення віком від 14 років і старше протягом десятиріччя практично не змінювався, і у 2002 році складав 1100. Істотно, на 37,3%, зменшилась за десять років групова злочинність неповнолітніх. Загалом при аналізі статистичних даних складається враження, що в останні роки реєструвалися лише ті злочини неповнолітніх, де була встановлена особа. На користь такого припущення свідчать такі показники: у 1992 році до кримінальної відповідальності було притягнуто 52,7% неповнолітніх злочинців, а у 2002 році вже

© В. І. Шакун, 2004

96,3%. Про це також свідчить і динаміка кількості засуджених неповнолітнього віку, яка характеризується постійним їх зростанням в середньому на 6,1% на рік. Якщо у 1992 році було засуджено 11625 неповнолітніх, то у 2002 році — 20104, тобто на 72,9% більше. Частка таких осіб серед усіх засуджених протягом останнього десятиріччя в середньому становила 8,9% і у 2002 році дорівнювала 10,4%. На цьому фоні суттєво, на 75,4%, виросла кількість неповнолітніх, які не працювали і не навчалися на момент вчинення злочину. Якщо у 1992 році число таких осіб становило 7134, то уже у 2002 році — 12510.

Навіть ця далеко не повна картина злочинності неповнолітніх багато в чому не відповідає сучасним соціальним і економічним українським реаліям. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Розумкова у квітні 2003 року серед респондентів віком від 18 років, з'ясувалось, що законослухняність вважають однією з найважливіших чеснот всього 6,2% молоді. А кожна п'ята (21,5%) молода людина з опитаних взагалі ігнорує закон. Варто зазначити, що система чинників, яка може впливати на злочинність взагалі і на неповнолітніх зокрема, потенційно притаманна кожній суспільній системі, і тут Україна не є винятком. Проте вони стають кримінологічно значущими за умови кризового загострення економічного стану, в якому перебуває держава в цілому, та неефективної дії влади щодо протидії злочинності. Однією із таких значущих кримінологічних проблем, які з'явилися в Україні в останнє десятиріччя є імпульсивне і фактично неконтрольоване зростання маси молоді, яка не бере участі у трудовому процесі, не виконує своїх суспільно необхідних функцій, не має чітко визначеного соціального статусу і необхідних фінансових джерел забезпечення потреб особистої життєдіяльності.

Молодь у сучасній Україні слід віднести до чи не найуразливіших щодо ризику безробіття соціально-демографічних груп. Станом на 1 січня 2001 р. вона становила 28% усіх офіційно зареєстрованих безробітних. Рівень офіційного безробіття серед молоді постійно зростає і на початок 2001 року порівняно з 1995 роком виріс майже в одинадцять разів, тобто з 29,6 тис. до 320,1 тис., хоча впродовж 2002 року він і скоротився на 38,7 тис. осіб.

За даними обстежень Держкомстату України щодо зайнятості та безробіття молоді, у 2000 році кожен п'ятий з непрацюючих молодих людей (1152,0 тис. осіб) за критеріями методо-

логії МОП належав до безробітних. Отже, кількість молодих безробітних щонайменше втричі вища за кількість тих, хто офіційно мав такий статус у Державній службі зайнятості.

До того ж середньомісячний рівень молодіжного безробіття, розрахований за методикою МОП, у 2000 р. становив 19,1%, де частка безробітних серед економічно активної молоді віком 15-19 років сягала 40,1%, у віковій групі 20-24 роки цей показник дорівнював 20,5%, а серед тих, кому від 25 до 29 років, — 14,3%. Якщо частка молоді серед зайнятого населення становила близько 23,9%, то серед безробітних — майже половину (42,5%).

Серед інших чинників, що набули кримінологічного значення, стала загальна захворюваність молоді, яка за останні десять років зросла у 2,8 рази. Зокрема, обґрунтовану тривогу викликає збільшення кількості патологій під час пологів, де фактично кожний восьмий із десяти народжується з певними вадами, що призвело до різкого збільшення кількості випадків вроджених вад розвитку, деформацій та хромосомних аномалій, що становили у 2002 році майже 20 випадків на 10 тис. населення. Усього на цю патологію страждає близько 30 тис. осіб підліткового віку, причому у юнаків вона зустрічається у 1,5 рази частіше, ніж у дівчат. Викликають занепокоєння такі соціально небезпечні захворювання, як туберкульоз, хвороби, що передаються статевим шляхом, СНІД, наркоманія. З 1995 року в Україні, за критеріями ВООЗ, зареєстрована епідемія туберкульозу і за цей період захворюваність підлітків на його активні форми збільшилась на 54,6%. Як свідчать результати соціологічних досліджень та деякі інші джерела, офіційна статистика через невиконання вимог щодо звітності медичними закладами, особливо недержавними, неповно відображає масштаби поширення на венеричні захворювання серед неповнолітніх.

В Україні спостерігається збільшення захворюваності підлітків на розлади психіки і поведінки, яка становила у 2001 році 69,4 випадків на 10 тис. підлітків (у 1992 році — 61,0). За останні десять років цей показник зріс на 7,3%. Тут також захворюваність юнаків значно перевищує захворюваність дівчат. Стрімко поширюється в Україні вживання наркотичних речовин. За статистичними даними майже 90% наркоманів — молоді люди віком до 30 років, з яких кожний четвертий — жінка. На слабке здоров'я молоді вказує його низький рівень у призовників, серед яких придатними до військової служби в останні п'ять років визнається лише 6 з 10. Ці невтішні свідчення

здоров'я молоді певною мірою сприяють виникненню іншого кримінологічно значущого чинника — демографічної кризи.

За прогнозами ООН, до 2050 року кількість жителів України скоротиться на 39,6%. Це значно швидше, ніж, наприклад у Росії (28,3%). Тільки за останні 10 років населення України скоротилося більше ніж на 3 мільйони осіб. Фактично у країні зникла одна область, з чисельністю населення трохи більшою, ніж Харківська.

Складна ситуація склалася у найбільш перспективній групі населення віком 14–28 років. Чисельність цієї вікової групи в Україні протягом 1991–2001 років збільшилася з 10,7 до 11,1 млн. осіб, а її питома вага підвищилася за цей час з 20,7 до 22,6%. Зростання абсолютної та відносної чисельності молоді (14–28 років), що загалом розпочалося у 1993 році, є наслідком так званих „демографічних хвиль». По-перше, через короткочасне підвищення народжуваності на початку 70-х років протягом 1991–1997 років відбулося зростання кількості молодих людей віком 20–24 роки (на 10,3%). По-друге, починаючи з 1997 року відбувається збільшення чисельності підлітків віком 14–17 років (на 6,7%), що є результатом деякого підвищення народжуваності в Україні в першій половині 80-х років минулого століття завдяки реалізації у той час певних демополітичних заходів, а саме: посилення допомоги сім'ям з дітьми, підвищення уваги до розв'язання житлових проблем молодих сімей. Водночас чисельність 18–19-літніх за період з 1991 по 2001 рік скоротилась, а 25–28-літніх — майже не змінилась.

У найближчій перспективі динаміка чисельності молоді буде зазнавати коливань внаслідок поєднання дії двох чинників: поступового просування у старші вікові групи дещо чисельнішої когорти народжених у першій половині 80-х років та поповнення вкрай нечисленними поколіннями народжених у 90-ті роки минулого століття. Саме завдяки останньому зростання чисельності молоді протягом найближчих трьох років поступово припиниться і розпочнеться її зменшення.

З аналізу всіх аспектів здоров'я молоді на межі тисячоліть випливає висновок, що його стан настільки незадовільний, що загрожує національній безпеці країни, як її оборонний потенціал та ресурс розвитку суспільства. Тим більше, що всяка хронічна хвороба незалежно від того, яка її біологічна природа, який орган або функціональна система є враженою нею, ставить людину у психологічно особливі життєві обставини, або, інакше ка-

жучи, створює особливу об'єктивну соціальну ситуацію розвитку психіки людини. У цьому відношенні різні хронічні захворювання можуть створювати однотипні життєві обставини.

Ці та інші кримінологічно важливі чинники примушують дещо по-іншому поглянути на існуючу систему профілактики злочинності серед молоді. До недавнього часу вважалось, що різноманітні масові заходи, дискотеки, рок-фестивалі будуть сприяти відволіканню молоді від вчинення протиправних дій. Проте, як показують новітні медико-біологічні дослідження, подібні розваги, навпаки, сприяють їм. Під час подібних заходів у кров молодого організму викидається така кількість стресових гормонів, що він неспроможний ними належним чином розпорядитися, і, по суті, отруюється. В подальшому у підлітків виробляється потреба, яка переростає в звичку, постійно відчувати потрясіння, тобто вони ніби «підсаджуються» на свій власний адреналін. Звідси йдуть пошуки нових «допінгів» і, коли звукових подразників вже не вистачає, підлітки шукають розрядку в сварках, бійках та інших хуліганських вчинках. Тому й невипадково, що сотні з них гинуть, зірвавшись з дахів, балконів, вишок, мостів, куди вони забиралися у пошуках гострих відчуттів. На фоні практично неконтрольованого державою вживання алкогольних напоїв неповнолітніми ситуація стає ще більш загрозливою. Тільки у 2002 році від вживання неякісного й фальсифікованого алкоголю, за офіційними даними, в Україні померло понад 10 тисяч чоловік (для порівняння, у США — 160 чоловік), серед яких майже 2 тисячі неповнолітніх. За оцінками експертів, загальний обсяг легального й тіньового ринку лікеро-горілчаних виробів сягає 30 — 35 мільйонів декалітрів на рік. У контексті сказаного викликає сумнів існування в статті 21 Кримінального кодексу України відповідальності особи, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю. Йдеться про те, що в Україні заборонено обіг наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, і за цієї умови кримінальна відповідальність особи, яка вчинила злочин у стані такого сп'яніння, не викликає заперечень. Що ж стосується алкогольної продукції, то держава не лише дозволяє, а всіляко підтримує її випуск. За цих умов влада не має морального права встановлювати безумовну кримінальну відповідальність особи, яка вчинила злочин у стані алкогольного сп'яніння, особливо, якщо це стосується молоді.

Взагалі, особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх потребує окремого законодавчого вирішення шляхом прийняття закону «Про систему ювенальної юстиції», який би увібрав у себе всі органи державного управління, що займаються правами дітей. При цьому бажано щоб суд виконував не стільки функції покарання, які він, до речі, завжди буде виконувати, скільки органом, що вирішував би конфлікт між правопорушником і його жертвою.

Окремо стоїть питання впливу на злочинність неповнолітніх телепередач, які містять сцени насильства. На жаль, в Україні відсутні ґрунтовні дослідження з цього питання. Водночас за даними Mediascope 66% дитячих телепередач, які транслюються в США, містять сцени насильства, причому в 5 випадків телебачення демонструє програми, в яких насильство ніяк не карається. В тих же Сполучених Штатах Національний інститут психічного здоров'я дійшов висновку, що лише 4% програм, де присутні сцени насильства, мають яскраво виражений заклик до ненасильства. Загалом телебачення зробило великий вплив на рівень злочинності у світі: існує чітка залежність — рівень злочинності в тій або іншій країні збільшувався через 10-15 років після появи в ній телебачення.

Правознавцями і кримінологами, зокрема, належним чином не оцінено наукове відкриття можливості людини впливати на навколишній світ. Так, американський нейрофізіолог Роджер Сперрі отримав Нобелівську премію саме за те, що зумів розпізнати, як форма думки всередині розуму розвиває «причинну потенцію», тобто силу, яка ініціює все, що діється в житті людини. Дослідження Р. Сперрі показують, що «причинна потенція» виникає в розумі як вбудована біоелектрична система, схожа на конденсаторну батарейку великої ємності. Це свідчить про те, що за певних умов енергія із прихованої форми може перейти в неприховану. Як відомо, людський організм складається із безлічі функціональних систем і їх ритми повинні бути взаємопов'язані між собою. Коли вони працюють в унісон, то з організмом людини та його поведінкою нічого не трапляється. Але якщо організм опиняється у стресовій ситуації, цей режим порушується. Більше того, якщо людина перебуває в таких умовах тривалий час, то системні зв'язки починають розриватись. Тобто кожна функціональна система, намагаючись вижити, працює сама по собі. За таких умов в організмі виникають хаос і дезорганізація. При цьому функ-

ціональні системи діють за «принципом саморегуляції. У них постійно циркулює й оцінюється інформація щодо стану результатів її діяльності. Вони також самі себе прилаштовують до оптимальних умов, адаптуючи організм до навколишнього середовища. Узагалі кожна функція системи прагне до досягнення корисних для організму пристосовчих результатів. Кожний відрізок часу діяльності організму визначається якоюсь однією домінуючою для виживання системою. Після задоволення провідної потреби організм опиняється у владі наступної за значенням потреби». Йдеться про те, що задоволення однієї потреби дозволяє формуватись наступній. І таке послідовне квантування відбувається на всіх рівнях: від молекулярних процесів до психічної соціальної діяльності людини.

Стає все більше очевидним, що людина виявилась більш складним організмом, ніж раніше уявлялось. Вона одночасно присутня і здійснює свою діяльність в мікро-, макро- і мегасвіті, які являють собою специфічні сфери об'єктивної реальності і розрізняються за рівнем структурної організації матерії або рівнем організації функціональних систем. Природно, що може виникнути запитання: яке це має відношення до проблем злочинності серед молоді? Річ, власне, в тому, що десятиліттями ми вважали, що від директив, законів, зусиль громадських організацій і, врешті-решт, сім'ї та школи залежатиме подолання проблеми злочинності. Як виявилось, це багато що значить і може певним чином впливати на її обмеження, але проблему не усуває.

Отже, вкрай потрібні фундаментальні дослідження в галузі вивчення глибинної поведінки особи, особливо таких її сторін, які можуть впливати на вчинення злочину.

В. С. Савіна, Л. А. Горшкова,
головні спеціалісти Харківського обласного управління юстиції

РОЛЬ ОРГАНІВ ЮСТИЦІЇ В ПОПЕРЕДЖЕННІ ПІДЛІТКОВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА В ЗАПОБІГАННІ ДИТЯЧІЙ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ

(на матеріалах Харківської області)

Органи юстиції — а це обласні та районні (міські) управління юстиції, відповідно до покладених на них повноважень здійснюють методичне керівництво, координацію правоосвітньої роботи, забезпечують і безпосередньо беруть участь у реалізації правоосвітніх заходів, які визначені Національною програмою правової освіти населення та обласною Програмою правової освіти населення Харківської області на 2001-2005 роки.

Для подальшого розвитку правової освіти, координації діяльності місцевих органів виконавчої влади, інших установ і організацій, здійснення методичного забезпечення правової освіти населення, діяльності, пов'язаної з попередженням правопорушень у підлітковому середовищі в Харківській області діє обласна міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення (далі МКМР). Такі ради створені і працюють у всіх районах та містах Харківської області.

На обласній раді МКМР спільно з відділами освіти та правоохоронними органами були розглянуті причини зростання підліткової злочинності. Встановлено, що основними причинами підліткової злочинності є: зростання дитячої бездоглядності, виховання дітей в неблагополучних сім'ях, де батьки алкоголіки, наркомани чи такі, що мають судимості, низький матеріальний стан. На розвиток дітей негативно впливає відеопродукція, що пропагує насильство, паління, вживання алкоголю та наркотиків, недостатня кількість загальноосвітніх програм для дітей.

Для зменшення впливу зазначених факторів були розроблені спільні заходи по упередженню підліткової злочинності в Харківській області на 2003-2005 роки.

© В. С. Савіна, Л. А. Горшкова, 2004

Протидії підлітковій злочинності в області здійснюється за різними формами:

- загальнопрофілактичні заходи;
- соціально-профілактичні заходи, які здійснюються або на певних територіях, або стосовно певного кола осіб.

У 2003 році проведені загальнопрофілактичні операції «Ялинка», «Канікули», профілактичні заходи у метрополітені і на ринках та рейди, спрямовані на вилучення безпритульних дітей з вулиць та надання їм подальшої соціальної допомоги. В ході цих операцій виявлено і доставлено до райвідділів 924 неповнолітніх, з них 480 за бродяжництво та жебрацтво.

У своїх заходах ми враховуємо і такі фактори, як вивчення курсів з права у загальноосвітніх школах та професійно-технічних училищах. Як відомо, в дев'ятих класах загальноосвітніх навчальних закладів вивчається обов'язковий курс «Основи правознавства», а у професійно-технічних навчальних закладах курс «Основи правових знань» (по Харківській області це більше 50 тис. осіб).

Окрім цього, у восьмих класах запроваджено курс на вибір «Практичне право», в 9-11 класах — курс «Громадянська освіта», в 11 класах — обов'язковий курс «Людина і суспільство». В Харківській області є також шість загальноосвітніх навчальних закладів, де запроваджене поглиблене вивчення правознавчих дисциплін. Тому ми широко використовуємо такі форми, як олімпіади, конкурси, а також правові клуби.

Так, у 2003 році було проведено обласну олімпіаду з правознавства, в якій взяли участь 247 учнів, з них 33 посіли призові місця.

У 2002/2003 навчальному році проведено обласний конкурс учнівських робіт «Мої права». У девяти професійно-технічних навчальних закладах області функціонують молодіжні правові клуби «Юний правознавець», «Молодь і закон», «Я і мої права», «Я — Держава — Закон», у роботі яких беруть участь працівники кримінальної міліції, юристи, судді, прокурори, представники батьківської громадськості.

Викладання правознавчих курсів у загальноосвітніх навчальних закладах забезпечують 944 вчителя правознавства. Ми маємо можливість залучати до читання лекцій викладачів вищих навчальних закладів юридичного профілю Харкова.

З метою виявлення кращого педагогічного досвіду з питань правової освіти щороку проводиться обласний конкурс на

кращу організацію правової освіти. Так, у 2003 році переможцями стали навчально-виховні комплекси м. Харкова № 46 та № 178 «Освіта».

В обласному конкурсі «Вчитель року» став переможцем учитель історії і права ЗОШ № 8 Лозової Харківської області, його досвід вивчається школами області.

Установами юстиції постійно здійснюються перевірки в навчальних закладах області стану правової освіти. За результатами цих перевірок навчальним закладам надається необхідна методична допомога. У разі виявлення неналежного виконання керівниками навчальних закладів своїх обов'язків по здісненню правової освіті, органами юстиції направляються подання до Головного управління освіти та науки Харківської облдержадміністрації для вжиття відповідних заходів щодо цих керівників.

До заходів загального попередження належать і лекції. В цілому у 2003 році прочитано близько півтори тисячі лекцій на правову тематику і проведено понад двісті конкурсів, спрямованих на попередження правопорушень серед неповнолітніх.

В квітні 2003 року обласним управлінням юстиції спільно з службою в справах неповнолітніх, кримінальною міліцією в справах неповнолітніх, фондом спасіння дітей та підлітків від наркотиків проведена правова декада для учнів 6-9 класів загальноосвітніх шкіл на тему «Свобода — це відповідальність». Здійснені профілактичні рейди «Діти вулиці», «Підліток». У рамках Днів правових знань для учнів навчальних закладів прочитані лекції на тему: «Про відповідальність підлітків за вчинення злочинів».

Особлива увага приділяється роз'яснювальній роботі у підлітковому та молодіжному середовищі, профілактиці наркотизації, ВІЛ-інфекції, СНІДу та хвороб, що передаються статевим шляхом.

На підтримку акції «Молодь — проти наркоманії та СНІДу» проведені два рок-концерти за участю відомих в області рок-груп.

Установами юстиції також читаються лекції на теми: «Адміністративна відповідальність батьків за противоправні дії неповнолітніх», «Антинаркотичне законодавство України».

Публікуються матеріали з пропагандою здорового способу життя, соціального захисту дітей, профілактики правопорушень серед них: «Сім'я — ключ до щастя», «Активна життєва позиція — запорука щасливого майбуття», «Ваше майбутнє

залежить від вас», «Молодь XX1 сторіччя», «Світ твоїх захоплень», «Увагу кожній дитині» та інші.

Починаючи з 2000 року обласним управлінням юстиції спільно з Харківською облдержадміністрацією проводиться конкурс «Краще висвітлення правової тематики в засобах масової інформації Харківської області».

Обласним управлінням юстиції разом із службою у справах неповнолітніх Харківської обласної адміністрації, Головним управлінням освіти та науки Харківської обласної адміністрації було проведено засідання «круглого столу» на тему «Причини зростання підліткової злочинності».

За участю голови обласної державної адміністрації Є. П. - Кушнарьова, народних депутатів України, представників учнівської молоді, громадських організацій області у червні 2003 року відбулось засідання «круглого столу» на тему «Конституція України — гарант розвитку творчих здібностей молоді».

У Харківській області створена належна система правової освіти населення. Для цього об'єднані зусилля всіх служб, що ведуть безпосередню роботу з неповнолітніми. Плідна робота обласного управління юстиції в цьому напрямку буде продовжуватись і надалі.

В. І. Шмеріга,
викладач кафедри державно-правових дисциплін
Одеського юридичного інституту НУВС

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ (ЗА ПОЛОЖЕННЯМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА)

Питання організації і діяльності системи ювенальної юстиції останнім часом викликає зростаючу зацікавленість з боку національних правників. Серед основних документів, що містять вимоги до побудови системи ювенальної юстиції, особливе місце займають Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя по справах неповнолітніх від 1985 року (так звані Пекінські правила) та Конвенція ООН з прав дитини від 1989 року.

Головним принципом системи ювенальної юстиції кожної країни є забезпечення благополуччя неповнолітнього, який вступив у конфлікт із законом. Для цього під час розгляду кримінальної справи необхідно брати до уваги вік та особистість неповнолітнього правопорушника. До того ж як Конвенція про права дитини, так і Пекінські правила гарантують кожній дитині право на постійний зв'язок із рідними та право на побачення з ними. Особливу увагу на це звертають Пекінські правила, автори яких наголошують на необхідності постійного зв'язку неповнолітнього із родиною, щоб уникнути ефекту ізоляції від рідних.

Благополуччя неповнолітнього також досягається за рахунок створення державами-учасницями процедур, органів та установ, які безпосередньо стосуються неповнолітніх, що вступили у конфлікт із законом. Більшість розвинутих країн світу у межах національної правової системи мають окремі системи ювенальної юстиції. Створення саме окремих систем пов'язане із тим, що вони виконують специфічні завдання та працюють із особливою категорією осіб — неповнолітніми правопорушниками. Вирішувати однакові завдання як для неповнолітніх, так і для повнолітніх правопорушників у межах однієї системи судочинства неможливо, адже ці дві категорії

© В. І. Шмеріга, 2004

осіб потребують різних підходів та різних правових гарантій з боку держави.

Ще одним принципом діяльності системи ювенальної юстиції є відповідне ставлення до дитини-правопорушника. Зокрема, ст. 40 Конвенції про права дитини закріплює право кожного неповнолітнього правопорушника на таке поводження, що сприяє розвиткові у нього почуття гідності і значущості, зміцнює в ньому повагу до прав людини й основних свобод інших осіб. Ця ж стаття закріплює за державами-учасницями обов'язок сприяти реінтеграції неповнолітнього у суспільство та виконання ним корисної суспільної ролі. Зауважимо, що у Конвенції про права дитини йдеться про «реінтеграцію», у той час як у Пекінських правилах згадується термін «реабілітація». На думку авторів Конвенції про права дитини, концепція реабілітації передбачає ізоляцію правопорушника від суспільства з метою його перевиховання. Після того як мету ізоляції було досягнуто (тобто правопорушника перевиховано), його повертають до суспільства. За такого підходу все залежить від ставлення правопорушника до завдань перевиховання та його бажання брати у цьому участь. Концепція реінтеграції передбачає дещо іншу точку зору. Зокрема, автори цього підходу вважають, що причини правопорушень криються не в самій дитині, а в її соціальному оточенні. При цьому неповнолітнього можна перевиховати лише, якщо розвинути в нього відчуття відповідальності, яке, у свою чергу, формується лише за умови наявності відчуття належності до певного суспільства. Іншими словами, перевиховання неповнолітнього можливе лише у суспільстві, а не в умовах ізоляції від нього.

Принципом організації і діяльності системи ювенальної юстиції є також встановлення такого віку кримінальної відповідальності за вчинений злочин, у якому дитина вже розуміє наслідки своїх дій. Конвенція про права дитини закріплює, що держави-учасниці повинні прагнути прийняти закони, які встановлюють мінімальний вік, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство. З метою уникнення варіацій у вирішенні питання щодо мінімального віку, ст. 4 Пекінських правил закріплює обов'язок держави встановити мінімальний вік кримінальної відповідальності на не дуже низькому віковому рівні з урахуванням аспектів емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості. У коментарі до цієї статті автори Пекінських правил наголосили, що неприпустимим є заниження або не встановлення взагалі мінімального віку кримінальної відповідальності, адже у цьому випадку концепція відповідальності стає безглуздою. Але усі спроби встановити більш-менш серйозні обмеження для держав-учасниць у вирішенні цього питання не досягли своєї мети. На сьогодні мінімальний вік кримінальної відповідальності є різним не лише в багатьох країнах світу, а й у межах окремого континенту. Наприклад, в Ірландії мінімальний вік кримінальної відповідальності становить сім, в Україні — чотирнадцять, а у Швеції — п'ятнадцять років.

Стаття 11.1 Пекінських правил містить важливий принцип, головною метою якого є також забезпечення благополуччя неповнолітнього, але під дещо іншим кутом зору. Зокрема, йдеться про те, що державам-учасницям слід активніше використовувати інститути соціального контролю (школа, родина тощо) як альтернативу кримінальному переслідуванню. Формальний судовий розгляд справи може призвести до тяжкої моральної травми, тому він є не найкращим засобом забезпечення благополуччя неповнолітнього правопорушника у сфері ювенальної юстиції. Більш логічним та виправданим є використання неформальних заходів впливу та різноманітних соціальних інститутів. При цьому не йдеться про звільнення неповнолітнього від відповідальності за правопорушення. Скоріше навпаки, він має можливість повною мірою відчути наслідки своїх неправомірних дій, але при цьому не отримує моральної травми від перебування у судовій системі.

Це положення імплементовано і у ст. 40(3)(b) Конвенції про права дитини, яка наголошує на необхідності використання усіх можливих заходів позасудового та позадержавного впливу на неповнолітнього правопорушника, перед тим як звертатися до офіційного судового розгляду справи та державної системи судочинства. Серед альтернативних заходів, про які згадується у Конвенції, слід виділити психологічну допомогу неповнолітньому, суспільно корисну роботу та реституцію. Але під час прийняття рішення щодо використання цих заходів необхідно враховувати міжнародні стандарти щодо скасування примусової праці. Іншими словами, призначення суспільно корисних робіт може відбутися лише за наявності згоди на це самого неповнолітнього.

Цікавим є той факт, що схожої точки зору щодо альтернативних заходів впливу та позасудового розгляду дотримуєть-

ся і Рада Європи. У Рекомендації Ради Європи № R (87) 20 щодо соціальної реакції на ювенальну делінквентність від 17 вересня 1987 року містяться положення про необхідність використання медіації та позасудових заходів впливу до неповнолітніх правопорушників. І хоча рекомендації Ради Європи не мають обов'язкової юридичної сили, сам факт ухвалення вищевказаних положень вказує на сприйняття європейськими країнами загальносвітових тенденцій у сфері ювенальної юстиції.

С. Г. Поволоцька,
**науковий співробітник
кримінологічної лабораторії
Національного університету
внутрішніх справ**

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ В УКРАЇНІ: ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Однією з актуальних проблем для сучасної України є створення ювенальної юстиції, інакше кажучи, юстиції для неповнолітніх правопорушників. Необхідність практичного вирішення цієї проблеми обумовлюється, по-перше, тим, що ратифікована Україною Конвенція ООН про права дитини дозволила політикам і юристам по-новому оцінити проблеми забезпечення прав дітей. По-друге, реалії життя показали, що суспільство ще не готове виконувати положення багатьох статей вказаної Конвенції. По-третє, положення дітей у суспільстві таке, що дозволяє говорити про них як про найбільш незахищену категорію населення: немає надійного правового захисту від жорстокого поводження і злочинних посягань, погано розроблені заходи захисту дітей від експлуатації, використання їх у кримінальному бізнесі (проституція, порнографія, торгівля наркотиками, жебракування і т. ін.); порушуються житлові та майнові права дітей тощо. По-четверте, необхідність розробки дійового механізму зниження рівня злочинності серед неповнолітніх і підвищення ефективності профілактики бродяжництва та правопорушень серед неповнолітніх (в країні продовжує існувати досить складна криміногенна ситуація, в організовану злочинність втягується все більше підлітків, створюються злочинні групи неповнолітніх, зростає кількість тяжких злочинів вчинених ними, збільшується кількості підлітків, які бродяжать та жебракують). Саме тому, на наш погляд, виникла потреба у створенні системи ювенальної юстиції, спроможної забезпечити справедливість будь-якого правового рішення відносно неповнолітніх, пов'язаного і з перевихованням, і з покаранням, і з захистом їх прав та законних інтересів при вирішенні цивільних, адміністративних та кримінальних справ.

© С. Г. Поволоцька, 2004

Слід зазначити, що у вітчизняній юридичній літературі ще не сформувалося сталого та загальновизнаного визначення поняття ювенальної юстиції. Термін «ювенальна юстиція» походить від англійського словосполучення «juvenile justice» — правосуддя у справах неповнолітніх. Серед визначень терміну «ювенальна юстиція» найбільш вдалим, на наш погляд, є так зване широке його трактування, коли під «ювенальною юстицією» розуміють не лише суди у справах неповнолітніх, а систему державних і недержавних інститутів, що взаємодіють між собою з метою захисту прав та законних інтересів неповнолітніх, правового впливу на неповнолітніх та їх оточення, здійснення правосуддя, профілактики правопорушень та рецидивної злочинності серед підлітків. Розглядаючи ювенальну юстицію як систему, необхідно відмітити, що вона повинна включати в себе спеціалізовані суди, спеціалізовані органи профілактики, соціального контролю і захисту, спеціальні слідчі органи, установи соціальної реабілітації, працевлаштування неповнолітніх і т.д. При цьому центральним елементом у цій системі повинен стати ювенальний суд (ювенальний суддя), який би приймав всі рішення відносно неповнолітнього, контролював їх виконання, мав зворотний зв'язок з іншими органами та установами, що входитимуть до складу системи ювенальної юстиції. На сьогодні цей важливий елемент ювенальної юстиції в Україні відсутній. Але ст. 125 Конституції України прямо передбачає можливість створення спеціалізованих судів у разі необхідності і вже робляться перші кроки на шляху до створення судів для неповнолітніх. Так, Наказом голови Харківського обласного апеляційного суду від 01.09.2003 р. № 401 вже призначені судді, які повинні займатись розглядом справ неповнолітніх.

Ювенальна юстиція повинна базуватись на таких загальних принципах як: індивідуальний підхід до кожного неповнолітнього, вікова специфіка, охоронний характер, конфіденційність, соціальна насиченість і неформальний характер правосуддя. Дія ювенальної юстиції повинна спрямовуватись не на покарання неповнолітнього правопорушника, а на його перевиховання (адміністративно-карані та кримінально правові заходи соціального контролю не завжди є ефективними, нерідко вони викликають конфлікт між підлітком і соціальним оточенням).

У рамках створення в Україні ювенальної юстиції, на наш погляд, необхідно:

- виділити суддів, які б займались лише розглядом справ неповнолітніх (у перспективі створити спеціалізовані ювенальні суди);
- в структурі ювенальної юстиції створити окремий централізований орган, завданням якого б стала координація роботи всіх органів та установ ювенальної юстиції (або надати ці повноваження, наприклад, службам у справах неповнолітніх);
- розробити законопроекти, які регламентують діяльність, завдання, функції та повноваження кожного з органів ювенальної юстиції і механізм їх взаємодії (як один із напрямків — взаємодія ювенальних органів та установ при здійсненні ними профілактики бродяжництва та правопорушень серед неповнолітніх);
- створити навчально-методичну базу для ефективної роботи ювенальних інститутів;
- розробити програми тренінгів по роботі з неповнолітніми для співробітників органів ювенальної юстиції з урахуванням специфіки їх діяльності, функцій та повноважень;
- провести тренінги з ювенальними суддями, співробітниками відділів КМСН, служб у справах неповнолітніх, вчителями, вихователями;
- створити центри дозвілля для дітей та підлітків на базі загальноосвітніх, позашкільних закладів, підліткових клубів;
- створити кризові центри для неповнолітніх, центри реабілітації для неповнолітніх;
- роботу ВКМСН необхідно переорієнтувати з оперативної на профілактичну або виділити окремий підрозділ в системі МВС, який би здійснював суто профілактичну діяльність серед підлітків.

При побудові власної системи ювенальної юстиції доцільно, на наш погляд, вивчити та проаналізувати досвід закордонних країн, зокрема, Франції, Канади, Великобританії, Америки, Росії. Але при цьому слід враховувати специфіку цих країн, їх історичні і культурні традиції, особливості національної правової системи, можливість запозичення цього досвіду. Все це повинно бути враховане при створені вітчизняних інститутів ювенальної юстиції, визначенні їх організаційних і процесуальних форм, створенні механізму їх взаємодії і т. ін.

Н. О. Гуторова,
доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права № 2
Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого,
завідувач відділу кримінально-правових проблем
і кримінально-виконавчого законодавства
Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Необхідною ознакою, яка характеризує суб'єкта злочинів у сфері господарської діяльності, є досягнення ним віку кримінальної відповідальності. Відповідно до ч .1 ст. 22 КК кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Цілком природно, що за жоден зі злочинів у сфері господарської діяльності в ч. 2 ст. 22 КК не встановлено знижений вік кримінальної відповідальності — 14 років. З одного боку, суспільна небезпечність таких злочинів повною мірою не може усвідомлюватися особами віком від 14 до 16 років, оскільки такі особи не мають ще необхідного життєвого досвіду, рівня освіти, правової культури тощо. Крім того, немає будь-яких підстав стверджувати, що поширеність цих злочинів серед неповнолітніх є достатньо високою, тобто підстави для встановлення за їх вчинення зниженого віку кримінальної відповідальності відсутні.

2. Аналіз чинного законодавства та практики його застосування дозволяє стверджувати, що неповнолітні віком від 16 до 18 років можуть бути суб'єктами лише окремих злочинів у сфері господарської діяльності, зокрема тих, які є злочинами із загальним суб'єктом (наприклад, контрабанди — ст. 201 КК, виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної

© Н. О. Гуторова, 2004

лотереї — ст. 199 КК, протидії законній господарській діяльності — ст. 206 КК та ін.).

При вчиненні злочинів у сфері господарської діяльності, суб'єкт яких законодавством передбачено як спеціальний, питання щодо можливості визнання ним осіб віком від 16 до 18 років у кримінально-правовій літературі є спірним. Йдеться про такі види спеціальних суб'єктів, як засновник (власник) суб'єкта господарської діяльності, громадянин (фізична особа) — суб'єкт господарської діяльності та службова особа суб'єкта господарської діяльності. Вирішення цього питання потребує звернення до законодавства, яке регулює господарську діяльність, що, в свою чергу, дозволить з'ясувати можливість неповнолітніх виступати як зазначені види спеціальних суб'єктів злочинів.

3. Стаття 22 Закону України «Про охорону дитинства» встановлює, що діти, які досягли 16-річного віку, мають право займатися підприємницькою діяльністю, можуть бути членами колективного сільськогосподарського підприємства та членами селянського (фермерського) господарства в порядку, встановленому законом.

Разом з тим ст. 2 Закону України «Про підприємництво» встановлює, що громадяни України, інших держав, особи без громадянства можуть бути суб'єктами підприємницької діяльності за умови, що вони не обмежені законом у правоздатності і дієздатності. Стаття 13 чинного Цивільного кодексу України визначає обмеження дієздатності неповнолітніх, зокрема віком від 16 до 18 років. Відповідно до цієї норми вказані особи мають право укладати лише дрібні побутові контракти і самостійно розпоряджатися своїм заробітком (стипендією). Оскільки вчинення розглядуваних злочинів у сфері господарської діяльності пов'язано з безпосереднім здійсненням діяльності, яка явно виходить за межі дрібних побутових контрактів (підприємницької діяльності, відкриття або використання валютних рахунків, приватизації майна тощо), то неповнолітні не можуть бути визнані дієздатними щодо такої діяльності. Таким чином, незважаючи на ст. 22 Закону «Про охорону дитинства», чинне кримінальне законодавство не дає можливості особам віком від 16 до 18 років здійснювати підприємницьку або іншу господарську діяльність. Якщо ж неповнолітня особа набула права власності на суб'єкт підприємницької діяльності (наприклад, у порядку спадкування), то управління таким суб'єктом до досягнення нею повноліття має здійснюва-

тися її батьками або піклувальниками. Обмеження таких осіб у дієздатності, на нашу думку, тягне за собою й їх обмеження в деліктоздатності щодо такої діяльності, що, в свою чергу, має виключати можливість притягнення до кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, суб'єктом яких може виступати засновник (власник) суб'єкта господарської діяльності або громадянин — суб'єкт підприємницької діяльності.

З набуттям 1 січня 2004 р. чинності новим Цивільним кодексом України неповнолітні віком від 16 до 18 років матимуть можливість самостійно здійснювати господарську діяльність після набуття ними повної цивільної дієздатності в порядку, встановленому ст. 35 цього Кодексу. Зокрема, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю або працює за трудовим договором. Якщо такій особі у встановленому законом порядку буде надано повну цивільну дієздатність, то будь-яких обмежень щодо заняття нею господарською діяльністю немає, а тому можна буде констатувати наявність підстав для визнання такого неповнолітнього віком від 16 до 18 років суб'єктом злочинів у сфері господарської діяльності, у тому числі й злочинів зі спеціальним суб'єктом.

4. Щодо мінімального віку службових осіб суб'єктів господарської діяльності, то законодавчі обмеження стосовно неповнолітніх встановлені на сьогодні лише для представників влади. Тому здається доцільним законодавчо передбачити можливість призначення на посади керівників та головних (старших) бухгалтерів суб'єктів господарської діяльності лише осіб, які досягли вісімнадцятирічного віку. За таких умов у випадках призначення неповнолітніх на зазначені посади відповідальність за їх протиправні (у тому числі й злочинні) діяння повинні нести особи, які прийняли рішення про це призначення.

Таким чином, неповнолітні у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть нести відповідальність за ті злочини у сфері господарської діяльності, які не пов'язані з безпосереднім здійсненням господарської діяльності, укладенням інших угод, що виходять за межі дрібних побутових. В інших випадках суб'єктами цих злочинів повинні визнаватися лише повнолітні особи, а після набуття чинності новим Цивільним кодексом України — й неповнолітні, які в порядку ст. 35 набули повної цивільної дієздатності.

Л. В. Дорош,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
провідний науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ У СФЕРІ СЕКСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

1. Злочинність в Україні за останні роки стала явищем загальнонаціонального значення. Сучасна криміногенна ситуація в Україні є якісним феноменом як за масштабами злочинних проявів, так і за ступенем руйнівного впливу на життєздатність суспільства, функціонування і безпеку держави, права і свободи громадян.

2. Окремий об'єкт дослідження становить злочинність неповнолітніх. Проблема підліткової злочинності завжди вважалась однією із найбільш соціально значущих у зв'язку з поширеністю цього явища, спрямованістю кримінальних діянь проти особи, зростання частки тяжких злочинів, тенденцією до омолоджування цього контингенту. Так, аналіз судової практики свідчить, що кожний третій підліток вчинив злочин у віці 14-15 років. Поряд з цим набирає гостроти проблема вчинення суспільно небезпечних діянь дітьми у віці від 11 до 14 років.

За опублікованими даними, рівень криміналізації у підлітковому середовищі залишається високим. Кожний 12-й злочин із числа розслідуваних вчинено неповнолітніми. У 2002 році судами засуджено 20 104 особи , які вчинили злочин у неповнолітньому віці, що на 1,8 % більше, ніж у попередньому році. Коефіцієнт судимості неповнолітніх — 66 осіб на 10 тис. населення у віці від 14 до 18 років. У структурі злочинності серед неповнолітніх збільшилася кількість тяжких та особливо тяжких злочинів. Ці обставини зумовлюють надзвичайну актуальність і значущість дослідження проблеми агресивної поведінки неповнолітніх, оскільки вона пов'язана із завдання-

© Л. В. Дорош, 2004

ми виховання підростаючого покоління і запобіганням правопорушенням серед неповнолітніх.

3. Найбільш небезпечною формою злочинної діяльності є насильницька злочинність, тим більше коли йдеться про сексуальне насильство. На тлі вседозволеності, сексуальної розбещеності, насадження девіантної гомосексуальної поведінки, реклами принадливостей «блакитного» і «рожевого» життя, пропаганди свінгерівського руху, доггінг-шоу, соціальну небезпечність протиправних сексуальних дій важко переоцінити. Особи, які вчиняють злочини у сфері сексуальних відносин, є агресивним середовищем як з точки зору нав'язування девіантних відносин, так і з боку поширення захворювань, що передаються статевим шляхом, у тому числі ВІЛ-інфекції. За експертними оцінками, в Україні налічується 330-410 тис. ВІЛ-інфікованих.

4. Злочини у сфері сексуальних відносин — це злочини, які посягають на статеву свободу та статеву недоторканність.

Регламентація сексуальної сфери вимагає дотримання таких трьох обов'язкових умов:

а) добровільність при вступі в статеві зносини;

б) можливість сексуального спілкування тільки між особами, які досягли певного віку або статевої зрілості;

в) сексуальне спілкування може відбуватися у будь-якій формі, якщо це не порушує перших двох умов.

Статева свобода означає можливість самовизначення у сфері сексуальних відносин та відсутність насильства. Вона притаманна особі, незалежно від її статі, за умови, що особа здатна усвідомлювати характер цих відносин, їх соціальне значення, передбачати природні їх наслідки.

Що стосується сексуальних посягань щодо неповнолітніх, то при їх вчиненні йтися може лише про статеву недоторканність та нормальний розвиток (фізичний, психічний, статевий) потерпілих.

5. У структурі насильницької злочинності у сфері сексуальних відносин особливе місце займає зґвалтування. За даними МВС України, у 1998 році неповнолітніми було вчинено 213 зґвалтувань (із замахом), у 1999 році — 165, у 2000 році — 142, у 2001 році — 127, у 2002 році — 109. Таким чином, простежується стійка тенденція до зменшення кількості зґвалтувань, вчинених за 1998–2002 роки. Разом з тим вона не дає підстав для заспокоєння.

По-перше, необхідно зазначити, що злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності характеризуються високим ступенем латентності, а тому статистика реєструє невелику їх кількість. Більшість дослідників вважають, що на один зареєстрований такий злочин припадає 10 незареєстрованих.

Високий рівень латентності пояснюється такими чинниками:

- бажання приховати (утаємничити) наругу;
- невіра у спроможність правоохоронних органів захистити інтереси особи, яка зазнала сексуальних домагань чи сексуального насильства;
- труднощі, які відчувають працівники правоохоронних органів при розслідуванні таких справ.

По-друге, динаміка зґвалтувань не вкладається в русло загальної тенденції злочинного насильства, що пояснюється специфічною природою і механізмами сексуальних злочинів та їх більшою, порівняно з іншими насильницькими посяганнями, автономністю від зовнішніх соціальних умов.

Викликає занепокоєння надзвичайна агресивність, жорстокість, що трансформується у садизм, щодо тих, хто слабкіший фізично або морально.

Так, група підлітків затягли у підвал будинку дівчинку-бродяжку. Спочатку примусили роздягнутися, потім довго били ногами. Один з підлітків показував, як треба відбивати нирки, печінку. Коли горлом пішла кров, по черзі ґвалтували, в тому числі per anum. Труп приховали у тому ж підвалі і один з учасників групи щоденно спускався до підвалу з метою вчинення з ним статевого акту.

В іншому випадку на Харківщині двоє дванадцятирічних дітей засперечалися, хто з них більш «крутий». Спочатку стрибали в замет з даху гаражу, потім спробували боротися, а далі, побачивши 9-річну сусідку одного з них, завели дівчинку до підвалу, де зґвалтували її, а потім повісили.

6. Серед чинників, які впливають на стан злочинності неповнолітніх, слід назвати, передусім, соціально-економічні умови. За даними соціологічних досліджень, бідні складають 70% населення України. Беззаперечно визнаючи, що діти — це майбутнє України, держава разом з тим надає допомогу на дітей до 16 років у розмірі 12,4 грн., а допомога одиноким матерям на дітей від 6 до 16 років становить 38,4 грн. Тож не дивно, що зростає кількість засуджених неповнолітніх, які на мо-

мент вчинення злочинів виховувалися у неповних сім'ях. У 2002 році вони становили 45,3%. Постійно збільшується кількість засуджених неповнолітніх, які виховувалися поза сім'єю, в інтернаті, дитячому будинку. У 2002 році їх кількість збільшилась на 3,6% і становила 1233 особи. Сьогодні в дитячих будинках і інтернатах виховуються близько 40 тис. дітей-сиріт. За даними виконавчого директора благодійного фонду «Малятко», 40% випускників інтернатів попадають в тюрму, 40% — спиваються, 10% закінчують життя самогубством і тільки 10 % — відносно успішні. При цьому не зменшуються випадки сирітства, бездоглядності, безпритульності, бродяжництва і жебрацтва, які набули такого рівня, який існував за часів радянської влади в роки громадянської війни. Діти, залишені напризволяще, є повноцінним продуктом свого середовища, незрідка виховуються (навіть у дитбудинках) за законами людської зграї, яка за звірством переважає зграю вовчу (неналежний психологічний клімат в мікросередовищі, прояви жорстокості). Невпинно зростає кількість дітей, що вживають алкоголь та наркотики. За останні 10 років кількість хворих на наркоманію підлітків збільшилась в Україні в 6-8 разів, а смертність серед них зросла в 40 разів.

Сувора реальність сучасного життя свідчить, що матеріальне зубожіння, соціальна незайнятість, відсутність можливості організувати дозвілля як іржа роз'їдає суспільство.

Привертає увагу і той факт, що майже на кожному кроці ми стикаємося з пропагандою насильства (вбивають у кожному кадрі і на кожній сторінці), збоченого сексу, проституції, злочинної діяльності, з іншими формами публічного розбещення дітей. Звісно, що за таких умов насильство, у тому числі сексуальне, сприймається як своєрідний стереотип поведінки.

Великий вплив на формування світогляду дітей, їх статеве виховання здійснює Інтернет. Матеріали відверто сексуального змісту, які поширюються через «світову павутину» є виявом жорстокості, розбещеності та моральної деградації осіб, причетних до поширення дитячої порнографії.

Як справедливо зазначив перший заступник Голови Верховної Ради України, нині Генеральний прокурор України Г. А. Васильєв, «захист дітей від шкідливого інформаційного впливу вимагає удосконалення просвітницької діяльності засобів масової інформації, пошуку нових методів державного і соціального контролю за інформацією, яку споживають наші діти».

7. З наведеного випливає, що загальні і спеціальні заходи попередження злочинності неповнолітніх у сфері сексуальних відносин потребують удосконалення. Можливості для підвищення ефективності діяльності по запобіганню цим злочинам є: поліпшення соціальних умов життя, зміцнення інституту сім'ї, правове виховання неповнолітніх, вивчення проблеми наявності генетичних аномалій (додаткові хромосоми агресивності) та ін.

Д. О. Гармаш
здобувач Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України

ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ УЧАСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ У ПОРУШЕННІ ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАЦІЙ З МЕТАЛОБРУХТОМ

Відомо, що кримінальна відповідальність за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом передбачена ст. 213 КК України. Слід зазначити, що аналогічна норма в КК 1960 року також передбачалась. Так, відповідно до ч.1 ст.213 КК України злочином визнається 1) здійснення операцій з брухтом кольорових і чорних металів без державної реєстрації або 2) здійснення таких операції без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством, або 3) надання приміщень та споруд для розташування незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту, або 4) організація незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту. Відповідно до ч.1 ст.22 чинного КК України до відповідальності за названий злочин можуть бути притягнуті особи, які досягли шістнадцятирічного віку.

Разом з тим у практиці застосування кримінального законодавства непоодинокі випадки залучення неповнолітніх осіб до участі у вчиненні відповідного злочину. Так, наприклад прокуратурою Київського району Харкова провадиться слідство відносно групи неповнолітніх, які систематично займалися розукомплектацією ліфтового обладнання (близько п'ятдесяти епізодів), чим спричинили шкоду на загальну суму понад 22 тис.грн. Аналіз матеріалів справи свідчить про високий рівень організації таких підлітків, наявність шляхів збуту металобрухту, присутність повнолітніх організаторів. У таких та аналогічних випадках виникають питання кваліфікації відповідних форм участі неповнолітніх осіб при вчиненні такого злочину або залучення таких осіб до виконання об'єктивної сторони такого злочину.

У теорії кримінального права та практиці застосування кримінального законодавства виділяється три категорії неповнолітніх осіб, які відрізняються характером правових наслідків

© Д. О. Гармаш, 2004

вчинення суспільно небезпечного діяння. Перша категорія — *малолітні особи*, які взагалі не можуть бути суб'єктом будь-якого злочину, передбаченого кримінальним законом. Відповідно, категорія осіб, які визнаються малолітніми та які вчиняють дії, передбачені диспозицією ст. 213 КК, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності взагалі. Разом з тим виникає питання кваліфікації дій повнолітніх осіб, які залучили малолітнього до пошуку та збору металобрухту. За загальним правилом, дії таких осіб повинні кваліфікуватись за статтями, які передбачають відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ч.3 ст.303, ст.304 КК) або за правилами про посереднє виконавство. Друга категорія неповнолітніх осіб — це *особи, які досягли чотирнадцятирічного віку, але не досягли загального віку* кримінальної відповідальності. Такі особи, можуть бути суб'єктами лише певних, чітко визначених у законі видів злочинів (ч. 2 ст. 22 КК), і, як вже зазначалось, вони не можуть бути суб'єктами аналізованого складу злочину (ст.213 КК). Видається, що залучення таких осіб до порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом також повинно бути здійснене за правилами про посереднє виконавство. Аргументами такого висновку є однакові правові наслідки вчинення суспільно небезпечного діяння, яке підпадає під ознаки злочину. Такі наслідки передбачені в ч.2 ст.97 КК та полягають у можливості застосування до таких категорій осіб лише примусових заходів виховного характеру.

Здається, що правила про посереднє виконавство не можуть бути застосовані щодо малолітньої особи, яка об'єктивно не може вчинити порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом. Водночас здійснення, наприклад, надання приміщень та споруд для розташування незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту або організації незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту (ст.213 КК), яке вчиняється неповнолітньою особою під примусом з боку повнолітньої особи, повинно бути кваліфіковано за правилами про посереднє виконавство при вчиненні злочину, передбаченого ст. 213 КК. Тобто за всі дії та фактичну шкоду, заподіяну такими неповнолітніми особами, несуть відповідальність особи, які досягли віку кримінальної відповідальності за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом та схилили їх до такої поведінки.

Нарешті третя категорія неповнолітніх *осіб — це особи, які вже досягли загального віку кримінальної відповідальності*, але

не досягли повноліття. Вони можуть бути не лише виконавцями, співвиконавцями, але й іншими співучасниками при вчиненні будь-якої форми діяння, передбаченого ст. 213 КК.

За таких умов відповідальність на підставі ст.304 КК (втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність) застосовується у випадках, коли потерпілими виступають неповнолітні особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку та які втягуються у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом або азартними іграми. А суб'єктами такого злочину виступають особи, які вже є повнолітніми, тобто досягли вісімнадцятирічного віку. При цьому втягнення полягає у діях, що пов'язані із впливом на свідомість конкретного неповнолітнього, переконують його в доцільності такої поведінки. Внаслідок вчинення таких дій неповнолітні спонукаються до певної поведінки, поводяться певним чином. На відміну від примушування, такі особи згодом вчиняють бажані для винного дії за власним розсудом. Способами втягнення виступають умовляння, залякування, підкуп, обман, навчання, розпалювання певних почуттів тощо. Відсутність вказаного злочину в поведінці винного потребує застосування п.9 ч.1 ст.67 КК при призначенні покарання такій особі. Разом з тим одночасне застосування п.9 ч.1 ст.67 та ст.304 КК на підставі ч.4 ст.67 КК є недопустимим.

Отже, можна зробити висновок, відповідно до якого відповідальність повнолітніх суб'єктів порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом залежить від категорії неповнолітньої особи, яка залучається до вчинення відповідного діяння. Так, у випадках, коли особа вчинює порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, залучаючи при цьому неповнолітніх або малолітніх осіб до вчинення деяких форм діяння або збирання, пошуку металобрухту, її дії додатково можуть бути кваліфіковані за ст.304 КК лише за умови втягнення неповнолітніх осіб у таку діяльність. Відсутність відповідного складу злочину потребує додаткового посилання на п.9 ч.1 ст.67 КК лише у випадках, коли до збирання залучаються малолітні особи. Не виключаються випадки посереднього виконавства деяких форм порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом, коли фактично деякі форми діяння об'єктивної сторони такого злочину виконуються неповнолітньою особою, яка не підлягає відповідальності, оскільки вчиняє такі дії в обстановці, яка свідчить про вимушений характер такої поведінки (ст. 40 КК).

С. В. Гізімчук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ ТА СВОБОД НЕПОВНОЛІТНІХ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ

1. Конституцією України передбачається рівність усіх людей у своїх правах (стаття 21), а також заборонено встановлення обмежень чи привілеїв незалежно від будь-яких ознак (стаття 24). Винятком із цього загального правила можна визнати права та привілеї, якими користуються особи до досягнення ними повноліття, тобто діти, правовий статус яких визначається на підставі спеціального законодавства. Серед нормативних актів, що регулюють суспільні відносини, учасниками яких є діти, можна назвати Закон України від 26 квітня 2001 року «Про охорону дитинства», Декларацію прав дитини від 20 листопада 1959, інші нормативні акти. До числа останніх належить також Кримінальний кодекс України, розділ XV Загальної частини якого передбачає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Вказані особливості закріплюють більш м'які умови притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння, а також застосування до них покарання. Однією із особливостей, що передбачена розділом XV Загальної частини КК, є звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

2. Статтею 97 КК передбачено, що примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані до двох категорій неповнолітніх осіб: які у віці від 14 до 18 років вперше вчинили злочин невеликої тяжкості (1) та до осіб, які у період від 11 років і до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, що

© С. В. Гізімчук, 2004

підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК (1).

3. У разі застосування до неповнолітнього одного чи декількох примусових заходів виховного характеру має місце правомірне обмеження його прав та свобод, яке встановлюється постановою суді чи ухвалою суду по конкретній справі в певному обсязі, на визначений строк і з дотриманням відповідного порядку, передбаченого Кримінально-процесуальним кодексом України, іншими нормативними актами. Найбільш суворим видом примусових заходів виховного характеру, при застосуванні якого загострюється проблема забезпечення основних прав та свобод, є направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Зміст обмежень деяких прав та свобод неповнолітнього, що направляється до навчально-виховної установи, визначається на підставі Закону України від 24 січня 1995 року «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», постанови Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 року № 859 «Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання», яким затверджено Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації та Положення про професійне училище соціальної реабілітації, а також статутними документами відповідної навчально-виховної установи. Аналіз вказаних нормативних актів дозволяє зробити висновок, що права та свободи неповнолітнього обмежуються головним чином з метою якісної зміни його соціального оточення, захисту життя та здоров'я, забезпечення неповнолітньому достатнього життєвого рівня, догляду та опіки, створення умов для здобуття загальної освіти, формування суспільно корисних навичок, готування до активної трудової діяльності, виховання розуміння загальнолюдських цінностей.

4. Зараз в Україні функціонує 14 спеціальних навчально-виховних установ, серед яких 11 — загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації для дітей віком від 11 до 14 років та три професійних училища соціальної реабілітації для підлітків віком від 14 до 18 років. Ознайомлення з умовами перебування неповнолітніх у деяких з цих установ дозволяє дійти висновку, що основні права та свободи неповнолітніх, до яких застосовано примусові заходи у виді направлення до навчально-

виховної установи, забезпечуються належним чином. Так у Харківській загальноосвітній школі соціальної реабілітації (Харків, вул. Шевченка, 324) всі учні забезпечені чотириразовим, а в літній період — п'ятиразовим харчуванням, мають необхідний одяг, належні житлові умови, постійний догляд з боку вихователів, вчителів та керівництва школи. Починаючи з 2001 року (року підпорядкування навчально-виховних установ Міністерству освіти та науки України) школа одержує фінансування на покриття головних витрат, пов'язаних із утриманням учнів та забезпеченням навчального процесу. Окрім грошових коштів, що надходять із бюджету, істотною є допомога, яку надають підприємства, в тому числі деякі вузи Харкова.

5. В частині перевиховання учнів, які направляються до навчально-виховних установ, необхідно звернутися до Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації, п. 17 якого передбачено, що навчально-виховна робота у школі організовується на основі поєднання навчання із різнопрофільною продуктивною працею, створення умов для участі учнів у позакласній роботі за інтересами. Враховуючи велике значення трудового виховання, слід зазначити, що виховний процес в Харківській загальноосвітній школі соціальної реабілітації забезпечується через подолання суттєвих перешкод та вирішенням складних проблем. А деякі напрямки виховного впливу не реалізуються взагалі. Вказані труднощі пов'язані з відсутністю належних умови для повного розкриття та реалізації учнями своїх творчих здібностей та потреби у суспільно-корисній праці. Так, при започаткуванні школи у 1966 році вона, крім житлових та навчальних корпусів, мала столярний, слюсарний, картонажний та два швейних цехи, в яких учні залучались до виготовлення комплектуючих для підприємств Харкова. У такий спосіб учні мали змогу не лише заробляти власні гроші, а головним чином у них формувалось почуття гідності та поваги до себе, здатності самостійно, шляхом праці, забезпечувати власні потреби. На жаль, після розпаду СРСР школа поступово втратила замовників, оскільки стикнулась з необхідністю боротися за збут промислової продукції, що виявилося непосильним завданням. Зараз підвідомчі майстерні частково закриті, деякі з них — орендуються приватними підприємцями. Отже, ми вимушені констатувати в цій частині порушення прав неповнолітніх на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України), а також неналежне ви-

конання керівництвом школи обов'язку по створенню умов для повного здійснення громадянами права на працю, реалізації програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів, відповідно до суспільних потреб (ст. 43 Конституції України).

6. Відсутність у Харківській школі соціальної реабілітації можливості для активного залучення учнів до суспільно-корисної праці та забезпечення повноцінного виховного впливу частково компенсується у гуртках художньої творчості, спортивних секціях, проведенням екскурсій по місту, з відвідуванням музеїв, театрів, участю у культурно-масових заходах, зустрічами дітей з представниками церкви (особливу активність виявляють служителі церкви Петра і Павла Харкова), правовим вихованням, антиснідовою та антинаркотичною пропагандою. Ці всі заходи дають позитивні результати.

7. Такими чином, можна стверджувати, що примусові заходи виховного характеру повністю відповідають нормам Конституції України і їх застосування спрямоване на перевиховання неповнолітніх. На законодавчому рівні вирішено всі питання щодо забезпечення неповнолітнім основних прав та свобод, а передбачені обмеження сприяють формуванню суспільно корисних навичок, готуванню до активної трудової діяльності, розумінню загальнолюдських цінностей. Одночасно з цим в деяких випадках на місцях відсутні належні умови для повного забезпечення неповнолітньому права на розвиток своєї особистості, що потребує додаткової уваги з боку держави та громадських організацій.

О. Ф. Ковітіді,
кандидат юридичних наук, декан Кримського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Зміст ст. 97 КК «Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру» не в повній мірі відповідає юридичній природі інституту звільнення від кримінальної відповідальності. У частині 2 ст. 97 КК мова йде про застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, що не досягли на момент вчинення діяння віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, тобто які не є суб'єктами злочину. Це означає відсутність у їх суспільно небезпечних діяннях юридичної підстави кримінальної відповідальності, а тому не може йтися й про *звільнення* від неї. Норма, яка міститься сьогодні в ч. 2 ст. 97 КК, не належить інституту звільнення від кримінальної відповідальності, суперечить назві статті й розділу, в яких вона сьогодні міститься. Необхідно помістити її в ст. 22 КК «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність», чим визначити кримінально-правові наслідки вчинення суспільно небезпечних діянь особами, які не досягли вказаного в ч.1 та 2 ст. 22 КК віку, а також усунути протиріччя, яке склалося сьогодні між назвою і змістом ст. 97 КК.

Застосування ст. 97 КК обумовлене визнанням судом можливості виправлення неповнолітнього без застосування до нього покарання. Категорія «можливість» є оціночною, її визначення поставлене в залежність лише від розсуду особи, яка застосовує закон. Тому вона створює небезпеку суб'єктивного підходу при здійсненні цього виду звільнення, чим може сприяти порушенням закону. Отже, не втратили актуальності пропозиції щодо чіткої формалізації умов даного виду звільнення від кримінальної відповідальності.

Видається, що при вирішенні питання про можливість виправлення неповнолітньої особи без застосування до неї пока-

© О. Ф. Ковітіді, 2004

рання необхідно брати до уваги критерії, передбачені у ч. 1 ст. 105 КК для звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням до нього виховних заходів: щире розкаяння й бездоганна поведінка особи. Вони визначають відсутність потреби у застосуванні покарання, а тому повинні враховуватися і при застосуванні до неповнолітнього ч. 1 ст. 97 КК, оскільки висновок, що особа «не потребує застосування покарання» (ч. 1 ст. 105 КК) означає в тому числі що особа «може бути виправлена без застосування покарання» (ч. 1 ст. 97 КК), тому ці висновки повинні ґрунтуватися на однорідних фактах. До того ж, при звільненні від кримінальної відповідальності неповнолітній повністю позбавляється загрози засудження й покарання за вчинений ним злочин, а тому коло вимог, що висуваються до нього при звільненні від кримінальної відповідальності, не повинно бути вужчим, аніж коло вимог, що висуваються при звільненні від покарання.

Законодавство не регламентує порядок припинення призначених судом примусових заходів виховного характеру. Слід визнати доцільним, щоб суд, в будь-якому випадку, призначаючи примусовий захід, не лише встановлював термін, протягом якого він повинен виконуватись, але й перевіряв, як здійснюється його виконання, щоб у випадку його виправлення зразкової поведінки прийняти рішення про скасування цього заходу і, навпаки, якщо не відбулося ніяких змін на краще — продовжував його або застосовував інший, більш суворий захід впливу. Відповідними положеннями може бути доповнено КК.

Необхідне уточнення питання про відповідальність неповнолітнього у випадку вчинення ним злочину під час застосування до нього заходів виховного характеру. Тому ст. 97 КК може бути доповнено ч. 4 такого змісту: «У разі вчинення неповнолітнім під час застосування до нього примусових заходів виховного характеру нового злочину, ці заходи скасовуються і він притягається до кримінальної відповідальності».

Наявність у КК виду звільнення від кримінальної відповідальності, сконструйованого для конкретних суб'єктів (осіб що не досягли вісімнадцяти років), не робить неможливим здійснення щодо них інших видів такого звільнення. Деякі спеціальні види звільнення в принципі не можуть застосовуватися до неповнолітніх осіб — такі як наприклад, ч. 3 ст. 17 КК або ч. 4 ст. 401 КК, тому що неповнолітній не може бути суб'єктом злочинів, для яких передбачено ці норми. У тих ж

випадках, коли до неповнолітнього може бути застосоване одночасно кілька норм про звільнення від кримінальної відповідальності, однією з яких є ст. 97 КК, а інша передбачає імперативний вид, необхідно застосовувати ту, що передбачає імперативний (обов'язковий) вид звільнення. Можливість застосування до неповнолітнього ст. 97 КК існує лише у тих випадках, якщо немає підстав здійснити звільнення за статтями 45, 46, 48, 106 КК або статтями Особливої частини КК, оскільки зазначені види звільнення є безумовними, не поставлені в залежність від подальшої поведінки неповнолітнього, а ст. 97 КК описує умовний вид; передбачений нею вид залежить від поведінки неповнолітнього під час застосування до нього цих заходів.

На осіб, що вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, поширюються всі приписи, що стосуються строків давності, які містить ст. 49 КК, за винятком ч. 1. Однак передбачені ст. 106 КК строки давності щодо злочинів, вчинених особами у віці до вісімнадцяти років, потребують перегляду. Порівняння передбачених ч. 1 ст. 49 та ч. 2 ст. 106 КК строків давності, щодо злочинів однакової тяжкості свідчить, що:

1) для злочинів невеликої тяжкості, які караються менш суворо, аніж обмеження волі, строк давності однаковий (2 роки) як для осіб, що вчинили їх, будучи повнолітніми, так і для тих, хто не досяг на цей момент вісімнадцяти років;

2) щодо злочинів невеликої тяжкості, які караються обмеженням волі або більш суворо, в ст. 106 КК строк давності скорочено на 1 рік (тобто зменшено на 33,3 %)

3) щодо злочинів середньої тяжкості закон передбачає однаковий строк давності (5 років), незалежно від віку суб'єкта злочину;

4) для тяжких злочинів, вчинених неповнолітніми, строк давності знижено на 3 роки (зменшено на 30 %);

5) для особливо тяжких злочинів, вчинених неповнолітніми суб'єктами, строк давності знижено на 5 років (зменшено на 33,3%).

Отже, у визначенні строків давності щодо осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, спостерігаються суттєва диспропорційність, яка свідчить про непослідовність законодавства. Законодавець пом'якшує кримінально-правове ставлення для осіб, що вчинили більш небезпечні посягання, але залишив його незмінним для осіб, що вчинили посягання середньої тяжкості та посягання найнижчої тяжкості.

О. М. Лемешко,
**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого,
старший науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України**

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ ЗА ЧИННИМ КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Відомо, що поряд з посиленим кримінально-правовим захистом неповнолітніх кримінальне законодавство встановлює певні особливості притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності та звільнення їх від такої відповідальності, призначення та звільнення їх від кримінального покарання. Відповідні норми містяться в статтях 22, 60, 61, 64, 66, 94 — 108 та інших Загальної частини КК України.

Загальновизнаним є положення, відповідно до якого законодавець розширює коло підстав звільнення від кримінальної відповідальності для неповнолітніх осіб, які вчинили злочин. Загальний аналіз таких підстав звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх злочинців дозволяє стверджувати, що таке положення є занадто загальним, неконкретизованим, а іноді навіть суперечливим, а тому потребує деяких уточнень, пояснень. На підставі чинного КК можна класифікувати неповнолітніх осіб на дві групи залежно від досягнення віку на момент вчинення злочину — особи, які вчинили злочин по досягненні віку в межах 14—16 років, та особи, які вчинили злочин по досягненні віку в межах від 16 до 18 років.

Аналіз кримінально-правових норм, передбачених статтями 44—49, 94—108 КК, дозволяє зробити однозначний висновок про те, що дійсно законодавець встановлює більш широкі, ніж для дорослих злочинців, загальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, тобто передбачені Загальною частиною КК. На такому висновку в основному базується загальна оцінка законодавчого розширення кола підстав звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб. Так, на підставі чинного кримінального законодавства можливе застосування додаткової загальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, які вчинили певні види злочинів. Така підстава, передбачена в ст.97 КК («звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру»), є додатковою щодо підстав, передбачених статтями 44—49 КК. Названі загальні підстави поширюються на обидві категорії неповнолітніх злочинців.

© О. М. Лемешко, 2004

Разом з тим, слід визнати, що законодавець встановлює певні особливості щодо застосування деяких загальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб. Так, наприклад, ст. 106 КК встановлений особливий порядок звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності порівняно із загальною нормою, яка передбачена у ст. 49 КК («звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності»). Йдеться про скорочення строків давності та їх меншу диференціацію (лише чотири види строків давності проти п'яти видів загальних строків давності). Інших особливостей щодо застосування загальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності закон не передбачає. Це означає, що, враховуючи зазначені особливості, суд може застосувати інші загальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які передбачені не в розділі XV Загальної частини КК («Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх»), а в розділі IX Загальної частини («Звільнення від кримінальної відповідальності»).

Далі. Закон не встановлює прямих обмежень щодо застосування спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені окремими статтями Особливої частини КК. Причому більшість таких норм передбачена в розділі IX «Злочини проти громадської безпеки» — *чотири норми про звільнення* від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 255, ч. 5 ст. 258, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263 КК); крім того, три норми містить розділ XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я» (ч.4 ст.307, ч.4 ст. 309, ч.4 ст. 311 КК); дві норми розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» (ч.2 ст.111, ч.2 ст.114 КК); нарешті, п'ять інших розділів

містять по одній нормі, що передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності, серед яких: розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» (ч.3 ст.175 КК), розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності» (передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності при вчиненні злочину згідно з ч. 4 ст. 212 КК), розділ XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» (ч.4 ст.289 КК), розділ XVII «Злочини у сфері службової діяльності» (ч.3 ст.369 КК), розділ XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» (ч.4 ст.401 КК при визначенні поняття військового злочину та встановленні правил кваліфікації співучасті у військовому злочині, передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності при вчиненні вказаного виду злочину на підставі статті 44 КК із застосуванням заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України). Перелічені підстави звільнення від кримінальної відповідальності є ефективними правовими заходами попередження вчинення нових злочинів будь-якими особами.

Але аналіз цих підстав свідчить, що дві з них взагалі не можуть бути застосовані до неповнолітніх осіб, наприклад, підстави звільнення, які передбачені для деяких категорій спеціальних суб'єктів злочину, а саме військовослужбовців або службових осіб (ч.4 ст.401, ст.175 КК). Лише дві інші підстави поширюються на обидві категорії неповнолітніх. Вони передбачені ч.6 ст.258 та ч.4 ст.289 КК.

Нарешті, третя група підстав поширюється лише на неповнолітніх осіб, які вчинили злочин у віці, який характеризується досягненням шістнадцятиріччя. Така група складає десять підстав звільнення (ч.2 ст.111, ч.2 ст.114, ч.4 ст.212, ч.2 ст.255, ч.6 ст.260, ч.3 ст.263, ч.4 ст.307, ч.4 ст.309, ч.4 ст.311, ч.3 ст.369 КК).

Отже, можна констатувати, що кримінальним законодавством щодо неповнолітніх осіб передбачається більш широке коло загальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, застосування деяких з таких загальних підстав звільнення обумовлене певними законодавчо встановленими особливостями. Застосування спеціальних підстав звільнення від відповідальності обумовлене віковими межами неповнолітньої особи, а застосування двох з таких підстав взагалі виключається. Тому при збільшенні загальних підстав звільнення, простежується зменшення кола спеціальних підстав, які можуть бути застосовані до неповнолітньої особи.

В. И. Тютюгин,
кандидат юридических наук,
доцент кафедры уголовного права № 1
Национальной юридической академии
Украины имени Ярослава Мудрого

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И НАКАЗАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

1. Реализуя гуманистические принципы уголовной политики, законодатель включил в Общую часть УК Украины 2001 г. самостоятельный раздел XV, посвященный особенностям уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних. Таким образом, закон не только признает несовершеннолетие виновного смягчающим обстоятельством (п.3 ч.1 ст. 66 УК), но и указывает на определенные особенности уголовной ответственности и наказания этих лиц с тем, чтобы обеспечить необходимую минимизацию уголовно-правовых последствий преступления, совершенного в несовершеннолетнем возрасте.

2. Содержание норм, закрепленных в статьях 97-108 УК, в целом отвечает потребностям реальной жизни и сложившейся судебной практики. Однако эффективная реализация этих предписаний зависит не только от того, насколько четко и ясно они сформулированы в Общей части УК. Правильное их применение во многом определяется тем, какие возможности предоставляет закон суду, когда наказание назначается несовершеннолетнему на основе конкретной санкции статьи Особенной части УК, по которой квалифицировано преступление. Анализ свидетельствует, что при применении статей 97-108 УК возникает ряд вопросов, решение которых на основе этих норм либо представляет значительную сложность, либо не дает возможности в полном объеме реализовать идею об особом подходе к лицам, совершившим преступления в несовершеннолетнем возрасте.

3. Как в статьях 97-108 УК, так и в ряде иных норм (ч. 3 ст. 61, п. 3 ч. 1 ст. 66, ст. 304, ч. 3 ст. 314 УК и др.) законодатель оперирует термином «несовершеннолетний», но при этом нигде не определяет, лиц какого возраста он относит к этой кате-

© В. И. Тютюгин, 2004

гории, и не уточняет, на какой момент должен быть констатирован судом несовершеннолетний возраст лица — на время совершения им преступления или на день вынесения судом постановления, определения приговора. Однако, если содержание термина «несовершеннолетний» достаточно очевидно, то определение того, на какой момент должен быть констатирован такой возраст лица, имеет принципиальное значение для правильного применения целого ряда норм УК. Так, в ч. 1 ст. 98 УК указано, что перечисленные здесь виды наказаний могут быть применены судом к несовершеннолетним. Такая формулировка дает возможность для различного толкования закона. Особенно очевидно это в случаях, когда в пределах одной нормы вопрос о моменте установления возраста решается различным образом. Так, в ч. 1 ст. 102 УК указано, что лишение свободы не может быть назначено на срок свыше десяти лет лицу, не достигшему до совершения преступления восемнадцатилетнего возраста, а в ч. 2 речь идет о недопустимости назначения лишения свободы несовершеннолетнему, если им впервые совершено преступление небольшой тяжести. Сопоставительный анализ этих положений закона дает основания полагать, что в первом случае судом должен учитываться возраст, которого лицо достигло ко времени совершения преступления, а во втором — на день постановления приговора. Однако к такому выводу можно прийти лишь путем сопоставительного анализа положений частей 1 и 2 ст. 102 УК, что не исключает различий в толковании закона и ошибок при его применении. Представляется целесообразным внести соответствующие уточнения в закон, в котором следовало бы указать не только на несовершеннолетний возраст лица, но и уточнить, в каких случаях суд должен учитывать этот возраст на момент совершения преступления, а в каких — на момент (на день) постановления судом приговора.

4. Согласно ч. 1 ст. 98 УК при осуждении несовершеннолетнего за конкретное преступление к нему могут быть применены лишь те виды основных наказаний, исчерпывающий перечень которых здесь приведен. Поэтому при осуждении несовершеннолетнего, например, по ч. 2 ст. 185 УК, в санкции которой фигурируют ограничение или лишение свободы, суд вправе назначить ему лишь лишение свободы, поскольку согласно ч. 1 ст. 98 УК ограничение свободы к этим лицам не применяется. Однако в отношении совершеннолетнего лица

суд (при прочих равных условиях) может избрать по ч. 2 ст. 185 УК и более мягкое наказание — ограничение свободы. Это возможно и при осуждении по целому ряду других статей, например, по ст. 116, ч. 1 ст. 119, ч. 1 ст. 120, ч. 2 ст. 126, ч. 1 ст. 189, ч. 2 ст. 296, ч. 1 ст. 309, ч. 2 ст. 345, ч. 2 ст. 350 УК.

5. В статье 22 УК закон устанавливает «общий» (16 лет) и «пониженный» (14 лет) возраст уголовной ответственности и с учетом этого устанавливает запрет на применение отдельных видов наказания к лицам, не достигшим определенного возраста (например, согласно ч.2 ст.57 и ч.2 ст.100 УК исправительные работы могут быть назначены лишь лицу, достигшему 16-летнего возраста). Поэтому в отношении совершеннолетнего, осужденного по ч.1 ст.122 УК, суд вправе избрать любой из тех видов наказаний, которые предусмотрены в санкции этой статьи (исправительные работы, ограничение или лишение свободы), тогда как в отношении лица, достигшего лишь 15-летнего возраста, с учетом положений частей 2 статей 57 и 100 УК суд может назначить в этом случае только лишение свободы. Таким образом, складывается парадоксальная ситуация, когда суд «вынужден» назначать несовершеннолетнему более строгое наказание за то преступление, за которое при тех же условиях он вправе назначить лицу, достигшему 18-летнего возраста, и менее строгое наказание.

6. На практике может возникнуть и ситуация, когда с учетом положений, содержащихся в статьях 98-102 УК, суд вообще не может назначить несовершеннолетнему те виды наказаний, которые фигурируют в конкретной санкции статьи Особенной части УК. Так, по ч. 1 ст. 135 УК суд не вправе назначить несовершеннолетнему предусмотренные в санкции этой статьи виды наказаний (ограничение и лишение свободы), поскольку это противоречило бы ч. 1 ст. 98 и ч. 2 ст. 102 УК. Подобная ситуация может возникнуть и при применении ч. 2 ст. 203, ст. 203^1, ч. 1 ст. 224 УК, в санкциях которых предусмотрен лишь один вид основного наказания — ограничение свободы.

6. Трудно объяснить и то, почему законодатель в ч. 2 ст. 104 УК ограничил возможность освобождения несовершеннолетнего от отбывания наказания с испытанием только случаями его осуждения к лишению свободы. В ряде ситуаций это может поставить несовершеннолетнего в худшее положение по сравнению с лицом, достигшим 18-летнего возраста. Достаточно представить, что и тот, и другой осужден, например, по ч. 1

ст. 125 УК к одному году исправительных работ с удержанием 10% заработка. Лицо, достигшее 18-летнего возраста, в этом случае вполне может быть освобождено от отбывания наказания с испытанием на основании ч. 1 ст. 75 УК, тогда как несовершеннолетний в силу ч. 2 ст. 104 УК вынужден будет отбывать наказание реально.

7. Указанные выше ситуации в настоящее время не могут быть разрешены на основе статей 97-108 УК. Поэтому целесообразно дополнить закон и, в частности ст. 103 УК, предписанием, согласно которому суду предоставлялось бы право назначать несовершеннолетнему более мягкое наказание, не предусмотренное в санкции, в случаях, если те виды наказаний, которые фигурируют в этой санкции, не могут быть назначены несовершеннолетнему или может быть назначен лишь один, наиболее строгий вид наказания из числа тех нескольких, которые альтернативно в ней предусмотрены. Что касается перечня наказаний, от отбывания которых несовершеннолетний может быть освобожден с испытанием, то его, видимо, следует расширить, включив в ч.2 ст.104 УК и такой его вид, как исправительные работы.

В. О. Туляков,
доктор юридичних наук,
завідувач кафедрою кримінального права
Одеської національної юридичної академії;
О. Г. Хлицова,
асистент кафедри кримінального права
Одеської національної юридичної академії

ДЕЯКІ НОРМАТИВНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Відомо, що перспективним напрямком у протидії злочинності неповнолітніх є віктимологічні дослідження, які спрямовані на формування захисних навичок у підлітків, підвищення стану соціально-правової захищеності дитинства.

Згідно з діючим законодавством охорона дитинства в Україні з метою забезпечення реалізації прав дитини (та перш за все, потерпілих від злочинів) на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Незважаючи на те, що у Кримінальному кодексі України визначено більше 35 складів злочинів, які мають відношення до охорони неповнолітніх та їх прав (статті 120, 130, 133, 135-137, 140-142, 144, 147, 148, 149, 150-153, 156, 161, 164, 166-169, 172, 181, 183, 190, 299-304, 307, 309, 314, 315, 317, 323, 324), в більшості сучасних наукових праць питання проблем кримінально-правової віктимології, що стосуються місця та ролі неповнолітніх потерпілих у процесі криміналізації та реалізації кримінальної відповідальності, залишаються невизначеними. Це обумовлено не лише значною «молодістю» кримінальної віктимології як окремого наукового напрямку, але й безліччю суто методологічних проблем, що виникають перед дослідником зазначеної теми.

Відомо, що кримінально-правова віктимологія вивчає особливості місця та ролі жертв злочину, регуляції їх прав та стосунків у існуючих кримінально-правових нормах та інститутах, та виступає предтечею вдосконалення діючого законодавства у галузі охорони жертв злочинів, забезпечення справедливого поводження з ними та підвищення ефективності віктимологічної профілактики злочинів. Проте деякі питання потребують перегляду та вдосконалення.

© В. О. Туляков, О. Г. Хлицова, 2004

Передусім це стосується вирішення питання щодо диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання. При цьому такий аналіз має бути здійснюватися на чотирьох окремих, але пов'язаних рівнях.

По-перше, на рівні характеристик особи та правового статусу неповнолітнього та дитини, що впливають на криміналізацію діяння та індивідуалізацію покарання.

По-друге, на рівні характеристик антигромадської поведінки неповнолітнього потерпілого, що впливають на вирішення питання про притягнення винного до кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності, призначення покарання.

По-третє, на рівні характеристик просоціальної поведінки неповнолітнього потерпілого, що впливає на диференціацію кримінальної відповідальності та індивідуалізацію покарання.

По-четверте, на рівні аналізу взаємозв'язків посткримінальної поведінки потерпілого та його взаємозв'язків зі злочинцем, що може також впливати на вирішення питань щодо звільнення винного від кримінальної відповідальності та покарання.

При цьому наведений перелік суто правових аспектів проблеми пов'язаний з не менш важливими аспектами поводження із дитиною протягом розгляду справи, недопущенням подвійної та третинної віктимізації, захистом прав та свобод дитини, урахування «права на помилку» як обставину, яка пом'якшує обмеження прав потерпілого від злочину у разі виявлення його антигромадської поведінки, що детермінувала вчинення злочину.

Окремою, але не менш важливою проблемою, що пов'язана із кримінально-правовою віктимологією неповнолітніх, є проблема систематизації злочинів проти прав та свобод неповнолітніх, молоді і родини, а також пов'язаних із ними окремих складів злочинів. Вважаємо, що тільки якісний доктринальний системно-правовий та компаративний аналіз, разом із послідовним вивченням практики застосування окремих кримінально-правових норм, може надати доцільні рекомендації щодо удосконалення діючого законодавства у цій сфері та поліпшення практики протидії злочинам неповнолітніх.

В. М. Бурдін,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри
кримінального права та кримінології
Львівського національного університету
імені Івана Франка

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Чинний КК України, на відміну від КК 1960 р., виділяє окрему систему покарань для неповнолітніх злочинців (ст.98), але не передбачає для неповнолітніх у цій системі жодного особливого виду покарання. Такий підхід до неповнолітніх нагадує одну з ненайкращих теорій, що пояснювала формування людської особистості, — теорію преформізму. За цією теорією неповнолітня особа розглядалася, як маленький дорослий. Визнавалося, що в результаті її розвитку відбуваються лише зміни кількісного характеру. При такому підході до неповнолітніх можна зрозуміти і звичайне кількісне зменшення розмірів та видів загальних покарань. Оскільки неповнолітні відрізняються від дорослих лише своїми кількісними показниками, тому вони і не потребують якісно інших засобів впливу. Достатньо просто кількісно зменшити загальні, в нашому випадку — загальні покарання.

Не наводячи детальні аргументи критики цієї теорії, оскільки вони очевидні і достатньо висвітлені в науковій літературі з дитячої та юнацької психології та педагогіки, зазначимо лише, що на сьогодні загальновизнаним є те, що неповнолітні відрізняються від дорослих не лише кількісними, але й якісними змінами. Отже, очевидним стає той факт, що застосування загальних покарань до неповнолітніх злочинців є не лише спрощеним, але й антигуманним підходом. Неповнолітні злочинці потребують якісно інших покарань. Необхідність створення нових видів покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, випливає з Стандартних мінімальних правил ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські

© В. М. Бурдін, 2004

правила). Особливо це наголошується щодо неповнолітніх злочинців у розділі 18 Пекінських правил. В пункті 17.1 Пекінських правил передбачено, що «неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки його не визнано винним у вчиненні серйозного діяння з застосуванням насильства проти іншої особи чи в неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу». До речі, КК України не відповідає вказаним Правилам, адже згідно із ст. 102 КК до неповнолітнього може бути застосоване позбавлення волі і в тих випадках, коли він вперше вчинить злочин, що не пов'язаний із застосуванням насильства проти іншої особи.

Система покарань для неповнолітніх не завжди дозволяє обрати покарання, не пов'язане з ізоляцією. Відповідно до ст. 98 КК до неповнолітніх можуть бути застосовані лише п'ять видів основних покарань, а також два види додаткових покарань. Проте реально вони не всі можуть бути застосовані до неповнолітніх. Штраф призначається лише тим неповнолітнім, які мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Виправні роботи можуть бути призначені лише працюючим неповнолітнім, яким виповнилось 16 років. Громадські роботи та арешт можуть бути застосовані лише до неповнолітніх, які досягли 16-річного віку. Отже, до неповнолітніх, які досягли 16-річного віку, але не працюють і не мають самостійного майна, власних коштів чи доходу, можуть бути застосовані лише три види покарання — громадські роботи, арешт і позбавлення волі. Враховуючи те, що відповідно до ч.2 ст.102 КК позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, до такого неповнолітнього, який не працює і немає майна, власних коштів чи доходу, може бути призначено лише два види основного покарання — громадські роботи та арешт. Проте не завжди санкція кримінально-правової норми передбачає вказані види покарань. Так, ч. 1 ст. 135 КК, ч. 2 ст. 203 КК взагалі не передбачають покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх у випадку вчинення злочину вперше. Згідно із ст. 118 КК в такому випадку можуть бути призначені лише виправні роботи, санкції ч. 1 ст. 203 КК та ч. 2 ст. 192 передбачають можливість призначення лише штрафу. Проте, вже зазначалося, може бути встановлена неможливість застосування цих покарань.

Ще вужче коло покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, які не досягли 16-річного віку. В частині 2 ст. 22 КК встановлено перелік злочинів, за які неповнолітні притягуються до кримінальної відповідальності у віці з 14 років. Абсолютна більшість санкцій вказаних норм єдиним покаранням, що може бути застосоване до неповнолітніх, передбачає позбавлення волі на певний строк. І лише в ч. 1 ст. 185 КК, ч. 1 ст. 186 КК, ч. 1 ст. 277 КК альтернативою позбавленню волі є штраф. В частині 1 ст.296 КК єдиним покаранням, що може бути застосовано до таких неповнолітніх, є штраф. Зрозуміло, що за таких умов можливість індивідуалізації покарання зведена законодавцем до мінімуму. Знову ж таки не завжди особа в такому віці буде мати можливість сплатити штраф.

З огляду на те, що не всі покарання можуть бути застосовані до неповнолітніх, кількість абсолютно визначених санкцій щодо них зростає. Враховуючи те, що ні КК 1960 р., ні КК 2001 р. не передбачають особливих покарань для неповнолітніх, відсоток засуджених неповнолітніх до позбавлення волі і надалі буде залишатися досить високим. Створена парадоксальна ситуація: загальновизнаним є те, що чим молодше злочинець, тим більше є можливостей для його виправлення, але тим менше засобів передбачено законом для такого виправлення.

На нашу думку, вказані проблеми ще раз доводять доцільність доповнення КК новими покараннями, які були б розраховані тільки на неповнолітніх злочинців. Такі особливі покарання, не пов'язані з ізоляцією, передбачають, зокрема, КК Голандії (ст.77h), КК Швейцарії (ст.87). Мова йде, зокрема, про молодіжний арешт (у вільний від навчання час та у вихідні); відшкодування завданих збитків; обов'язок відвідувати навчальну програму. Ідея створення якісно інших покарань для неповнолітніх була відома ще дореволюційному законодавству XIX століття. Вже при обговоренні Судових статутів вперше була висловлена думка, «що в зв'язку з особливими властивостями неповнолітніх, застосування до них загальних покарань виявляється або зовсім неможливим, або таким, що призведе до заподіяння їм шкоди».

У зв'язку з вказаним, на нашу думку, доцільно було б доповнити і КК України новими видами кримінальних покарань, які б були розраховані тільки на неповнолітніх злочинців. Це створить більше можливостей для індивідуалізації кримінальної відповідальності та забезпечить реальну дію принципу гуманізму щодо неповнолітніх злочинців.

Т. В. Сахарук,
викладач кафедри кримінального права і кримінології Національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ

У кримінально-правовій науці зазначається, що неповнолітні правопорушники становлять своєрідну типологічну групу, що відрізняється від дорослих злочинців як за характером та ступенем суспільної небезпеки вчинюваних злочинів, так і за особливостями особи, яка має відбитки недостатньої соціальної зрілості, незавершеності інтелектуально-вольового розвитку.

У нашій державі задачі попередження та боротьби зі злочинністю неповнолітніх вирішуються на різних рівнях, починаючи з виховної роботи дошкільних та шкільних закладів, закінчуючи попередженням з боку правоохоронних органів. Важливу роль у вирішенні цих задач відіграє кримінальне покарання, яке може бути достатньо ефективним лише в тому випадку, якщо буде призначено з урахуванням всіх вимог кримінального закону.

Проблемі призначення покарання, в тому числі і неповнолітнім, приділялося багато уваги з боку науковців. Вона одержала висвітлення в роботах М. І. Бажанова, Г. С. Гаверова, І. І. Карпеця, Г. А. Кригер, Л. Л. Круглікова, Н. Ф. Кузнецової, Н. С. Лейкіної, П. П. Осипова, М. А. Скрябіна, К. К. Флоря та деяких інших авторів.

У літературі висвітлені окремі важливі питання застосування загальних засад призначення покарання по справах про злочини неповнолітніх. Разом з тим більшість з них залишаються дискусійними, інші до цього часу не розглядалися взагалі. Потребують дослідження і тенденції судової практики з призначення покарання неповнолітнім.

Актуальним є розгляд проблем призначення покарання неповнолітнім, що стосуються законодавчого обмеження застосування окремих видів покарання неповнолітнім та обмеження строків певних видів покарань, та проблеми існування надто широкого права судового розсуду.

© Т. В. Сахарук, 2004.

Загальні засади призначення покарання встановлюють вимоги до суду призначати покарання в межах санкції статті Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин.

Законодавець встановлює обмежений перелік покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітнього. А визначені види покарань, найчастіше обмежені в строках застосування до неповнолітнього. Так, згідно з ч. 1 ст. 98 КК до неповнолітнього, який визнаний винним у вчиненні злочину, можуть бути застосовані: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та позбавлення волі на певний строк.

Наприклад, арешт, громадські та виправні роботи не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років. До неповнолітніх не може бути застосоване обмеження волі. Встановлюючи такі обмеження, законодавець виходив з психологічної характеристики такого віку: нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань, навичок тощо.

Обмеження застосування певного виду покарання до неповнолітніх не завжди відповідає цілям, які переслідував законодавець, встановлюючи вказані обмеження. Так, санкція ч. 2 ст. 185 КК передбачає покарання у виді обмеження волі строком на 5 років або позбавлення волі на той самий строк. Якщо двоє неповнолітніх осіб вчинили крадіжку за попередньою змовою групою осіб і їх діяння кваліфіковане за ч. 2 ст. 185 КК, до них може бути застосоване покарання лише у виді позбавлення волі. Положення ч.2 ст.61 КК забороняють застосовувати обмеження волі до неповнолітніх, але до них можна застосовувати більш суворе покарання, що передбачено в санкції статті.

Інший приклад. Неповнолітній у віці 15 років спричиняє умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, за яке в законі передбачено покарання у виді виправних робіт на строк до двох років, обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на строк до трьох років (ч.1 ст.122 КК). До неповнолітнього до 16 років не можна застосовувати виправні роботи, обмеження волі взагалі не застосовується до таких осіб. Залишається лише позбавлення волі як безальтернативний вид покарання. Таким чином, законодавчі обмеження ведуть до посилення покарання тим категоріям винних осіб, до яких встановлені обмеження на застосування певних видів покарання. Найчастіше в таких випадках відбувається посилення покарання.

Виходячи з цілей законодавця встановити більш м'яке покарання для окремих категорій осіб, які вчинили злочин, вважаємо за необхідне доповнити законодавство такою пропозицією: *«У разі, коли покарання у виді громадських робіт, виправних робіт, арешту та обмеження волі є найбільш м'яким в санкції статті, суддя повинен розглянути питання про можливість призначення особам, до яких не може бути застосоване таке покарання, більш м'якого покарання, ніж передбачено в законі, або звільнити таку особу від відбування покарання»*.

В тих випадках, коли санкція закону передбачає позбавлення волі як єдине покарання і суд доходить висновку щодо необхідності ізоляції неповнолітнього від суспільства, максимальні строки позбавлення волі до таких осіб не повинні застосовуватися. У зв'язку з цим зазначимо, що раніше діюче кримінальне законодавство встановлювало обов'язкове зниження покарання особам, що вчинили злочин у віці від 14 до 18 років. При цьому загальний строк призначеного покарання не міг перевищувати половини максимального розміру покарання, передбаченого за цей злочин у санкції статті. Таким чином, ще на початку XX століття законодавець визнавав можливість існування спеціальних правил призначення покарання.

Сьогодні максимальний строк покарання неповнолітнім не може перевищувати десять років. На практиці це призводить до того, що у випадках вчинення тяжких злочинів, як, наприклад, зґвалтування, розбій, бандитизм і т. ін., покарання неповнолітнім порівняно із дорослими злочинцями, фактично підлягає обов'язковому пом'якшенню. Але коли неповнолітні злочинці вчиняють інші злочини, покарання за які не перевищує десяти років позбавлення волі, вони підлягають кримінальній відповідальності нарівні з дорослими злочинцями і їм може бути призначений максимальний строк покарання, передбачений в санкції статті за такий злочин. Практично це призводить до того, що за такі злочини покарання неповнолітньому може бути за аналогічних обставин призначене таке ж, як і дорослому злочинцеві. Не виключається можливість призначення навіть суворішого покарання. Здебільшого це пов'язане з надто широким правом судового розсуду.

Вчені вказували на те, що межі норми в покаранні надто широкі та довільні, а відхилення від них достатньо високі; суддя при призначенні покарання майже нічим не керуються, якщо не враховувати життєвого досвіду, причому у суддів часто буває корислива залежність. А в цілому розширення судового розсуду неминуче послаблює авторитет закону. Така практика суперечить принципу гуманізму в кримінальному праві і потребує всебічного розгляду.

Вважаємо за необхідне, як і в законодавстві 20-х років минулого століття, встановити спеціальні правила призначення покарання неповнолітнім, обмежити право судового розсуду чіткими рамками закону для того, щоб, з одного боку, дати достатньо влади призначити справедливе покарання, з іншого — забезпечити призначення рівного покарання за злочини, вчинені за схожих обставин, особами зі схожими характеристиками. Майбутні дослідження можуть бути присвячені саме проблемам розробки спеціальних правил призначення покарання.

М. Г. Заславська,
**аспірантка кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого**

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЩОДО ОХОРОНИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

1. Боротьба зі злочинністю серед неповнолітніх являє собою багатоаспектну діяльність державних та громадських установ (організацій), яка спрямована на формування в особи неповнолітнього позитивного ставлення до соціальних цінностей. Ефективність профілактичної діяльності багато в чому залежить від фізичних та психічних здібностей неповнолітнього, готовності його свідомості до сприйняття позитивного впливу з боку суб'єктів профілактики.

2. За результатами вивчення причин злочинності серед неповнолітніх встановлено, що однією з таких є відхилення у психічному розвитку. Більше того, неповнолітні з такими відхиленнями складають «групу ризику» стосовно злочинної поведінки. Вивчення умов життя неповнолітніх, що базувалося на аналізі документації та анамнестичних даних, виявило, що вирішальну роль у десоціалізації цих дітей мали суттєві помилки в їх вихованні та навчанні. Так, до дітей, які мали суттєві відхилення в характерологічному розвитку, застосовувались виховні впливи, які тільки ще більше фіксували їх вади, а не компенсували недоліки. У дітей, які мали залишкові прояви органічного ураження мозку, вже в дошкільному віці відмічалась моторна розгальмованість, підвищена втомлюваність, нездатність довільно концентрувати увагу. З початком шкільного навчання ці діти зазнавали багато прикростей, оскільки їм було важко всидіти на уроці, вони весь час відволікались, не слухали пояснень вчителя, не засвоювали навчальний матеріал. Природно, що навчальна успішність таких дітей була дуже низькою, а ступінь саморегуляції поведінки не

© М. Г. Заславська, 2004

відповідав віковим нормам. Батьки і педагоги, на жаль, не розуміли дійсних причин неуспіху цих дітей; вони вважали, що контроль та покарання, додаткові заняття, репетиторство допоможуть налагодити поведінку та навчання. Внаслідок цього у дітей сформувалося стійке негативне ставлення до навчання, школи взагалі. Більшість з них відчували відразу до процесу читання, розв'язання задач, запам'ятовування тощо. Прагнення уникати розумової діяльності поступово призвело до їх інтелектуального зниження.

3. З огляду на зазначене набуває вагомого значення діяльність по захисту життя та здоров'я неповнолітніх, забезпечення умов для їх нормального фізичного, психічного, духовного й емоційного розвитку. До вказаної діяльності належить робота установ соціальної корекції для дітей, що мають відхилення у психічному розвитку, захист дітей від негативного впливу з боку інших осіб, своєчасне лікування, що виключало б виникнення ускладнень у психічному розвитку, та виконання інших обов'язків.

4. До нормативних актів, що забезпечують вказану діяльність шляхом заборони порушень при її здійсненні, належить Кримінальний кодекс України, ст. 137 якого передбачає відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей. Ця стаття розташована в розділі «Злочини проти життя та здоров'я особи». Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 137 КК, є суспільні відносини, сформовані з приводу захисту життя і здоров'я дитини (неповнолітнього).

5. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони розглянутого складу злочину є: діяння у виді невиконання або неналежного виконання особою своїх професійних або службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, наслідку у виді істотної шкоди, заподіяної здоров'ю неповнолітнього (ч.1), його смерть або інші тяжкі наслідки (ч. 2) і причинний зв'язок між діянням (дією або бездіяльністю) і зазначеними наслідками. Злочин вважається закінченим з моменту настання наслідків, передбачених ч.1 або ч.2 ст.137 КК.

6. Норма ст. 137 КК є бланкетною, у зв'язку з цим для притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно встановити, які саме обов'язки, передбачені законом, підзаконними нормативно-правовими актами, посадовими інструкціями, нею були порушені (невиконані, виконані неналежним

чином або були порушені шляхом вчинення прямо заборонених дій). Певну роль у вирішенні даного питання відіграє Закон України від 26 квітня 2001 року «Про охорону дитинства» а також нормативно-правовим акти Кабінету Міністрів України: «Положення про дошкільний навчальний заклад»; «Положення про навчально-виховний комплекс «дошкільний навчальний заклад — загальноосвітній навчальний заклад», «загальноосвітній навчальний заклад — дошкільний навчальний заклад»; «Положення про загальноосвітній навчальний заклад», статути відповідних закладів та інші нормативні акти. Незалежно від змісту того чи іншого нормативного акту, що регулює діяльність відповідальних осіб, їх обов'язок, відповідно до диспозиції ст. 137 КК повинен мати професійний або службовий характер. Загальне визначення службових обов'язків ґрунтується на примітці до ст. 364 КК, а професійних — на визнанні того, що поняття «професія» це «рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок».

7. На відміну від об'єктивних ознак складу злочину його суб'єктивна сторона не знайшла прямого закріплення в диспозиції ст. 137 КК. Разом з тим вплив даного елемента на вид і міру відповідальності очевидний — залежно від форми вини, змісту мотиву і мети проводиться розмежування діянь, які подібні зовні, за об'єктивними ознаками, визначається стаття, за якою слід кваліфікувати злочин, встановлюються можливі підстави як притягнення, так і звільнення особи від кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду, визначається ступінь залежності суспільно небезпечних наслідків, що настали, від діяння суб'єкта. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 137 КК, характеризується умисною або необережною формою вини стосовно діяння і тільки необережною формою вини стосовно наслідків. У цілому цей злочин є необережним.

8. Щодо суб'єкта злочину в тексті диспозиції ст. 137 КК відповідна вказівка — це особи, які наділені професійними або службовими обов'язками щодо охорони життя та здоров'я дітей. Наявність такої вказівки свідчить про належність суб'єкта злочину, передбаченого ст. 137 КК, до спеціальних. Аналіз нормативних актів, що визначають обов'язки щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх, у тому числі обов'язки по встановленню та забезпеченню контролю за виконанням таких обов'язків іншими особами, свідчить, що суб'єктом аналізованого злочи-

ну можуть бути службові особи та працівники органів (установ) охорони здоров'я, дошкільної та загальної (в тому числі спеціальної) освіти, професійних технічних училищ та технікумів тощо.

9. Таким чином, аналіз кримінально-правової норми, передбаченої ст. 137 КК, дозволяє зробити висновок, що закріплення у Кримінальному кодексі України 2001 року відповідальності за невиконання або неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей є одним із необхідних заходів запобігання злочинності серед неповнолітніх (ч. 1 ст. 1 КК України).

С. В. Гринчак
аспірант кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ НЕЗАКОННОЇ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ОРГАНІВ АБО ТКАНИН НЕПОВНОЛІТНІХ

1. Конституція України, Декларація прав дитини 1958 р., Конвенція про права дитини 1989 р. гарантують дитині невід'ємне право на життя та здоров'я. В свою чергу Кримінальний кодекс України, ґрунтуючись на Конституції України, загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права закріпив пріоритет кримінально-правового захисту прав і свобод людини і громадянина у тому числі і неповнолітніх. У зв'язку з цим розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи» Особливої частини КК доповнений новими видами посягань на ці блага. Зокрема, законодавчою новелою є норма ст. 143 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини.

2. Проблема кримінальної відповідальності за незаконну трансплантацію органів або тканин людини в науці кримінального права є особливо актуальною, але недостатньо теоретично розробленою що, безумовно, перешкоджає правильному й однаковому застосуванню правоохоронними органами закону про кримінальну відповідальність, а певною мірою й організації належної боротьби з цим явищем.

3. Злочини у сфері трансплантації органів або тканин людини досить часто вчиняються щодо неповнолітніх, які при незаконній трансплантації можуть виступати як донорами, так і реципієнтами. Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» наводить порядок та визначає умови взяття гомотрансплантатів у живих донорів. Так, живим донором може виступати лише повнолітня дієздатна особа, у якої може бути взятий тільки один із парних органів або частина органу, або частина іншого анатомічного матері-

© С. В. Гринчак, 2004

...ну. Крім того, взяття гомотрансплантата (за винятком анато-
...чних матеріалів, здатних до регенерації) у живого донора до-
...пускається лише у випадках, коли донор і реципієнт перебу-
...вають у шлюбі або є близькими родичами (батько, мати, син,
...очка, дід, баба, онук, онука, брат, сестра, дядько, тітка, пле-
...мінник, племінниця) і за умови, що він надав свідомо і без при-
...мушування письмову згоду на взяття у нього гомотрансплан-
...тата після отримання об'єктивної інформації про можливі ус-
...кладнення для власного здоров'я, а також про наявні права у
...зв'язку з виконанням донорських функцій. Закон наводить
...також необхідний порядок і визначає умови застосування
...трансплантації до реципієнта. На відміну від донора, реципі-
...єнтом може виступати і неповнолітня особа. У випадках, коли
...реципієнту не виповнилося п'ятнадцять років, трансплантація
...застосовується за згодою об'єктивно інформованих його батьків
...або інших законних представників. Щодо осіб віком від п'ят-
...надцяти до вісімнадцяти років, трансплантація застосовується
...не тільки за згодою об'єктивно інформованих батьків або
...інших законних представників, але й безпосередньо за згодою
...об'єктивно інформованого неповнолітнього.

Досить часто встановлені законом порядок та умови транс-
...плантації органів або тканин щодо неповнолітніх порушується.
...Практика знає випадок, коли у м. Донецьку був викрадений
...7-річний підліток, якого через деякий час знайшли батьки біля
...власного будинку у важкому хворобливому стані. Після деталь-
...ного медичного обстеження хлопця було виявлено, що у нього
...відсутня нирка. Відомі також приклади, коли батьки для спа-
...сіння однієї дитини жертвують іншою. Так, для того, щоб врятувати 7-річного хлопчика, для якого була потрібна нирка дитини
...від недоношеного плоду, за домовленістю з лікарем батьки зача-
...ли дитину-донора, після цього були влаштовані передчасні поло-
...ди і у новонародженої дитини були вилучені нирки.

4. Серйозне занепокоєння викликають і непоодинокі ви-
...падки незаконної торгівлі органами або тканинами людини.
...Наприкінці червня 2003 року Парламентська асамблея Ради
...Європи закликала європейські держави радикально посили-
...ти боротьбу з торгівлею людськими органами. За оцінкою
...фахівців Європи сьогодні створено цілу нелегальну мережу, яка
...забезпечує функціонування торгівлі органами або тканинами
...людини. До неї входять, окрім посередників, які підшукову-
...ють дешевих донорів у бідних країнах Східної Європи, чис-

ленні медичні працівники і обслуговуючий персонал медичн
закладів.

Комерціалізація трансплантації людських органів визн
на гострою біоетичною і правовою проблемою трансплант
логії. На це звернено серйозну увагу 42-ї сесії Всесвітн
асамблеї охорони здоров'я, де висловлена стурбованість то
гівлею органами здорових донорів, підкреслена особлива н
безпека використання у цих цілях дітей і представників інш
незахищених груп населення. Така практика була визна
протизаконною, держави закликалися до співробітництв
метою її запобіганню.

Основною причиною незаконної торгівлі органами а
тканинами є постійно існуючий дефіцит анатомічних мате
алів, а як наслідок надзвичайно висока прибутковість злочи
ного бізнесу на людських органах. Так, наприклад, той, х
продає свою нирку, отримує приблизно 3 тисячі доларів СШ
а той, кому її пересаджують, сплачує за трансплантацію
100 до 200 тисяч доларів США. Зрозуміло, що така ситуа
створює сприятливі умови для скоєння злочинів і спонук
окремих осіб до їх вчинення. Так в м. Барі (Італія) закінче
досудове розслідування справи, в якій громадяни України
винувачуються в тому, що продавали новонароджених діт
бездітним італійським сім'ям або спеціалістам-трансплант
логам. Зустрічаються злочини, коли продаж дітей для насту
ної трансплантації здійснюють і найближчі родичі. Напри
лад, одна жінка намагалася продати свого 4-річного онук
метою вилучення в нього органів і тканин для трансплантац
При цьому серце, нирки, кістковий мозок та шкіру ону
вона оцінила в 90 тисяч доларів США. Лише завдяки своєча
ному втручанню правоохоронних органів вдалось попереди
вчинення цього злочину.

5. Враховуючи викладене та підвищену суспільну небе
пеку злочинів у сфері незаконної трансплантації органів а
тканин людини, які вчиняються відносно неповнолітніх, б
ручи до уваги що, «дитина внаслідок її фізичної і розумов
незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, вкл
чаючи належний правовий захист як до так і після її наро
ження», доцільним вважаємо доповнити ч. 5 ст. 143 КК У
раїни ще однією кваліфікуючою обставиною, яка б передб
чила особливості кримінальної відповідальності злочин
вчинених щодо неповнолітніх. З цією метою пропонує

ини із варіантів ч. 5 ст. 143 КК України: «Дії, передбачені ча-
инами другою, третьою чи четвертою цієї статті, вчинені
одо неповнолітнього, за попередньою змовою групою осіб,
о участь у транснаціональних організаціях, які займаються
ською діяльністю». Встановлення підвищеної кримінальної
повідальності щодо такої категорії потерпілих, як непов-
олітні, було б адекватною реакцією законодавця на реаль-
у потребу особливого захисту суспільних відносин, що за-
ечують їх життя і здоров'я.

Б. А. Симонян
аспірант відділу кримінально-правових пробле
і кримінально-виконавчого законодавств
Інституту вивчення проблем злочинност
АПрН Україн

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКСПЛУАТАЦІЮ ДІТЕЙ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

1. Однією з певних груп осіб, інтереси яких потребують підви щеної уваги та захисту, є діти, що з огляду на недостатню розви неність фізичних та психічних характеристик є надзвичайно вра ливими в умовах несприятливого соціального оточення. У части 2 ст. 52 Конституції України зазначено: «Будь-яке насильство на дитиною та її експлуатація переслідується за законом».

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини від 20 лис топада 1989 року, яка була ратифікована Україною 27 лютог 1991 року (ст. 32), Україна прийняла на себе міжнародно-право вий обов'язок здійснювати належні заходи щодо захисту дітей ві економічної експлуатації та виконання робот, що можуть завда ти шкоди їх здоров'ю та розвитку. Відповідно до цієї конвенції т згідно з Національною програмою «Діти України», затвердженої Указом Президента України від 18.01.96 р. № 63/96, передба чається створення умов для всебічного захисту прав дітей, у том числі в галузі їх навчання та трудової діяльності. Стаття 10 Закон України від 26 квітня 2001 року «Про охорону дитинства» прого лошує, що держава здійснює захист дитини від усіх форм фізич ного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого по водження, експлуатації.

2. Спрямованість кримінально-правової політики держав з питань захисту прав неповнолітніх на викорінення факті експлуатації дітей знайшла відображення і у чинному кримі нальному законодавстві. Статтею 150 КК України передбаче на відповідальність за експлуатацію дітей. Вважається, що об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що забезпечу ють свободу, честь, гідність та умови розвитку дитини. Обо в'язковою ознакою складу злочину є потерпілий. Ним може

© Б. А. Симонян, 2004

бути тільки дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством про працю дозволяється працевлаштування.

3. З об'єктивної сторони злочин, передбачений ч. 1 ст. 150 КК України 2001 року, полягає в експлуатації дітей, які не досягли віку, з якого допускається працевлаштування, шляхом використання їх праці з метою одержання прибутку. Суспільно небезпечна дія як елемент об'єктивної сторони цього складу злочину полягає в експлуатації дитини. «Експлуатація» — це привласнення результатів діяльності когось чи результатів якихось процесів. Уточнення способу та мети вчинення злочину («шляхом використання їх праці з метою одержання прибутку») в законі дозволяє говорити про те, що експлуатацією слід визнавати використання праці дітей відповідних вікових категорій у процесі діяльності, що має на меті одержання прибутку.

4. Аналізуючи об'єктивну сторону складу злочину, слід мати на увазі такі обставини:

а) не має значення, чи одержав фактично винний прибуток внаслідок експлуатації дитини, — важлива сама наявність мети його одержання;

б) потерпілою особою від розглядуваного злочину може бути лише дитина, яка не досягла віку, з якого допускається працевлаштування.

У зв'язку з останнім необхідно зазначити, що кримінальна відповідальність за ст. 150 КК України повинна наставати не лише в тих випадках, коли дитина знаходиться у віці, в якому не може бути працевлаштована взагалі (згідно із ст. 21 Закону України «Про охорону дитинства» — така, що не досягла 15 років), а й тоді, коли порушуються умови працевлаштування певних категорій дітей, які працювати можуть, а саме:

а) діти, які досягли 15 років, залучаються до робіт, що шкодять їх здоров'ю і навчанню, або до будь-яких робіт без відповідної згоди батьків чи осіб, що їх замінюють;

б) діти, які досягли 16 років, залучаються до робіт щодо виконання яких законодавством встановлено більш високий відповідний ценз (наприклад, важкі та підземні роботи).

Одночасно слід зазначити, що Закон України «Про охорону дитинства» не допускає можливості працевлаштування осіб, молодших 15 років і таким чином, суперечить ч. 3 ст. 188 КЗпП України, якою дозволяється працевлаштування на окремі роботи дітей з 14 років. А отже, в цих випадках виключається застосування ст. 150 КК України, з чим не можна погодитися.

5. З суб'єктивної сторони злочин вчиняється з прямим умислом за наявності обов'язкової мети отримання прибутку від експлуатації. Відсутність зазначеної мети (наприклад, залучення дітей до роботи по домашньому господарству) виключає застосування ст. 150 КК України.

6. Суб'єкт злочину загальний — фізична осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося 16 років. При цьому не має значення, є діяльність такої особи підприємницькою чи не є.

7. Стаття 150 КК України 2001 року є загальним складом злочину, який треба застосовувати в будь-яких випадках протиправної економічної експлуатації дитини, суворо дотримуючись вимог відмежування від суміжних складів (статті 144, 149 КК України).

2. КРИМІНОЛОГІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

В. В. Голіна,
доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою кримінології
і кримінально-виконавчого права
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
завідувач сектором попередження злочинності
серед неповнолітніх та молоді
Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України,
член-кореспондент АПрН України

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

1. В Україні кількість неповнолітніх віком від 14 до 18 років становить близько 3 млн. чоловік. Незважаючи на окремі позитивні кількісно-якісні зрушення, злочинність неповнолітніх залишається високою, вік підліткової злочинності молодшає. Так, наприклад, якщо у 1992 році у віці 14-15 років було засуджено близько 2 тис. неповнолітніх, то у 2002 році — майже 6 тис. Щорічно за даними кримінально-правової статистики МВС України реєструється від 32 до 40 тис. злочинів, вчинених неповнолітніми. За 5 років (1998-2002 рр.) неповнолітніми вчинено понад 130 тис. злочинів, серед яких: 1200 убивств, 1500 тяжких тілесних ушкоджень (у тому числі і ті, що спричинили смерть потерпілого), майже 4200 розбоїв і 12 тис. грабежів, понад 36 тис. крадіжок державного і колективного майна і понад 82 тис. крадіжок приватного майна та ін.

2. Привертає увагу те, що у структурі злочинності неповнолітніх домінують корисливі злочини. Найпоширенішими серед них є крадіжки приватного майна, у тому числі з квартир. На відміну від раніш вчинюваних злочинів, предметом

© В. В. Голіна, 2004

яких найчастіше були речі для задоволення негайних особис
тих, іноді престижних потреб, зараз предметом подібних зло
чинних проявів є цінне майно, і таке, що легко збути, тобт
злочинність неповнолітніх все більш комерціалізується. Тяжк
насильницькі злочини підлітків сьогодні практично «одна
кові» зі злочинами дорослих, які за останні роки характеризу
ються підвищенням жорстокості, нелюдським ставленням д
жертв. Як свідчить слідчо-судова практика, найжорстокіш
вбивства, поєднані із заволодінням матеріальними цінностя
ми, часто дуже незначної вартості, вчиняють саме підлітки
Прояв жорстокості, холодності, егоцентризму стосовно потер
пілих у них зумовлений відсутністю бажання поставити себ
на місце жертви, а також емоційною та інтелектуальною не
здатністю до співпереживання, жалю. Жоден з убивць пр
вчинені часом найжорстокіших вбивств не втратив самовла
дання, але самі себе багато з винних розцінювали як дуж
сприйнятливих, вразливих і ранимих людей.

3. У злочинному середовищі неповнолітніх спостерігаєть
ся високий рівень організованості, згрупованості, участі до
рослих у складі груп. Більшість засуджених підлітків вчини
ли злочини вперше, але десь 1/6 засуджених підлітків раніш
або притягалися до кримінальної відповідальності, або бул
засуджені. Витоком рецидивної злочинності дорослих є зло
чинність неповнолітніх. Однією з типових характеристик зло
чинності неповнолітніх є її підвищена латентність. Злочин
неповнолітніх, навіть тяжкі, нерідко опиняються за межам
статистики і правового реагування через відомі обставини.

4. Як нове явище, пов'язане з «омолодженням» злочинност
неповнолітніх, виступає значна поширеність протиправни
діянь, вчинених підлітками, які не досягли віку суб'єкта крим
нальної відповідальності. Причому коло цих діянь не обмежуєть
ся незначними або середньої тяжкості посяганнями. Групи під
літків нерідко вчиняють жорстокі діяння проти особи. Слід пам
'ятати, що злочинність неповнолітніх, з одного боку, входить
неосяжне поле делінквентності, а з іншого, — у злочинність мо
лоді і дорослих. Отже, вивчаючи злочинність неповнолітніх, роз
робляючи заходи її попередження, це треба враховувати.

Що стосується особи злочинця неповнолітнього, то цей
портрет теж відомий науковцям і практикам. За вчинення зло
чинів лише у 2002 році засуджено понад 20 тис. підлітків віком
від 14 до 18 років, хоча до кримінальної відповідальності була
притягнуто близько 27 тис. неповнолітніх, до частини яких

були застосовані заходи виховного характеру. Отже, за 5 років (1998 — 2002) було засуджено понад 100 тис. молодих людей, певна кількість яких пройшла або проходить «кримінальне» виховання. Якщо у 1992 році було засуджено 11,6 тис. неповнолітніх, то через 10 років вдвічі більше — 20 тис.

Кожне дослідження і аналіз злочинності неповнолітніх звертають увагу на те, що значна кількість злочинів на момент вчинення злочинів не працювала і не навчалася, тобто перебувала за межами соціального контролю. Сучасна судова практика констатує, що понад 40% засуджених підлітків не відвідують школи, не вміють ні читати, ні писати, мають низький рівень інтелектуального розвитку.

Декілька слів про злочинність неповнолітніх у Харкові та області. Якщо в Україні було засуджено у 2002 році понад 20 тис. неповнолітніх, то у Харківському регіоні за цей період засуджено понад 1300 підлітків.

5. Кримінологічні дослідження показують, що є два головних осередки, де зароджуються антисуспільні вчинки підлітків: а) не так звані неблагополучні сім'ї та «трудні підлітки»; б) неформальні угруповання, або кримінальні групи. Не випадково ці осередки містяться у сферах життя, що менш за все інформаційно доступні і піддаються контролю та обліку з боку суспільства і держави. Вулиця, двір — це не лише територіальне поняття, але й частина суспільного середовища, яке здатне або стихійно виховувати, або спотворювати моральне обличчя підлітка. Це, так би мовити, суспільство на розі вулиць.

Злочинність неповнолітніх є, головним чином, результатом неправильного соціального і сімейного виховання, чужого впливу та поганого прикладу. Ця триада відома ще з біблейських часів. Вікові ж особливості підліткової психології, на наш погляд, лише посилюють небезпеку некритичного засвоєння неповнолітнім чужих поглядів і звичок, а також небезпеку вчинення злочину під впливом раптової ситуації, якій підліток не може протистояти.

6. Аналіз матеріалів кримінологічних досліджень показує, що стан злочинності неповнолітніх значною мірою залежить від соціально-психологічного клімату в сім'ї, від активного і цілеспрямованого виховання підлітка. Протягом десятиліть ми звертаємо увагу на те, що витоки цієї злочинності (і передзлочинності) криються у неблагополучних сім'ях і виникненні поняття «трудного» підлітка. Значна кількість сімей не може — через низку об'єктивних і суб'єктивних причин матеріального і

духовного характеру — утримувати на сучасному рівні соціальних вимог підлітка, виконувати виховну роль, позитивно впливати на дітей і, взагалі, мати батьківський авторитет у дитини.

7. Кримінологи повинні дуже обережно ставитися до порад і рекомендацій при відповіді на запитання: «Що робити?». На нашу думку, необхідно, продовжувати створення в регіонах (навіть районах, якщо це можливо) «буферних», неформальних осередків, альтернативних офіційним установам, які були б проміжними між неблагополучними сім'ями, вулицею і державними установами. Така робота вже розпочалася у вигляді Центрів соціально-педагогічної та профілактичної роботи для дітей, підлітків і молоді, котрі не мають достатньої батьківської опіки. Тут працюють соціальні робітники, педагоги, медики. Поступово з вулиці тягнуться сюди хлопці і дівчата, причому добровільно. Добровільно вони можуть в будь-який час звідси і піти. У Центрі є медико-соціальне, соціально-педагогічне та інші відділення. Такі спільні проекти за допомогою різних, у тому числі іноземних фондів та місцевих органів влади повинні створюватися на місцях. Можливо, ми не вирішимо цим проблеми неблагополучних сімей, бо таких сімей дуже багато, але це є позитивним продовженням досвіду А. С. Макаренка (наприклад, центр «Затишок» — спільний проект благодійного фонду «Асперн» та Київського міського центру громадських служб для молоді).

8. Вивчення учасників груп за віком показало, що в основному вони складаються з підлітків 16-17 років. Але нерідко в цих групах є молоді люди віком 18-20 років. Це, як правило, учорашні підлітки, які відбули покарання у виховних колоніях або перебували на обліку в органах міліції.

Боятися створення неформальних груп підлітків не слід. Вони їх створювали і будуть створювати. Важливо інше — ці групи не повинні переростати у злочинні. Тому основну увагу, на наш погляд, необхідно спрямувати не на роз'єднання груп підлітків, а на переорієнтацію їх у корисному напрямку. Для переорієнтації груп необхідна матеріальна основа. Нічого нового ми не зможемо вигадати, тому слід відродити досвід організації дозвілля підлітків через ті соціально-культурні структури, які були свого часу демонтовані. Їх антикримінальний ефект був очевидний, оскільки вони наповнювали позитивним змістом стихійне вуличне дозвілля дітей і підлітків, допомагали у міжособистісних стосунках, забезпечували вибір заняття, у тому числі і для дітей з невисоким рівнем освіти і культури, значно полегшували соціальний контроль за їх поведінкою.

И.Н.Даньшин,
доктор юридических наук,
профессор кафедры криминологии
и уголовно-исполнительного права
Национальной юридической академии
Украины имени Ярослава Мудрого,
член-корреспондент АПрН Украины

ДЕТЕРМИНАЦИЯ ПРЕСТУПНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

За последние одиннадцать лет в Украине ежегодно несовершеннолетними или с их участием совершается в среднем 380,8 тыс. преступлений. Естественно, возникает вопрос: какими же факторами можно объяснить подобную ситуацию или, говоря иначе, чем же детерминированы названные преступления?

Детерминировать означает «предопределять», «порождать», «продуцировать какие-либо явления». Исходным положением принципа детерминизма является связь изучаемого явления с множеством разнопорядковых сторон реальной действительности.

Преступность несовершеннолетних порождается различными негативными сторонами современной общественной жизни. В тезисном виде представляется возможным назвать некоторые з таких отрицательных явлений и процессов, присущих ей.

Во-первых, следует отметить недостатки и просчеты в деятельности по социализации личности, которую призваны осуществлять семья, школа, производственный коллектив, общественные организации, собственно все общество в целом.

Как известно, семья была и остается первичной важнейшей воспитательной ячейкой. Ей принадлежит решающая роль в становлении личности, в формировании ее жизненных представлений о дозволенном и недозволенном, о добре и зле, об оценке собственных поступков.

Между тем во многих семьях существует обстановка, не позволяющая им правильно воспитывать детей. Имеются в виду нездоровые отношения между супругами, непрочность

© И. Н. Даньшин, 2004

семьи (ежегодно около трети семей распадается, что усложняет воспитание детей и контроль за их поведением одним супругом — чаще всего матерью — при котором остаются дети); нездоровый пример родителей и старших членов семьи (пьянство, проявление жестокости, систематическое совершение правонарушений, нарушение правил совместного проживания и т.п.); отсутствие разумных методов и приемов воспитания. Подобные неблагополучные семьи чаще всего «поставляют» несовершеннолетних преступников. Но есть случаи, когда молодые правонарушители воспитывались в семьях, которые внешне вполне благополучны, но в которых господствует бездуховность, потребительская психология, стремление к накопительству. В подобных семьях детям преподносятся уроки крайнего индивидуализма, эгоизма, неуважения к людям и различного рода социальным запретам, что зачастую и обуславливает их дальнейшее неправомерное поведение.

Последующим институтом социализации подростков является школа. Она призвана существенно влиять на дальнейшее становление личности: на формирование мировоззрения несовершеннолетнего, выработку у него правильных представлений о чести и достоинстве, порядочности, на воспитание у подростка уважения к старшим, культуры поведения в обществе, дисциплинированности, принципиальности, уважения к закону и т.д.

Но жизнь свидетельствует, что не все школы выполняют возложенные на них обязанности. Во многих из них неудовлетворительно ведется воспитательная работа, не практикуется индивидуальный подход к учащимся. Недостаточна еще материальная база (особенно в сельских школах). Кроме того, существует большая наполняемость классов по сравнению с рекомендованными нормативами; формально и несодержательно организуется досуг учеников; нередки случаи пропусков занятий без уважительных причин. Сейчас в Украине по данным Министерства образования и науки 3,4 тыс. подростков не посещают школу и не занимаются никаким общественно полезным трудом. В результате проведения в 2003 году работниками внутренних дел в отдельных городах страны операции «Урок» было выявлено, что в день проверки 9,9 тыс. школьников не явились в классы. Среди таких школьников много нарушителей общественного порядка, «телефонных террористов», а также субъектов иных правонарушений.

Пагубное влияние на социализацию личности несовершеннолетних оказывает их нездоровое ближайшее бытовое окружение: дворовые, школьные, территориальные группы делинквентов и иные малые неформальные группы асоциальной направленности. Если подросток длительное время пребывает в таких группах, постоянно взаимодействует с их членами, то он невольно усваивает царящую в них негативную групповую психологию, специфические аморальные нормы и образцы неправомерного поведения.

Во-вторых, следует отметить тот факт, что в стране зафиксирован большой процент безнадзорных детей. Некоторые из них потеряли по различным причинам своих родителей. Но есть и такие, которые являются сиротами при живых родителях. Это дети, сбежавшие из семьи и интернатов, а также страдающие так называемым «синдромом бродяжничества». По данным Комитета по делам семьи и молодежи, таких детей в стране свыше 100 тыс. подростков, которые попрошайничают и совершают различного рода правонарушения. В этих случаях большая роль отводится специальным учебно-воспитательным учреждениям для несовершеннолетних. Однако данные учреждения в силу недостаточной материальной, финансовой и кадровой базы не в состоянии решать возложенные на них задачи.

В-третьих, нельзя обойти молчанием недостатки и упущения в отдельных средствах массовой информации (телевидение, радио, кино, эстрада). СМИ — это одна из наиболее распространенных форм воспитания людей. Между тем мы являемся свидетелями, когда в них широко пропагандируется жестокость, культ силы, порнография, цинизм, вандализм, «блатная субкультура». Показываются различные низкопробные телепрограммы, как например, ПИП -парады, «Долой стыд», «Деньги не пахнут» и т.п. Все это оказывает, в первую очередь на молодежь, провоцирующее влияние, дезориентирует ее при выборе соответствующей линии поведения в повседневной жизни.

В-четвертых, на формировании подрастающего поколения сказываются и факторы материального порядка: низкая материальная обеспеченность многих слоев населения, житейские трудности в воспитании детей, невозможность зачастую удовлетворить элементарные потребности, расслоение населения на бедных и богатых. Перечисленные, а также иные подобного рода факты негативно отражаются на сознании и соответственно на поведении людей.

В-пятых, наше современное украинское общество отличается высокой степенью криминализации. В стране в 1992-2002 гг. был отмечен высокий уровень всей преступности — ежегодно в среднем регистрировалось свыше 550 тыс. преступлений. Нельзя упускать из виду и тот факт, что за последние 20 лет в колониях и тюрьмах побывало около миллиона человек.

Общеизвестно, любому поведению, включая и преступное, обучаются, ибо в истоках любой деятельности лежит эффект подражания — могучая подсознательная движущая сила. Отсюда те индивиды, которые по воле судьбы многократно и тесно контактируют с представителями преступной среды, зачастую воспринимают присущие последним образцы неправомерного поведения.

В заключение следует отметить, что названные детерминанты преступности несовершеннолетних позволяют четче уяснить основные направления ее преодоления в нашем обществе.

О. М. Сахань,
кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

МОТИВАЦІЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ УМОВАХ

Сучасні політичні умови затьмарені сплесками насильства та агресії як в межах одного суспільства, наприклад в Грузії, так і між деякими країнами світу, наприклад, між Ізраїлем та Палестиною. США, вже в котрий раз, очолює загін держав, що ступили на стежку війни. Весь світ занепокоєний подіями на Близькому Сході, перш за все, в Іраку. Кожний день засоби масової інформації передають жахливі вісті про конфлікти у різних куточках світу, які все частіше супроводжуються терористичними актами, що веде до загибелі невинних людей, величезних руйнувань, зростання інших видів злочинності в суспільстві, посилення недовіри народу до правоохоронних служб, що мотивує необхідність самозахисту і, відповідно, зміну способу життя та поведінки людей.

Загострення терору, як і загострення інших видів злочинності, завжди пов'язане зі слабкістю державного апарату, значними прорахунками в галузі зовнішньої та внутрішньої політики, в тому числі законодавчої діяльності, ігноруванням етнопсихологічних закономірностей, історії, неспроможністю правоохоронців забезпечити життя та спокій громадян.

За словами англійського філософа, що працює у кримінологічному центрі Гарварда, Я. Шрайбера, сила тероризму, який став невід'ємною частиною сучасного політичного життя, не в числі та вміннях, а в суспільній думці. За його словами, тероризм викликає складний комплекс — ненависті, захоплення, відчаю, надії та страху. Це криве дзеркало, але з потужним посилювачем — мас-медіа.

Газети та телебачення зробили з тероризму та злочинності дійсний «університет мільйонів» — всесвітнє шоу. А головне для терористів, як для більшості злочинців — це жадоба аудиторії, глядачів.

© О. М. Сахань, 2004

Природно, що людина не може не реагувати на події, що відбуваються і у суспільстві, і навколо неї, це впливає на її рішення та вчинки. Особливо це стосується юнацтва, яке перебуває на етапі свого психофізіологічного та духовного формування і є однією з найбільш вразливих верств населення з позиції актуалізації злочинних дій самими підлітками. Нестійкість емоційної сфери, несформована ціннісна система, схильність до копіювання «справжньої дорослої поведінки», потреба в самоутвердженні у поєднанні з негативним соціальним тлом (романтизацією кримінального способу життя, численними сценами насильства, жорстокості, лайки у фільмах та телепередачах, як, наприклад, у кінофільмі «Бригада» або у телешоу «Вікна» тощо) призводять до викривленого уявлення про припустимість агресивної та кримінальної поведінки.

У віці 12-17 років виразно проявляється потреба у самореалізації. Саме у цей період формуються адекватні уявлення про насильство та жорстокість, відбувається засвоєння існуючих соціокультурних норм оцінки злочинної поведінки. При цьому положення у групі ровесників, потреба у визнанні іншими людьми, певному соціальному статусі в системі суспільних відносин для підлітків займає головне місце. В умовах постійних політико-економічних труднощів, конфліктної соціальної ситуації, відсутності обмеження пропаганди криміналізованих форм поведінки у засобах масової інформації, кіно- та відео стрічках, потурання та байдужості з боку дорослих, зростання кількості безпритульних дітей чимало підлітків об'єднуються в групи ровесників з антисуспільною спрямованістю.

Завдяки соціальному «зараженню» протиправні тенденції в групах посилюються. Коли в суспільстві починаються масові безладдя, тоді злочинні дії швидко розповсюджуються. Видовище спритних грабіжників, які без перешкод роблять свої справи, послаблюють моральні заборони, які існують у законослухняних спостерігачів чи телеглядачів, і викликають у них бажання зробити те ж саме. Групи можуть посилити амплітуду агресивної реакції. В групі, з якою ототожнює себе підліток, зростає його конформність. Індивідуальне самоототожнення мінімізується, оскільки окремі учасники групи віддають себе у розпорядження групи в цілому і відчувають задоволення від поєднання з її іншими членами. Наприклад, знущання над беззахисними, слабкими співучнями. Наодинці навіть найсміливіший підліток навряд чи буде вести себе агресивно щодо своєї жертви (говорити образливі слова, нападати і т. ін.).

У підлітків є потреба в аудиторії та віра в те, що з ними не може трапитися нічого поганого. Тому для них природно вести себе ризиковано, а ще краще, демонстративно, щоб зарекомендуватися серед однолітків, отримати від них задовільні оцінки свого «героїзму», тобто вони вважають себе неуразливими. Вони зосереджують увагу в основному на перевагах ризикованих форм поведінки — можливості зрости в очах однолітків чи відчути свободу від заборони. Іноді ризик пов'язаний з злочинною поведінкою: від магазинних крадіжок та вандалізму до збройних пограбувань, гвалтування чи вбивства.

В. Б. Голіцин (1985) виявив, що для делінквентів (правопорушників, злочинців, бунтарів) характерним є домінування потреб в засобах існування та недостатньо сформовані потреби розвитку, пізнання, праці, міжособистісного спілкування. Злочинними є не бажання голодної людини здобути їжу, а антисуспільні та протиправні засоби, якими вона хоче це зробити. Більшість компонентів, що утворюють структуру мотиву злочинної дії не кримінальні. Але оскільки людина обирає кримінальний шлях і засоби задоволення потреб та досягнення мети, мотив в цілому, як і задум, намір, набуває кримінального характеру.

Так, підліткам 14-16 років притаманні два види кримінальної мотивації: корисна та насильницько-егоїстична. Конкретні причини злочинної поведінки підлітків: бажання розважитися, показати силу, сміливість, спритність; утвердити себе в очах ровесників, прагнення чогось особливого, солодощів, престижних речей. Тому три чверті злочинів підлітків мають ситуативно-імпульсивний характер.

Отже, ювенальна злочинність — це, по-перше, форма пристосування до соціальних та психологічних реалій підліткового та юнацького віку, хоча вона і засуджується суспільством за екстремізм, та, по-друге, реакція на соціально-економічні та політичні чинники.

Запобігти зростанню ювенальної злочинності можливо при умовах політико-економічної стабільності держави, забезпечення правової та соціальної захищеності населення, в першу чергу, дітей та юнацтва, надання рівних можливостей молоді в отриманні освіти та соціально корисних вмінь і навичок, обмеження пропаганди та романтизації злочинних форм поведінки у засобах масової інформації, теле- та відеопродукції, формування соціально припустимих цінностей та настанов, які б протидіяли мотивації злочинного способу життя та поведінки юнацтва та молоді.

О. В. Ставицька,
**кандидат філософських наук, доцент
кафедри соціології та політології
Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого**

АНОРМНИЙ СТАН ОСОБИСТОСТІ ЯК ФАКТОР ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКА

Розкриття визначеної проблеми повинно проходити через аналіз взаємозв'язку таких понять, як «нормативність», «соціалізація особистості», «девіація», «злочин».

1. Як відомо, соціальна норма — невід'ємний елемент суспільного управління, один із засобів орієнтації поведінки особистості або соціальної групи у певних умовах та засіб контролю з боку суспільства за цією поведінкою. Регулюючий вплив норм полягає в тому, що вони встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, цілі та засоби їх досягнення. Внаслідок того, що норми передбачають і загальні принципи поведінки, і конкретні її параметри, вони можуть давати більш повні моделі, еталони належного, ніж інші цінності.

Порушення норм викликає більш конкретну і чітко негативну реакцію з боку соціальної групи, суспільства, його інституціональних форм, спрямовану на подолання поведінки, яка відхиляється від норми. Тому норми є більш дійовим засобом боротьби з девіацією, забезпечення порядку, сталості суспільства.

Взагалі фахівці констатують певний парадокс щодо регулюючого впливу норми на поведінку особистості. З одного боку, норми інформують, орієнтують людей, організують та стабілізують соціальні зв'язки. З іншого — норма містить санкцію, це означає, що вона передбачає можливість свого порушення тією ж мірою, як і її дотримання. Більш того, сам факт описання у нормі прав та обов'язків різних осіб, а також існування особливих процесуальних норм, які регулюють зокрема порядок захисту права, наштовхує на думку щодо «конфліктного» призначення норми.

2. Становлення особистості — досить складний, тривалий процес прилучення особистості до соціального. Соціалізація

© О. В. Ставицька, 2004

охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства. Провідним та визначальним початком соціалізації є цілеспрямований вплив. Але соціалізація здійснюється і через стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості. Психологічними дослідженнями доведено, що засвоєння індивідом соціальних, наприклад моральних, норм проходить ряд послідовних стадій. Моральна свідомість розвивається під час активної творчої взаємодії суб'єкта із соціальним середовищем. Але при цьому може і не бути досягнута повна відповідність між нормативними позиціями особистості та вимогами соціальних норм. Треба, зокрема, враховувати, що норми відносно стабільні, а життєві ситуації, досвід особистості тощо значно мінливіші та різноманітні.

Врешті-решт у свідомості особистості, що формується (а саме такою є особистість підлітка) можуть виникати такі «дефекти»: а) незнання деяких норм, невірне розуміння правових та моральних принципів; б) незгода з деякими нормами (через розбіжності вимог норми з особистими інтересами, моральними переконаннями чи особистим досвідом); в) нехтування деякими нормами, засвоєння звичок та принципів, що не відповідають загальноприйнятим.

Перелічені дефекти — це готовий ґрунт для соціальних відхилень, зокрема злочинів. Але цей ґрунт стає одним з основних факторів, що сприяють виникненню злочинних зразків поведінки, коли незнання чи нехтування певними нормами набувають таких масштабів, що перетворюються взагалі на анормний стан особистості підлітка. Якщо навіть знання та прийняття певних соціальних норм не гарантує абсолютно правомірної поведінки, то відсутність у свідомості підлітка норм взагалі веде до відсутності в його поведінці одного з найважливіших соціальних регуляторів.

3. Стан анормності формується невипадково. Перш за все, на цей процес впливає стан суспільних відносин. Коли відбуваються великі історичні перетворення економічних та соціально-політичних структур, однією з перших руйнується нормативна система суспільства. Крім того, відсутність усталеної нормативної системи, що відповідає новим порядкам, одночасне існування старих та нових, часто протилежних, соціальних норм веде до того, що порушується процес соціалізації

підлітка. Його нестійка свідомість опиняється на нормативному «роздоріжжі»: «як було раніше — невірно, а як треба тепер — невідомо». Навіть доросла людина із сформованим світоглядом не завжди спроможна обрати вірні зразки поведінки у такій ситуації. Для підлітка ж зробити вибір стає майже неможливим. Невпевненість у правомірності своїх дій, удавана вседозволеність, суперечливий вплив ЗМІ, бажання виділитись із найближчого оточення, внутрішньоособистісні конфлікти тощо — з одного боку, а з іншого — відсутність моральної, світоглядної точки опори. Як наслідок — різноманітні зразки поведінки, що є далекими від правомірних: куріння, наркоманія, підлітковий алкоголізм, які в свою чергу призводять до багатьох тяжких злочинів, часто немотивованих і на перший погляд безпричинних.

4. Але причини є. І одна з найважливіших — відсутність нормативно усталеної свідомості підлітка. Безумовно, нормативне регулювання — важлива і необхідна, але не єдина форма впливу на поведінку людей. Саме тому необхідно підкреслити значну роль ненормативних засобів впливу на свідомість та поведінку підлітків — таких, як створення найбільш сприятливих умов життя, підвищення добробуту, виховання поважного ставлення до людини, забезпечення духовно насиченого дозвілля і т.ін.

Т. В. Ялпута,
начальник отделения криминальной милиции по делам несовершеннолетних Фрунзенского РО ХГУ УМВД Украины в Харьковской области

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ОТКЛОНЯЮЩЕГОСЯ ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Подростковый возраст — сложный и нередко противоречивый в силу своего переходного характера, это период жизни человека, когда происходит процесс полового созревания, становления человека как личности, оформление его социального статуса. Исследования социологов, психологов, юристов показывают, что поведение детей, ставших впоследствии несовершеннолетними правонарушителями, не контролировалось со стороны родителей и школы. Сейчас довольно распространена такая ситуация, когда отец, мать и школа вроде бы прилагают значительные усилия для воспитания ребенка, но он все равно уходит от влияния и контроля взрослых. Естественно, что к этому возрасту у детей уже должны быть сформированы достаточно устойчивые моральные представления, выработаны правильные навыки поведения, предотвращающие отклонения от нравственных норм. В таком случае о самостоятельности подростков следует говорить как о положительном факторе. Если же присутствие взрослого человека является необходимым условием правильного поведения ребенка, то мы говорим о несформированности его нравственного сознания. В этом случае отсутствие контакта, доверительных отношений со взрослыми (родителями, учителями) приводит к безнадзорности (в психологическом смысле), поскольку даже жесткий контроль со стороны родителей или учителей далеко не всегда побуждает подростка выполнять их требования.

Таким образом, безнадзорность учащихся может рассматриваться либо как ситуация развития педагогически запущенных детей, которые изначально были обделены вниманием и заботой родителей, а затем и учителей, или как ситуация развития подростка, который вышел из-под контроля взрослых и

© Т. В. Ялпута, 2004

стал неуправляемым в силу конфликтных отношений с ними. Наиболее яркой формой проявления безнадзорности детей являются побеги из дома (бродяжничества) или прогулы уроков, бесцельное времяпровождение вне дома, игнорирование требований родителей и учителей. Оставшись без попечения взрослых, такой подросток, нередко даже за короткий срок, успевает ступить на путь совершения правонарушений. Исследования показывают, что среди причин, побуждающих детей покинуть родной дом, можно выделить 6 групп. Первая группа причин — отклонения в развитии психики, дромомания — расстройство влечений, характеризующееся неодолимой тягой к смене мест пребывания. Пограничной формой между отклонениями в функционировании психики и психической нормой являются акцентуации характера детей, которые не являются заболеванием, и в коррекции поведения которых основными оказываются не медицинские, а социально-педагогические меры воздействия. Следующая группа причин — поиски приключений. Третья группа — неблагополучие и конфликты в семье (воспитание ребенка в семье, где родители алкоголики или мать-одиночка, аморальный образ жизни родителей и т.п.). Распространены и конфликтные семьи: если родители постоянно заняты «выяснением отношений» друг с другом, если в доме часто происходят ссоры, скандалы, дети остро переживают эту напряженную атмосферу эмоционального неблагополучия. В таких семьях родители мало уделяют внимание детям, не интересуются их успехами и неудачами, не проявляют к ним теплоты и ласки, часто несправедливы к ним. Четвертая группа причин — детский гедонизм (чрезмерная приверженность к удовольствиям, веселому времяпрепровождению, развлечениям). Пятая группа причин — попадание детей, в силу их плохой подготовки к школе, средних способностей, болезней, а также отсутствия правильного педагогического руководства, в разряд неуспевающих. В ответ на несправедливые (с точки зрения подростка) оценки взрослых у него формируется завышенная самооценка (так как взрослые, по мнению подростка, занижают его успехи и достоинства). Шестая группа — отторжение подростка коллективом, возникновение конфликтной ситуации и т.п. Таким образом, хотя мотивация поведения подростков и имеет различные корни в социальной ситуации их развития, цель их уходов из дома одна — коренным образом изменить сложившиеся отношения. Нарастание агрессивного компонента в поведении подростка часто приводит его к асоциальному поведению и в конечном счете — к совершению преступления.

В настоящее время единства взглядов на природу подростковой преступности не существует. Особую роль в формировании подростковой преступности играют такие социальные факторы, как молодежная субкультура, алкоголизм, наркомания. Молодежная субкультура оказывает мощное влияние на становление мировоззрения подростка. Многие изменения, происшедшие в последние годы в общественной морали, метаморфозы в сфере этических норм, сексуальная революция нашли свое отражение и в подростковой среде, принимая подчас уродливые, искаженные формы. Весьма ощутимое воздействие на формирующуюся психику подростка оказывают современные средства массовой информации. Совместный просмотр видеофильмов ужасов и насилия — один из наиболее типичных сейчас способов времяпрепровождения подростков. Исследования показывают, что основой ритуала просмотра видеофильмов является общность, задаваемая определенным возрастным периодом. Видеофильмы привлекают подростка острыми ощущениями во время показа сцен ужаса и насилия, особенно сцен насилия и садизма в отношении женщин, стоящих на переднем плане в большинстве фильмов данного жанра. Подростки подобно маленьким детям переживают непредсказуемость, с которой в этих фильмах человека настигает насилие. Основное место при ранней алкоголизации подростков занимают психолого-педагогические факторы: неправильные формы и методы воспитания в семье (гипо- и гиперопека, воспитание по типу «кумир семьи» и т.д.), отрицательные примеры поведения старших; эмоциональная отверженность подростка, пьянство родителей, личностные факторы (некоторые крайние варианты нормы в проявлениях характера, так называемые акцентуации характера, нарушение социально-психологической адаптации, эмоциональная неустойчивость, нарушенный процесс управления собственной активностью), отсутствие выраженных интеллектуально-эстетических интересов, стремление утвердить себя в группе, любопытство, наличие пьющих друзей, неадекватное отношение к перспективам развития своей личности и т.д. Предрасположенность к наркотизации может быть обусловлена явлениями психического инфантилизма, а также внутриличностными конфликтами, связанными с вы-

соким уровнем притязаний, потребностью в признании и болезненным осознанием невозможности достичь желаемого. Неумение преодолевать барьеры, безуспешные попытки найти хотя бы одного близкого друга часто приводят подростка к психологическому дискомфорту, который он пытается преодолеть с помощью наркотических средств. Чаще первое употребление наркотика в компании «друзей» связано с желанием быть «своим среди своих», не отставая от товарищей, а также боязнь быть осмеянным, отвергнутым от группы. Таким образом, ведущую роль в формировании пристрастия к алкоголю и наркотикам играют внешние факторы — общественная среда, ближайшее окружение, наличие или отсутствие определенных склонностей, увлечений, способы проведения свободного времени. Таким образом, сложные механизмы формирования девиантного поведения подростков, приводящего к проступкам так же, как и условия их реализации, остаются мало исследованными. В связи с этим не разработаны действенные социально-педагогические методы коррекции и профилактики такого поведения, а следовательно, и предупреждения подростковой преступности.

Л. Н. Герасина,
доктор социологических наук, профессор
кафедры социологии и политологии
Национальной юридической академии Украины
имени Ярослава Мудрого;
В. М. Кривцова,
соискатель кафедры социологии и политологии
Национальной юридической академии Украины
имени Ярослава Мудрого

НЕКОТОРЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ КРИМИНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В МОЛОДЕЖНОЙ СУБКУЛЬТУРЕ: КОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Формирование и устойчивое состояние различных субкультур, как известно социологам, более характерно для гетерогенных сообществ, либо для неустойчивого переходного социума, где подверглись эрозии фундаментальные социальные ценности и нормы (в том числе правовые), а возможно и наступило состояние аномии. Субкультурные группы молодежи, несовершеннолетних подростков, как в 60-е годы XX ст., так и в наше время служат источниками своеобразной «субполитики» молодежи, стремящейся вырваться из формализованных оков социально контролируемых организаций и движений.

В подростковом возрасте личность самоутверждается в обществе и экспериментирует с различными формами и моделями поведения. Субкультурная среда для определенных групп молодежи, особенно детей и подростков от 8 до 17 лет, которых ювентология относит к так называемым «социально неустойчивому возрасту», является достаточно специфической и нередко криминогенной. В период стремительных социальных изменений и нестабильности, сопровождающих процесс перехода к более открытому сообществу, молодежь сталкивается со все большей опасностью конфликта с законом, да и все общество адаптируется к новым реалиям, а ранее существовавшие нормы, ценности и табу пересматриваются.

Подростковая субкультура с явно выраженными делинквентными стереотипами поведения и специфическими духов-

© Л. Н. Герасина, В. М. Кривцова, 2004

ными идеалами онтологически опирается на процессы «обратной» *сублимации*, т. е. переключения групповой энергии с высших, возвышенно культурных, социально оправданных целей на культурно-неприемлемые идеалы, протестные социальные вызовы, либо на низменные, корыстные мотивы. Таким образом, весь моральный и практический контекст *криминальной субкультуры* (контркультуры) в молодежной среде является не чем иным, как «конфликтом культур»: а именно, **противоборством** *маргинальной неправовой субкультуры* с *официальной правовой культурой* общества.

В практике западной ювенальной юстиции закрепилась безусловно гуманистическая традиция последовательного обеспечения принципа *социальной насыщенности*, заключающегося в максимальном использовании в судебном процессе по делам несовершеннолетних неюридических специальных познаний. Этот подход и обуславливает важность социолого-правовых, криминологических и конфликтологических исследований проблем детерминации роста подростковой преступности. Для них характерны: акценты на причинах социальной неадаптированности, девиантности, делинквентности данных молодежных групп, четкая субординация отдельных направлений исследования и одновременно детализация конкретных проблем. Репрезентативность конкретно-социологического анализа обеспечивается благодаря четкой выборке изучаемых и контрольных групп; учету разнообразных факторов, вызывающих негативные признаки в формирующейся личности подростка и, соответственно, стимулирующих преступность несовершеннолетних.

Как отмечает в своей книге Э. Б. Мельникова, на Европейском континенте комплексное криминологическое изучение несовершеннолетних делинквентов (правонарушителей) более всего развито во Франции (например, во Французском национальном центре надзираемого воспитания, г. Вокрессон). Среди них известнейшие — «500 юных делинквентов», «Групповая делинквентность несовершеннолетних», «Преступность несовершеннолетних и экономическое развитие современной Европы». Федеральные программы США по борьбе с преступностью несовершеннолетних во второй половине XX века выдвинули на первый план не столько детализацию исследований личности несовершеннолетних правонарушителей, сколько изучение социально-экономических причин усиления агрес-

сии в их поведении, соответственно — склонности к преступным деяниям, необходимость проведения реформ пенитенциарной системы в отношении несовершеннолетних, а также анализ эффективности судебной деятельности по делам несовершеннолетних.

Социологами и криминологами выявлено, что наиболее заметными компонентами (признаками) контркультурных групп молодежи становятся: самопроизвольность возникновения; культ силы; наркотики; алкоголь; неупорядоченный секс; вызывающая ритуалистика; альтернативные формы активности, граничащие с деструктивностью, даже вандализмом и т.п.; ничем не ограниченное досуговое времяпрепровождение фетишизируется как необходимое условие так называемой «свободы». Поэтому вполне закономерно криминологическая статистика фиксирует, что специфическим признаком подростковой преступности является её групповой характер, а среди преступлений, совершенных несовершеннолетними, имеет место тенденция роста таких деликтов, как злостное хулиганство, кражи, убийства, умышленные тяжкие телесные повреждения, преступления, связанные с наркотиками.

Следует отметить, что бунтарские социальные установки, характерные для криминальной подростковой субкультуры, построены на особой системе духовных ценностей и норм «эпатажной» формы и нередко протестного содержания, специфически выражаясь в элементах сознания и образцах поведения. В ряду духовных детерминант противоправного поведения маргинальной молодежи стали доминировать некоторые пагубные психологические стереотипы, связанные:

- с «романтизацией» криминальных сообществ и «идеализацией» мира их преданных внутренних взаимоотношений;
- с «героизацией» отдельных фигур криминального мира или «канонизацией» некоторых погибших или возвысившихся в сфере политики «авторитетов»;
- с аномичным состоянием общества (по Э. Дюркгейму) — например, ложный стереотип: если *«свободный рынок» не приемлет оков государственного контроля*, то и *«свободная личность» не должна быть ограничена правом*.

Соответственно, и поведенческие модели подростков, приводящие их к правонарушениям, строятся следующим образом:

1. Протест — бунт — социальная «Фронда» — ***деликт*** как «вызов» обществу.

2. Правовое невежество — девиации — *непредумышленные правонарушения*.

3. Правовой нигилизм — осознанный ***деликт,*** возможно *преступление*.

Результаты социолого-правового анализа показывают, что криминальной подростковой субкультуре наиболее близки субкультура спортивных и музыкальных «фанов», а также субкультурные группы молодежи, вовлеченные в гемблинг как доминирующую форму досуга и «идеализированную» область легкого и быстрого обогащения. Именно эти маргинальные группы нередко создают благоприятную среду для воспроизводства криминогенных ситуаций и соответствующих криминальных поступков (деяний) несовершеннолетних.

Безусловно, криминальная подростковая субкультура характерна не только для переходных сообществ, она может сформироваться и в относительно стабильном обществе, но при этом — достаточно гетерогенном по структуре ценностных ориентаций населения и с явно выраженным «разломом культур» между поколениями.

Н. П. Осипова,
доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПІДЛІТКОВО-МОЛОДІЖНІ СПІВТОВАРИСТВА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ В МЕХАНІЗМІ КРИМІНОГЕННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ

Однією з основних рис сучасної злочинності неповнолітніх є її груповий характер — понад 60% усіх діянь. Груповий характер означає, що ми маємо справу з певним соціальним суб'єктом, інститутом соціалізації, який функціонує за певними законами.

Основоположною ознакою цих груп є феномен злочинної поведінки неповнолітніх, яку можна мінімізувати, дослідивши механізм цієї поведінки, визначивши чинники, які ведуть до могутнього впливу підліткових співтовариств . Під механізмом в даному випадку ми розуміємо таку систему і послідовність впливів на особистість неповнолітніх, що ведуть до перетворення звичайного, добропорядного підлітка на особу, що уже вчинила певні злочинні дії або готова до них.

Першою ланкою такого механізму є криміналізація свідомості населення або окремих його верств, в зв'язку з чим відбувається залучення до кримінальної мови (як знакової системи спілкування), зовнішніх форм поведінки та до мислення кримінальними категоріями. Друга з цих ланок — персоналізована, нею виступає злочинець (часто рецидивіст), із числа дорослих, який бере «опіку» над конкретним підлітком, знайомить того з «законами» злочинного світу і готує до вступу в цей світ. Третю ланку, діяльнісно найбільш активну і впливову, складають специфічні соціальні групи — підлітково-молодіжні співтовариства делінквентної спрямованості. Ці товариства фактично стають школами передачі традицій злочинного способу життя і первісної підготовки молодих злочинців. Всі ці три ланки механізму не відгороджені одна від одної, вони взаємно пов'язані і взаємодіють, доповнюючи впливи.

© Н. П. Осипова, 2004

Спостереження практичних працівників і науковців-соціологів свідчать, що розвиток злочинної поведінки неповнолітніх іде на практиці в першу чергу через посилення криміногенного впливу підлітково-молодіжних співтовариств делінквентної спрямованості. Збільшення кількості і впливовості цих товариств досягло такої межі, що вони почали набувати певних інституціональних ознак. Це означає, що у них є власна система цінностей, відповідні їй стереотипи поведінки, своя ієрархія у взаємовідносинах та мета спілкування і діяльності. Зважаючи на розповсюдженість таких співтовариств, можна зробити висновок, що вони набувають статусу інституту криміногенної соціалізації, тобто вони перетворюються не просто на впливовий, а на провідний фактор збереження і відтворення злочинності, оскільки те, що в підлітковому віці виступає як сформована схильність до злочинної поведінки, у дорослому стані як правило перетворюється на злочини.

Виникнення підлітково-молодіжних співтовариств делінквентної спрямованості йде багатьма шляхами — через структуризацію і організаційне розмежування так званих «тусовок», через стихійні аморфні форми спілкування за територіальним принципом тощо. Той факт, що зазначені форми спілкування мають підпорядкований, обслуговуючий характер відносно підлітково-молодіжних співтовариств делінквентної спрямованості, означає, що ці співтовариства поступово займають у криміногенній соціалізації ключове становище.

Це ключове становище обумовлене особливостями впливу підліткових співтовариств і їх місцем в системі криміногенної соціалізації неповнолітніх. Підлітково-молодіжні співтовариства є специфічним різновидом контактних спільнот, головною особливістю яких є наявність у них так званого ефекту емерджентності при впливі на особистість. Полягає цей ефект в тому, що сукупна соціально-психологічна впливовість такого співтовариства набагато перевершує просту суму тих можливостей впливу, що їх мають окремі його учасники. Саме це надає підлітково-молодіжним співтовариствам стійкості і надзвичайної могутності впливу. Соціологами встановлено, що під дією певних соціальних процесів, які ведуть до виникнення маргіналізації (витіснення на узбочину життя) неповнолітніх , а також під впливом специфіки підлітково-молодіжних товариств, які, з одного боку, пропонують зовнішньо привабливі цінності, а з другого, — спираються на жорстку

систему ієрархічно побудованої внутрішньої дисципліни, підлітково-молодіжні співтовариства делінквентної спрямованості мають такий вплив, який при найменшій його недооцінці не здатні подолати ні сім'я, ні офіційні освітні та виховні інститути. Існування в підлітково-молодіжних співтовариствах делінквентної спрямованості цінностей, що базуються на цінностях кримінального світу і дають ілюзію подолання маргінальності, обумовлюють виключну роль співтовариств у схилення молоді від стану певної психологічної нестійкості до реальних злочинних дій.

Від діяльності по усуненню можливостей виникнення таких співтовариств та нейтралізації їх впливу вирішальною мірою залежить, наскільки підлітки будуть втягнуті в злочинну поведінку і стануть «другою хвилею», яка змінить існуючу в кожен даний момент першу хвилю злочинців. Зважаючи на це, і необхідно по-новому будувати діяльність державних, правозастосовчих і правоохоронних органів, закладів виховання і освіти по попередженню злочинності неповнолітніх. Як доводить світова практика, превентивні програми попередження впливу злочинно спрямованих підлітково-молодіжних співтовариств, орієнтовані на їх придушення, є неефективними. Причини цього криються в запущеності ситуації і у ставленні до цієї проблеми держави. Відповідно до цього стратегія боротьби з підлітково-молодіжними спільнотами делінквентної спрямованості повинна ґрунтуватися на законодавчому її забезпеченні, а також на сильній молодіжній політиці.

І. О. Віденєєв,
**кандидат психологічних наук, доцент
кафедри прикладної психології
Національного університету внутрішніх справ**

ТИПИ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ТА ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ В СТРУКТУРІ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Однією з актуальних проблем на сьогоднішній день є проблема зростання агресивності дітей та підлітків. Це пов'язано, у першу чергу, із загальною соціальною напруженістю, психологічною нестійкістю всього суспільства, зростанням кризи соціальної системи. Актуальність цих проблем підтверджують статистичні дані, наведені різними соціально-психологічними службами, комісіями зі справ неповнолітніх і центрами громадського зв'язку МВС. За даними, отриманими цими організаціями, в останні роки значно виросла злочинність серед неповнолітніх підлітків і, що особливо тривожно, — виросла дитяча злочинність. При цьому правопорушення часто супроводжуються актами агресії, жорстокості і насильства стосовно інших осіб.

Об'єктом нашого дослідження були індивідуальні особливості особистості неповнолітніх: агресивність, акцентуації характеру.

Метою дослідження було виявлення залежності вираження різних форм агресивності від типу акцентуацій характеру. Для проведення дослідження використовувалися метод бесіди, методика Баса-Даркі і методика ПДО Личка. Дослідження з використанням перерахованих методик було проведене серед учнів 9-х класів середньої школи. Кількість випробуваних становило 72 чоловіка. Вік 14-15 років. Усі підлітки з благополучних сімей.

У результаті проведеного дослідження виявлено: діагностовано 9,7% підлітків з гіпертимним типом акцентуації, у яких фізична агресія, негативізм і вербальна агресія значно вище норми, почуття провини у всіх опитаних різне, яка-небудь закономірність відсутня. У ході бесіди було встановлено, що ці

© І. О. Віденєєв, 2004

підлітки можуть застосовувати фізичну силу відносно однолітків, але намагаються себе стримувати (хоча це не завжди виходить). У спілкуванні з однолітками часто підвищують голос, можуть використовувати нецензурні слова, але в спілкуванні з дорослими такого собі не дозволяють.

Гіпертимів-циклоїдів виявлено 6,94%. Фізична агресія досягає максимуму; негативізм, дратівливість, образа, підозрілість і почуття провини знаходяться в нормі; вербальна агресія підвищена, непряма має низькі показники. Дані підлітки у гіпертимній фазі схильні застосовувати фізичну силу, для досягнення власних цілей, коли іншим способом досягти її неможливо. У неформальній обстановці можуть застосовувати нецензурні слова, підвищувати голос, в інших же ситуаціях такого собі не дозволяють. У субдепресивній фазі замикаються в собі, в них розвивається почуття образи на навколишніх (хоча в ході бесіди визнають, що без причини).

Підлітки з епілептоїдним типом характеризуються безпричинними проявами фізичної агресії, мотивують свої дії тим, що в той момент їх щось чи хтось дратував. Намагаючись контролювати прояви фізичної агресії, заміняють її вербальною активністю (підвищують голос, використовують нецензурні слова). У деяких випадках мають почуття провини за вчинене, хоча в той момент так не вважали, при цьому свою провину перед навколишніми ніколи не визнають.

З лабільним типом було виявлено 8,3% підлітків. Фізична агресія і негативізм високі; непряма агресія, дратівливість, образа і підозрілість низькі, причому перебувають у всіх на одному рівні.

Про підлітків з лабільним типом акцентуації характеру можна сказати, що вони виражають рішучий протест і можуть застосувати фізичну силу, коли хтось чужий порушує звичний хід речей.

У 4,16% підлітків діагностовано психастенічний тип. Фізична агресія, дратівливість і образа низькі, а інші показники високі.

Із шизоїдним типом акцентуації було виявлено 9,7% підлітків. Фізична, непряма, вербальна агресія і негативізм трохи вище норми; дратівливість і підозрілість низькі, причому в усіх близько 30%; образа має показники від 30% до 75%. Ці підлітки замкнуті в собі, при спробі проникнути в їхній світ діють різними способами: виражають свій протест проти цього

втручання із застосуванням вербальної активності (підвищення голосу, нецензурні слова, погрози) і в крайньому випадку (коли все інше не допомогло) застосовують фізичну силу.

Стосовно інших типів акцентуацій характеру встановити залежність між типом акцентуації характеру і показниками агресивності було неможливо через наявність малої кількості характеристик.

Таким чином, виявлено, що акцентуація характеру підлітка визначає вираження певних видів агресивності. Розгляд прояв різних форм агресивності підлітків дає необхідну орієнтацію в характері емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості підлітка, що розвиваються під впливом різного мікросередовища, дозволяючи цілеспрямовано будувати виховний процес, здійснювати об'єктивну психокорекційну і психопрофілактичну роботу з підлітками.

О. Ю. Шостко,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

НОВА МОДЕЛЬ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ У США

США мають столітню історію дії ювенальної юстиції. Термін «ювенальна юстиція» походить від англійського словосполучення «juvenile justice», що означає «правосуддя у справах неповнолітніх». Вперше воно було вжито в 1899 році, коли в Чикаго (штат Іллінойс) було прийняте перший закон про делінквентну (злочинну) поведінку дітей і створено перший суд у справах неповнолітніх, діяльність якого ґрунтувалась на юридичній доктрині parens patriae. Основною метою проголошувалося не покарання, а захист і допомога дітям, які вчинили злочини, адекватне поводження з ними. Неповнолітній був також об'єктом уваги спеціалізованого суду при вчиненні так званих статусних правопорушень (status offenders), які не вважаються злочином у випадку їх вчинення дорослими особами.

Ювенальна юстиція у США зазнала певних змін у 60-х роках двадцятого століття. Саме у той час в повному обсязі впроваджується модель реабілітації щодо неповнолітніх. У 1961 році приймається закон про контроль над злочинністю молоді і неповнолітніх, а задля його виконання розпочинається розробка федеральних програм, спрямованих на її стримування.

У 1974 році розробляється новий закон про правосуддя для неповнолітніх і попередження делінквентності, який з поправками діє до цього часу. Згідно з цим законом при міністерстві юстиції був заснований відділ з аналогічною назвою **(OJJDP)** для забезпечення федерального керівництва і підтримки штатних і місцевих органів влади в покращенні системи правосуддя для неповнолітніх, проведенні досліджень в цій сфері, підготовці і провадженні профілактичних програм.

Однак певне невдоволення функціонуванням моделі реабілітації призвело до того, що на початку 90-х років відділ правосуддя для неповнолітніх і попередження делінквентності розробив нову **модель збалансованої і відновлюючої юстиції — МЗВЮ (BARJ)** для впровадження її у всіх штатах країни. Де-

© О. Ю. Шостко, 2004

бати щодо майбутнього суду для неповнолітніх велись між прихильниками каральної філософії і захисниками традиційного індивідуального поводження(лікування). Однак ці два підходи, як вважається, не досягли цілей внаслідок неспроможності забезпечити потреби жертв, з однієї сторони, а також громади і самих правопорушників — іншої. Наприкінці 90-х років, як вже зазначалося, у багатьох штатах було доповнене законодавство, що стосується кримінальної юстиції для неповнолітніх, а також розроблені і впроваджені нові програми попередження злочинності неповнолітніх. Модель збалансованої і відновлюючої юстиції набула поширення також і в інших країнах, наприклад, у Канаді, Австралії.

З точки зору нової моделі ціллю правосуддя у справах неповнолітніх є відновлення справедливості, а не відплата за заподіяне зло, оскільки злочини вчиняються не проти абстрактного суспільства, а проти конкретних людей і громади.

Модель базується на трьох основних принципах:1) відповідальності, 2)розвитку компетентності, 3) безпеці громадян.

Відповідальність, з точки зору прихильників нової моделі, потребує:

а) розуміння правопорушником того, як його поведінка впливає на інших людей;

б) визнання такої поведінки шкідливою для оточуючих та усвідомлення, що за неї слід відповідати;

в) відшкодування збитків, якщо це можливо;

г) зміни поведінки правопорушника з метою недопущення повторення таких дій у майбутньому.

Практичним втіленням принципу відповідальності є такі програми: зустрічі неповнолітнього правопорушника сам на сам із членами громади та жертвами. У результаті таких зустрічей підліток отримує інформацію про вплив його дій на оточуючих і тим самим приймає на себе відповідальність щодо фінансової реституції, особистої послуги жертвам(наприклад, ремонт пошкодженого майна).

Компетентність — це здатність робити щось добре, те, що інші цінують.

У традиційній системі неповнолітні правопорушники отримують різні послуги: їх лікують, організовують спеціальне навчання. У моделі збалансованої і відновлюючої юстиції діти мають можливість самі надавати послуги. Для розвитку компетентності, другого компонента Проекту, розроблені такі дії:

а) стратегії будуються на зміцненні зв'язків «правопорушник — сім'я — громада»;

б) неповнолітні беруть участь у різних роботах для громади: прибиранні території, будівництві соціальних об'єктів (притулків для бездомних), доставці їжі для літніх людей тощо;

в) навчання (в тому числі стосовно прийняття рішень) поєднується з активними експериментальними і продуктивними заняттями;

г) молодь працює і спілкується із законослухняними дорослими;

ґ) делінквенти і неделінквенти, а також дорослі «перемішуються», де це є можливим, з метою уникнення іміджу програми для «поганих дітей»;

д) діяльність планується за участю всієї громади (роботодавці, громадські і релігійні організації), а тому може продовжуватись постійно.

Третій компонент — безпека громади. У моделі збалансованої і відновлюючої юстиції вона визначається такими цілями як 1) обмеження можливостей для повторного вчинення злочинів; 2) зміцнення, а не роз'єднання зв'язків із громадою. Безпека може бути досягнута тільки тоді, коли всі мешканці громади живуть у гармонії, злагоді і взаємній повазі один до одного і відчувають, що особисто можуть попереджувати злочини. Безпека громадян багато в чому залежить від ефективності впровадження попередніх двох стратегій. Серед основних зусиль, які здійснюються для досягнення третього компоненту моделі, зазначимо такі:

а) можливість вчинення злочинів обмежується громадським наглядом або залученням відомих громаді неповнолітніх, які раніше вчинили правопорушення, у структуровану продуктивну діяльність;

б) рівень обмежень залежить від ступеня ризику (чим вищий ризик, тим більше часу повинно бути структурованим);

в) реакція на порушення безпеки швидка і сфокусована (конкретна);

г) стратегії розраховані на застосування їх не тільки для неповнолітніх, але також для захисту громадян від різних злочинів;

ґ) професіонали, які працюють у системі юстиції для неповнолітніх, допомагають розвиткові стратегій, котрі залучають молодь і дорослих мешканців у спільне вирішення проблем;

д) стратегії включають роботу із школами для зменшення насильства і покращення посередництва, вирішення конфліктів, навчання батьків, безпеку у школі;

є) для дітей розробляються програми пробації, що включають нагляд за відвіданням школи, електронне спостереження тощо.

Згідно з цією моделлю система кримінальної юстиції неспроможна досягти успіху в зміні поведінки неповнолітніх правопорушників і покращенні безпеки громадян без активної участі останньої.

Таким чином, запровадження цієї моделі дозволяє розглядати жертв злочинів і громаду разом із правопорушником як клієнтів системи юстиції для неповнолітніх, а відновлення і повернення збитків громаді і потерпілому є пріоритетним.

Безперечно, більш ніж столітній досвід функціонування ювенальної юстиції у США, а також в інших країнах, необхідно вивчати і аналізувати, оскільки це допоможе Україні знайти власну оптимальну модель поводження з неповнолітніми правопорушниками.

Л. О. Марченко,
директор Департаменту з правової освіти населення Міністерства юстиції України, відповідальний секретар Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної Ради з правової освіти населення;
В. С. Ковальський,
головний редактор газети «Юридичний вісник України», член Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення, кандидат юридичних наук

ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

1. Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення діє відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року. Згідно з цим Положенням Рада розробляє пропозиції щодо координації діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, засобів масової інформації у сфері правової освіти населення. Крім того, Рада надає методичну допомогу згаданим суб'єктам права, розробляє рекомендації щодо удосконалення правовиховної роботи, поширює досвід з питань правової освіти населення. Відповідно до покладених на неї обов'язків Рада проводить ознайомлення громадськості зі станом правоосвітньої та правовиховної роботи, проводить семінари та інші навчально-методичні заходи. Пропозиції й рекомендації Ради впроваджуються у життя шляхом внесення змін та пропозицій до законодавства, у практику його застосування, формування методів й напрямів роботи правоохоронних органів із захисту прав неповнолітніх тощо.

© Л. О. Марченко, В. С. Ковальський, 2004

До складу Ради входять 17 осіб — представники центральних органів державної влади та управління, засобів масової інформації. Керує роботою Ради Міністр юстиції України.

2. Враховуючи те, що впродовж 2001–2002 років в Україні прийнята та набула чинності низка законодавчих та правових актів, а саме: новий Кримінальний кодекс України, Закони України «Про охорону дитинства» та «Про попередження насильства в сім'ї», Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» та ін., а також те, що криміногенна ситуація в підлітковому й молодіжному середовищі залишається складною, члени Ради дійшли висновку про потребу в удосконаленні роботи всіх уповноважених органів, спеціальних служб органів внутрішніх справ щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх, проведенні роботи у проблемних сім'ях, де виховуються діти. МВС України розробило Комплексну цільову програму профілактики злочинності й правопорушень серед неповнолітніх та удосконалення роботи з неблагополучними сім'ями в Україні на 2002–2005 роки.

3. На виконання Національної програми «Діти України» на період до 2005 року та Закону України «Про освіту» за участю органів освіти і науки, служб у справах неповнолітніх, держадміністрацій організовано і проведено Всеукраїнський рейд «Урок», який було спрямовано на виявлення бездоглядних та безпритульних дітей, а також тих, які не приступили до занять у навчальних закладах, та вирішення питань щодо їх подальшого влаштування на навчання чи роботу.

4. Вжиття цих та інших заходів вплинуло на стабілізацію криміногенної ситуації серед неповнолітніх в Україні. Зокрема, за даними МВС України, у 2003 році збереглися позитивні тенденції в динаміці підліткової злочинності. Так, за підсумками 1-го кварталу 2003 року підліткова злочинність знизилася на 10,5% порівняно з аналогічним періодом 2002 року, або майже на 800 злочинів.

5. Діяльність з виявлення та усунення причин, що породжують злочини, і умов, які сприяють їх вчиненню, має бути організовано і здійснено на правових засадах. Вся профілактична діяльність повинна складатися з двох послідовних етапів — виявлення причин, що породжують злочини, і умов, які сприяють їх вчиненню, та усунення виявлених причин і умов.

6. Традиційно у нашій країні основу діяльності держави із профілактики злочинності серед неповнолітніх становить так звана пасивна профілактика. За допомогою уповноважених органів, засобів масової інформації вона передбачає пропаганду здорового способу життя, популяризацію правових знань, найширшу профілактично-освітню роботу, виховання соціально свідомої особистості. Але дедалі стає очевидним, що малоефективну, пасивну профілактику повинна замінити активна профілактика, суть якої полягає у запровадженні соціально активних дій, здорового способу життя в широкому розумінні як альтернативи поширенню негативізму, соціальному дискомфорту, поганим звичкам тощо. Основними принципами такої профілактики мають бути: реальність, компетентність; максимальне і повне виявлення кола осіб, які складають групи ризику з урахуванням ступеня враженості негативним соціальним середовищем; комплексність заходів, стратегії, тактики профілактичної діяльності; системність, безперервність і прогнозованість; відкритість й максимальна участь усього суспільства та ін.

7. В Україні нині нараховується понад 100 тис. наркоманів, більшість з яких є віком до 30 років. Тому питання налагодження тісного співробітництва з відповідними державними органами і громадськими об'єднаннями зарубіжних країн, міжнародними організаціями з використання їх досвіду формування стратегії у сфері контролю за наркотиками є частиною державної політики України у цій галузі. Концепція реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2002–2010 роки, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 січня 2002 року, визначила актуальні напрями профілактичної роботи, зокрема серед молоді й неповнолітніх.

8. Сучасне становище дітей в Україні вимагає нових підходів при аналізі та вирішенні проблеми покращення цього становища. Один з варіантів вирішення зазначеної проблеми полягає в запровадженні програми із захисту прав дітей. Йдеться про міжнародний досвід діяльності омбудсменів з прав дитини (у справах неповнолітніх).

Вперше цю посаду було запроваджено в Норвегії та у Фінляндії у 1987 році. Того ж року в німецькому Бундестагу було запроваджено Комісію з прав дітей. У 1990 році створено службу омбудсмена по справах дітей і молоді в Ізраїлі, у 1991 році запроваджено інститут дитячого омбудсмена в Ко-

лумбії, у 1993 році утворено відомство омбудсмена з прав дитини у Швеції, у 1994 — в Данії, а у 1995 році — в Ісландії. Нині омбудсмени із захисту прав дитини запроваджуються у Російській Федерації.

Необхідність такого спеціалізованого омбудсмена пояснюється щонайменше трьома причинами: по-перше, діти в силу особливості психічного і фізичного розвитку потребують особливого підходу; по-друге, через брак життєвого досвіду і певною мірою залежного становища вони не завжди самостійно можуть захистити свої права і законні інтереси; по-третє, благополуччя та нормальний розвиток дітей визначають майбутнє будь-якої країни. Діяльність Уповноваженого повинна поширюватися на всіх дітей і підлітків, які не досягли 18 років. В його компетенцію має входити захист особистих прав та інтересів дитини, зокрема, права на життя та виховання в сім'ї, освіту, працю, відпочинок і дозвілля, вільне вираження своїх поглядів, збереження своєї індивідуальності, захист честі та гідності, свободу віросповідання, особисту недоторканність; захист майнових прав і інтересів дитини: права на утримання, частку майна в сім'ї, соціальну підтримку, майнових прав і інтересів; захист прав та інтересів дитини з обмеженими можливостями — дітей-інвалідів, дітей з обмеженими фізичними можливостями, дітей-сиріт і дітей, що залишилися без опіки батьків, дітей, які опинилися в екстремальних ситуаціях, та неповнолітніх правопорушників; представництво і захист прав та інтересів дитини спільно з органами опіки і піклування, судом, прокуратурою, нотаріатом, органами РАПС, комісією у справах неповнолітніх, державною та муніципальною службами з питань сім'ї і дитинства.

Крім того, омбудсмен з прав дитини розглядає скарги на рішення, дії органів місцевого самоврядування, муніципальних службовців, якщо заявник раніше оскаржував ці рішення чи діяння в судовому або адміністративному порядку, але не згодний з прийнятими ними рішеннями. Приймаючи рішення за результатами розгляду скарг дітей, Уповноважений може звернутися до судових органів і прокуратури за захистом порушених прав і свобод дитини, а також бути присутнім у порядку нагляду на судовому розгляді справи неповнолітнього. Він має право повідомити в засобах масової інформації про грубі порушення прав дитини, і місцеві муніципальні та державні ЗМІ не вправі відмовити йому в публікації тих чи інших повідомлень, документів, а також у наданні ефірного часу.

Уповноважений може відкрити провадження про порушення прав дитини за власною ініціативою за наявності інформації про масові чи грубі порушення прав дитини або у випадках, що мають особливе суспільне значення, та на основі скарги заявника. В останньому випадку це має місце за умови, що у заявника немає інших правових засобів захисту прав дитини чи якщо всі інші правові засоби захисту не дали потрібних результатів. Він може провести розслідування по скарзі самостійно чи звернутися з проханням про перевірку обставин, що підлягають з'ясуванню, до компетентних органів, посадових осіб. Орган чи посадова особа, одержавши рішення Уповноваженого, зобов'язані розглянути його в місячний термін і направити Уповноваженому письмову відповідь про результати розгляду рішення та вжиті по ньому заходи.

Т. П. Печерських,
головний спеціаліст
Служби у справах неповнолітніх Харківської обласної
державної адміністрації

ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА ПРАЦІВНИКІВ СЛУЖБ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ З ДІТЬМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ІЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ

Всупереч поширеній точці зору про те, що діти — майбутнє нашої держави, необхідно сказати, що діти — сьогодення нашої держави. Перший вислів доречний, якщо говорити про дітей, як про виробничі сили, а якщо мати на увазі соціальний контекст, то діти — сьогочасність держави. Це розуміють і говорять про це і вони самі: «Ми — не джерело проблем: ми — ті ресурси, які потрібні для їх вирішення. Ми — не видаткові статті: ми — інвестиції. Ми –не просто молодь: ми — люди і громадяни, що живуть на нашій планеті. Ви називаєте нас вашим майбутнім, але ми — це і сучасність».

На жаль, у нинішніх умовах це сучасне для кожної дитини буває різним. Сьогодні важливими є проблеми, пов'язані зі злочинністю та правопорушеннями неповнолітніх. Завжди, в усі часи в суспільстві відносно неповнолітніх був важливим класичний виховний трикутник, боками якого були школа, сім'я та громадськість. На сьогоднішній день він пошкоджений — сім'я втрачає свій виховний вплив. Батьки зайняті роботою. І це стосується не тільки тих батьків, які зайняті пошуками випадкового заробітку, бо не мають постійної роботи, але і тих, які зайняті власною кар'єрою. Доцільно зупинитися на першій категорії сімей, з яких велика частина належить до так званих неблагополучних сімей.

Станом на 1 жовтня 2003 року у Харківській області налічується 2851 неблагополучна сім'я, в яких виховується 5510 дітей.

Що ж таке неблагополучні сім'ї і чому їм потрібно приділяти постійну увагу? Визначення неблагополучної сім'ї не міститься в жодному з законів, які пов'язані з захистом прав дитини. У зв'язку з цим у жовтні 2003 року, після достатньо активного обговорення, на Колегії служби у справах неповнолітніх обласної державної адміністрацій відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» були затверджені ознаки (критерії) неблагополучних сімей:

1. Невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей та їх матеріального утримання.
2. Байдуже ставлення до здоров'я, фізичного, духовного та морального розвитку дітей.
3. Жорстоке поводження, фізичне, моральне, психологічне насильство над неповнолітніми.
4. Зловживання батьками алкоголю, наркотичних, токсичних речовин, їх аморальна поведінка у суспільстві.
5. Втягування неповнолітніх у протиправну діяльність, бродяжництво та жебракування.
6. Експлуатація дітей у різних проявах.
7. Створення житлово-побутових, санітарно-гігієнічних умов, які загрожують здоров'ю та життю неповнолітніх.

Однією з найхарактерніших рис характеру дітей, які виховуються у неблагополучних сім'ях, є агресивна поведінка, котра проявляється у формі загроз, сварок, у демонстративній неслухняній поведінці, що провокує конфлікт; у вандалізмі, а також у таких соціально протиправних діях, як вчинення правопорушень та злочинів.

У неблагополучних сім'ях, де життя складається з пияцтва, сварок, інколи наркоманії, де відсутні прояви турботи, уваги та любові до дітей, дитина, як правило, буде проявляти грубість, впертість не лише відносно батьків, але й перенесе це на відносини з однолітками, сторонніми дорослими людьми. Поступово це дуже часто перетворюється на свідому агресивну поведінку. Будь то дитина, підліток, юнак, неповнолітній правопорушник, така форма поведінки має психологічне значення самозахисту своєї особистості. При цьому ситуації, пов'язані з агресивною поведінкою, в багатьох випадках відображають життєвий досвід дитинства.

На порядку денному служб у справах неповнолітніх, які співпрацюють у тісному контакті з відділами, закладами освіти, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для молоді, управліннями у справах сім'ї та молоді, є своєчасне обстеження умов виховання та проживання неповнолітніх у сім'ях.

© Т. П. Печерських, 2004

Протягом 9 місяців 2003 року службами у справах неповнолітніх було обстежено 3325 неблагополучних сімей, з них вилучено і влаштовано до державних закладів 249 неповнолітніх.

Юні втікачі, які опинилися на вулиці, поповнюють ряди наркоманів, токсикоманів, ВІЛ-інфікованих, стають здобиччю криміногенних елементів.

За 9 місяців 2003 року неповнолітніми в області було вчинено 1303 злочини проти 1484 минулого року, у злочинах взяли участь 1388 неповнолітніх проти 1550 минулого року. Рівень злочинності зменшився на 12,1%. Однак це питання продовжує бути актуальним, і одним із шляхів його вирішення є активізація профілактичної роботи, в тому числі із неблагополучними сім'ями.

Із 602902 неповнолітніх, які проживають на території Харкова та Харківської області, 10783 перебувають на обліку служб у справах неповнолітніх. Це діти так званого профілактичного та спеціального обліку. На профілактичному обліку перебувають неповнолітні із неблагополучних сімей, діти, які схильні до бродяжництва, вживання шкідливих речовин. На спеціальному обліку перебувають неповнолітні, що повернулися зі спеціальних установ для неповнолітніх, які були умовно засуджені, амністовані, до яких були застосовані заходи з відстрочкою виконання вироку. З цими категоріями неповнолітніх проводиться індивідуальна виховна робота з попередження правопорушень та злочинності. Протягом останнього року для дітей девіантної поведінки відкриваються табори відпочинку, де вони беруть участь у різноманітних заходах, з ними проводяться тренінги, корекційні заняття за участю психологів, юристів.

У червні 2003 року службою у справах неповнолітніх обласної державної адміністрації при сприянні громадського центру «Молодь за демократію», дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ у Харківській області розпочато проект з реформування ювенальної юстиції. В межах проекту пропонується створити таку систему захисту неповнолітніх, яка б мала не репресивний, а виховний характер. Координуюча роль у ній повинна належати службам у справах неповнолітніх, які візьмуть на себе соціальні дослідження причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів неповнолітніми.

Запропоновано застосовувати, як це робиться в Російській Федерації, такі заходи до батьків, як випробний термін — обмеження їх у батьківських правах на певний короткий термін (наприклад 6 місяців). Якщо протягом цього часу не відбулося ніяких змін на краще — необхідно ставити питання про вжиття заходів, передбачених сімейним законодавством (позбавлення батьківських прав).

Запропоновано також, на зразок інших країн, при Верховній Раді запровадити посаду уповноваженого у правах дитини, куди за захистом від жорстокості та байдужості дорослих міг би звернутися телефоном безпосередньо будь-який підліток.

Підвищенню ефективності та результативності роботи з попередження бездоглядності, профілактики злочинності сприяють Програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003 — 2005 роки, яка була прийнята 3 липня 2003 року рішенням X сесії XXIV скликання Харківської обласної ради, та комплексна цільова програма профілактики злочинності.

А. Б. Блага,
кандидат юридичних наук, заступник начальника кафедри кримінального права та кримінології Національного університету внутрішніх справ, старший науковий співробітник лабораторії удосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ТА ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ: ДЕТЕРМІНАЦІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК

Хоча Конституція України гарантує всім дітям рівні права, забороняє насильство над дитиною та її експлуатацію (ст. 52), враховуючи більш слабкий психологічний захист від різноманітних ускладнень в їхньому житті, у сімейно-побутовій сфері, державі запобігти цьому досить важко. Ті фактори, що раніше детермінували злочинність неповнолітніх, не лише збереглися, але й стали ще гострішими.

Протиріччя і недоліки у сфері соціальних відносин, що охоплюють інтереси соціальних груп, взаємозв'язки суспільства й особистості, переплітаються з протиріччями у сфері економічних відношень. Цей взаємозв'язок визначається тим, що саме в соціальній сфері реалізуються результати економічної діяльності, які торкаються життєвих інтересів населення. Відзначені невідповідності в розвитку суспільного виробництва і потреб у соціальному плані виявляються у вигляді недостатньо високого рівня життя більшості соціальних груп, падіння загальнокультурного рівня, зростання напруженості в Україні, конфліктах і ворожості між людьми, криміналізації взаємовідносин на побутовому рівні.

Широке коло державних та громадських організацій піклуються про недопущення злочинної поведінки серед неповнолітніх. Але, можливо, починати потрібно з сім'ї.

Відомо, що більшість неповнолітніх правопорушників не отримали необхідної любові, піклування, виховання у сім'ях, а часто-густо навіть зазнавали жорстокого поводження з боку близьких родичів. Спробуємо проаналізувати процеси, за яких насильство в сім'ї призводить до вчинення злочину неповнолітніми.

Єдність та різноманіття світу ґрунтується на загальності зв'язків. Йдеться про залежність одних явищ, процесів і станів від

© А. Б. Блага, 2004

інших, про зв'язки між речами та явищами. Детермінація — процес обумовленості появи одного фактора (явища, предмета матеріального або духовного світу тощо) іншим фактором, їх взаємний зв'язок. Філософія розрізняє близько 20 видів детермінацій.

Насильство в сім'ї, перш за все, виступає як соціальна умова формування негативних якостей особи неповнолітнього. В результаті деформується система відносин підлітка до трьох основних сфер життя — до світу, людей і до себе. Як результат — неповнолітнім стають притаманні злобність, брутальність і мстивість; байдужість до інших людей, у тому числі близьких; негативне ставлення до моральних цінностей; пияцтво, вживання наркотиків; ранні статеві стосунки, статева розбещеність; звичка до привласнення чужого, насильство над тим, хто більш слабкий; завищена оцінка власної особи; високий рівень претензій та самовиправдання.

Найбільш брутальних форм такі якості набувають у разі наявності у особи біологічних передумов (тип темпераменту, інтелектуальні задатки, тілесні та психічні вади, акцентуації характеру тощо). Багато вад генетичного плану дитини можуть виникнути також і в результаті насильства, якого майбутня мати зазнала під час вагітності.

Це, так би мовити, причини першого порядку.

У свою чергу, ці негативні якості особи у подальшому можуть виступити як причина вчинення злочину неповнолітнім. За результатами проведених досліджень, суто особистісними факторами пояснюється 12,7% дисперсії поведінки. Тобто причиною кожного восьмого злочину стає особа з її системою диспозицій та іншими якостями. Частка ситуаційних факторів ще менша — 10,2%, проте і їх не можна не враховувати. Найчастіше ж у процесі детермінації індивідуальної поведінки вони взаємодіють.

Тому по-друге, слід розглянути роль самої негативної ситуації насильства в сім'ї проти неповнолітнього, оскільки у деяких випадках вона може викликати у підлітка стан афекту, що стає причиною вчинення імпульсивних злочинів. Терміном «імпульсивність» позначається швидкість, з якою емоція стає спонукальною силою вчинків та дій без попереднього обмірковування та свідомого рішення виконати їх.

По-третє, мають місце непоодинокі випадки безпосереднього втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність з боку їх батьків або інших членів сім'ї.

По-четверте, сучасні дані свідчать, що у відповідь на стрес (який може виникнути також і під впливом насильства в сім'ї) у мозку відбувається ціла низка хімічних процесів, які викликають в одних випадках — під дією адреналіну підвищену активність нервової системи, в інших — стан психічного заціпеніння.

У такому разі болезаспокійливий ефект, опосередкований ендогенними опіоїдами, може викликати виникнення опіоїдної залежності. Обидва ці випадки гормональної залежності можуть призвести до пошуків ситуацій, які схожі на психотравмуючу.

По-п'яте, не можна обійти увагою і негативну роль насильства в сім'ї у таких кримінально значущих феноменах, як суїциди, безпритульність, втечі з дому тощо.

За даними спеціальних досліджень, до 92% спроб вчинення самогубств підлітками безпосередньо або опосередковано пов'язано з сімейними взаємовідносинами. Йдеться не тільки про «алкогольні» чи «криміногенні» сім'ї, але й такі сім'ї, в яких практикують жорстоке поводження з систематичними тілесними покараннями, принижують гідність підлітка невсипною опікою, слідкуванням, спробами нав'язати свою думку про товаришів, вчителів тощо.

Майже аналогічна ситуація спостерігається і стосовно дитячої бездоглядності: за результатами кримінологічних досліджень, більше 50% батьків та 30% матерів неповнолітніх правопорушників не цікавились вихованням своїх дітей, а часто й самі вели аморальний спосіб життя. Найбільш яскравою формою прояву бездоглядності дітей є втечі з дому (бродяжництво) або прогули уроків. Дослідження свідчать, що існує досить багато причин, які спонукають дітей залишити рідну оселю. Серед них є і відхилення у розвитку психіки, перш за все дромоманія (розлад потягів, який характеризується непереборною тягою до зміни місць перебування), і пошуки пригод, які є характерними для молодших підлітків з романтичним уявленням про світ, запальною уявою, які захоплюються всім незвичайним, таємничим.

Але найчастіша мета таких втеч — докорінним чином змінити відносини, що склалися в сім'ї. Якщо батьки постійно зайняті «з'ясуванням стосунків», якщо в домі часто виникають сварки, скандали, діти гостро переживають цю напружену атмосферу сімейного неблагополуччя. В таких сім'ях батьки

мало приділяють уваги дітям, не цікавляться їх успіхами і невдачами, не виявляють до них тепла та ласки. Навпаки, будучи постійно стурбованими своїми взаєминами, образами одне на одного, такі батьки зазвичай роздратовані, нетерплячі в спілкуванні з дітьми, часто несправедливі до них.

Рано чи пізно діти не витримують атмосфери насильства, не бажають більше миритися з тим, що батьки не зважають на їх думку, а тільки наказують; накопичені образи підривають звичні форми поведінки.

Залишаючи домівку, ці підлітки підсвідомо сподіваються, що таким чином примусять дорослих замислитися над причинами своєї поганої поведінки. Намагаючись піти від проблем, конфліктів з оточенням, підліток висловлює цим своє бажання змінити ситуацію, що склалася, сподіваючись (звичайно підсвідомо), що тоді він і сам стане іншим, добрим, любимим, здобуде на повагу.

М. В. Сенаторов,
молодший науковий співробітник сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України

ПИТАННЯ ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

1. Віктимологія (в широкому розумінні) — це вчення про жертви нещасних випадків, природних та техногенних катастроф, епідемій, злочинів, війн та інших явищ, що заподіюють шкоду. Частиною цього вчення є кримінальна віктимологія, під якою прийнято розуміти сукупність знань про жертви саме злочинів (віктимологія у вузькому розумінні).

Центральною категорією кримінальної віктимології (далі — віктимологія) є «жертва злочину». Сутність цієї категорії й досі залишається в науці спірною. Одні вчені вважають, що жертва злочину — це фізична особа, людина, якій безпосередньо злочином заподіяна фізична, моральна чи матеріальна шкода (Д. Рівман). На думку інших, жертвою злочину може бути людина чи певна спільність людей в будь-якій формі їх інтеграції, яким безпосередньо або опосередковано злочином заподіяна шкода (Л. Франк, В. Коновалов, В. Туляков). Підтримуючи судження другої групи дослідників, вважаємо, що жертвою злочину може бути *будь-який соціальний суб'єкт* (фізична особа, юридична особа, держава, інше соціальне утворення, суспільство в цілому), якому злочином заподіяна шкода або створена реальна можливість заподіяння шкоди.

Поняття жертви злочину слід відрізняти від поняття потерпілого від злочину. Останнє використовується як в кримінології, так і в науці кримінального права. Під потерпілим від злочину розуміється соціальний суб'єкт, благу чи праву якого, що перебуває під охороною закону про кримінальну відповідальність, злочином заподіяна шкода або створена загроза заподіяння такої. Отже, поняття жертви злочину значно ширше, ніж поняття потерпілого від злочину, тому що цим поняттям охоплюються не тільки суб'єкти, блага чи права яких знаходяться під охороною законодавства про кримінальну відповідальність, але й інші суб'єкти, яким злочинами

© М. В. Сенаторов, 2004

заподіяна шкода або створена загроза заподіяння такої (посередні, «рикошетні» жертви). Крім того, у кримінальному процесі застосовується поняття «потерпілий як суб'єкт кримінального процесу», ознаки якого перелічені у ст. 49 КПК України.

2. Віктимологічні дослідження мають важливе значення для кримінології і, зокрема, для кримінологічної характеристиці злочинності неповнолітніх.

За офіційними даними, переважну більшість злочинів, що вчиняються неповнолітніми, складають умисні вбивства та тілесні ушкодження різної тяжкості, згвалтування, крадіжки, грабежі, розбійні напади, вимагання, а також хуліганство. Отже, потерпілими від злочинних посягань підлітків є фізичні особи, юридичні особи, держава, інші соціальні спільноти, а також суспільство в цілому. Проте більшу частину цих суб'єктів, безумовно, складають фізичні особи.

Кримінологами встановлено, що злочини, які вчиняються неповнолітніми, рідко пов'язані із соціальним статусом потерпілого або міжособистими стосунками між потерпілим та винним. Вважаємо, що це обумовлено ситуаційним характером злочинності неповнолітніх. Разом з тим у багатьох випадках злочинам, суб'єктами яких були підлітки, сприяли певні особисті властивості потерпілих, серед яких — зловживання алкоголем, низька культура побуту та дозвілля. Проведені дослідження свідчать про те, що потерпілі, яким були властиві такі риси, як запальність, агресивність, грубість, жорстокість, егоїзм, частіше зазнавали насильницьких посягань з боку неповнолітніх осіб, ніж ті потерпілі, які не мали таких властивостей характеру.

Дуже часто злочинна діяльність підлітків була пов'язана із дозлочинною поведінкою потерпілих осіб. Кримінологи неодноразово підкреслювали, що умисному вбивству або тяжкому тілесному ушкодженню, вчиненому неповнолітнім, часто передували насильницькі чи аморальні дії потерпілого. Нерідко конфліктна ситуація виникала на ґрунті «мирного» спільного вживання алкогольних напоїв, після чого між винним та потерпілим починалася сварка чи бійка. При дослідженні згвалтувань виявилось, що нерідко до вчинення злочину потерпіла особа сама провокувала аморальними діями сексуальні контакти, що сприймалося неповнолітнім злочинцем як натяк на згоду щодо статевих зносин. Крім того, вченими було встановлено, що вчиненню багатьох злочинів проти власності передувала необачна поведінка потерпілого відносно свого майна або вибору знайомств, вихваляння своїм добробутом тощо. Часто дозлочинна поведінка потерпілого обумовлю-

вала й хуліганські дії неповнолітніх осіб. Така поведінка могла мати як соціально-негативний, так і соціально-позитивний характер. Перший вид, як правило, виражався у грубій образі підлітка нецензурними висловлюваннями, приниженням честі та гідності його або його близьких. Поведінка другого виду часто полягала у висловлюванні зауважень стосовно непристойних дій неповнолітньої особи, яка перебувала у стані сп'яніння.

Досліджуючи комплекс соціальних, фізичних, психічних та інших характеристик потерпілих та неповнолітніх злочинців, В. Рибальська висловила гіпотезу: «Ступінь віктимності потерпілого є зворотно пропорційним ступеню деформації неповнолітнього злочинця». Слід зазначити, що ця гіпотеза була підтверджена даними, які отримували й інші вчені.

3. Головною метою віктимологічних досліджень злочинності неповнолітніх є розробка конкретних ефективних заходів попередження цього виду злочинності. Всі ці заходи можна об'єднати у три групи.

До першої групи належать заходи *віктимологічної профілактики* злочинності неповнолітніх, тобто заходи, які спрямовані на виявлення і усунення об'єктивних і суб'єктивних умов, що сприяють вчиненню злочинів, шляхом впливу на потенційних жертв. Серед таких заходів: інформування громадян про типові дії неповнолітніх злочинців та типові заходи безпеки; роз'яснення різним контингентам імовірних жертв закономірностей психологічних механізмів спілкування з неповнолітніми, причин виникнення та протікання конфліктів, а також способів виходу з конфліктних ситуацій; корегування віктимних властивостей потенційних жертв; проведення певної роботи з тими особами, які вже стали жертвами, з метою попередження їх повторної віктимізації та ін.

До другої групи належать заходи *віктимологічного запобігання* злочинності неповнолітніх, тобто заходи, які застосовує жертва з метою недопущення вчинення того злочину, який неповнолітній замислює або готує. Спектр цих заходів дуже широкий. Зокрема, ним охоплюється умовляння з боку потенційної жертви не вчиняти злочинного діяння, певна професійна діяльність найманих жертвами охоронців, служб безпеки юридичних осіб та ін.

До третьої групи відносяться заходи *віктимологічного припинення* злочинності неповнолітніх. Такі заходи застосовуються жертвою, якщо підліток вже розпочав вчинювати діяння, яке безпосередньо спрямоване на вчинення злочину. До них, перш за все, належать необхідна оборона та звернення за допомогою до відповідних органів влади чи інших осіб.

В. С. Батиргареєва,
кандидат юридичних наук,
вчений секретар
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України

ДЕЯКІ СУЧАСНІ РИСИ РЕЦИДИВНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

1. Рецидивна злочинність є одним з найнебезпечніших різновидів злочинних проявів. У загальній структурі всієї злочинності цей специфічний блок злочинності виокремлюється за особливою характеристикою суб'єкта злочину.

Невід'ємною частиною всієї рецидивної злочинності в Україні є рецидивна злочинність неповнолітніх. Вказаний різновид рецидивної злочинності складає сукупність умисних злочинів, вчинених особами, які не досягли 18 років, при умові наявності в них не погашеної або не знятої судимості за попередній, теж умисний, злочин. Отже, вважаємо, що поняття рецидивної злочинності взагалі та рецидивної злочинності неповнолітніх зокрема повинно базуватися лише на законодавчому визначенні рецидиву злочинів, яке надається у ст. 34 КК України.

2. Законодавство деяких країн СНД прямо вказує на вік, з якого, у випадку вчинення повторного злочину після попереднього засудження, в діях особи може визнаватися наявність рецидиву. Так, наприклад, за КК Азербайджану, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану неповнолітній вік особи при вчиненні попереднього злочину не дає підстав для констатації рецидиву у випадку вчинення нового злочину. Отже, подібне законодавче визначення рецидиву злочинів у цих країнах не дає правових підстав для окремого виділення рецидивної злочинності неповнолітніх, що на наш погляд, є навряд чи правильним. Адже рецидивна злочинність неповнолітніх все ж таки існує як певне явище об'єктивної дійсності, яке потребує свого вивчення, аналізу та вироблення шляхів боротьби з ним.

3. Аналіз кримінальної статистики показав, що серед загальної маси рецидивістів у 2001 р. неповнолітні склали 2,86%; у 2002 р. — 3,93%. Збільшилися й абсолютні показники кількості

© В. С. Батиргареєва, 2004

неповнолітніх рецидивістів. Якщо у 2001 р. їх кількість складала 599, то у 2002 р. вже 796, тобто лише за рік на 25% збільшилася кількість неповнолітніх рецидивістів. Це дуже тривожна тенденція у злочинності неповнолітніх, яка свідчить про те, що все більше підлітків ігнорують навіть такий вид негативної реакції держави, як винесення судом вироку. За рахунок неповнолітніх в останні роки розширюється соціальна база рецидивної злочинності. Ось тут й виникає низка проблем, пов'язаних, по-перше, із визначенням ефективності застосованих щодо неповнолітнього правопорушника заходів, по-друге, із вивченням та аналізом тих причин, які спонукають підлітка знову повернутися до вчинення злочинів.

4. Характерні риси рецидивної злочинності неповнолітніх проявляються у такому. Приблизно кожний п'ятий неповнолітній рецидивіст — підліток віком 14-15 років (16,3% і 22,1% у 2001 і 2002 роках відповідно). Це досить значний відсоток, враховуючи той факт, що згідно із ст. 22 КК України знижений вік кримінальної відповідальності від 14 до 16 років встановлений за вчинення не всіх протиправних діянь, передбачених кримінальним законом, а лише за деякі з них. При цьому основну масу рецидивних злочинів неповнолітніх складають перш за все корисливі злочині, серед яких превалюють крадіжки з ларьків, торгових палаток, кіосків, садових будиночків, квартир, гуртожитків, а також грабежі та розбої. Крім того, в рецидивній злочинності неповнолітніх значну питому вагу складають такі злочини, як незаконне заволодіння транспортними засобами без мети їх крадіжки, тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості, згвалтування, хуліганство, злочини, пов'язані з незаконним оборотом наркотиків, зброї, та ін.

5. Помітною ознакою рецидивної злочинності підлітків є і те, що перший злочин, який вони вчиняють, як правило, не є тяжким або особливо тяжким. Тому за його вчинення до неповнолітнього дуже часто застосовується звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру або від відбування покарання з випробуванням. Цей факт підліток в силу багатьох причин не сприймає серйозно і розцінює його як полегкість з боку держави та суспільства. Внаслідок відчуття уседозволеності, зокрема, і стає можливим вчинення злочину вдруге, який, до речі, може бути вже тяжким або особливо тяжким. З очевидної м'якості покарання за перший

злочин можна зробити висновок про достатньо значний рівень латентності злочинності неповнолітніх, коли протиправні діяння розцінюються як бешкетництво, легковажність, що списується на молодий вік людини за принципом: згодом стане розумніше.

6. Вчинення злочинів підлітками останнім часом перетворюється на своєрідний бізнес. Так, у підлітковому віці відбувається залучення до вживання, виготовлення і поширення наркотичних речовин, що надалі стає «сенсом» життя багатьох з цих осіб. Саме в цьому віці набувається кримінальний професіоналізм у вчиненні крадіжок, шахрайських дій тощо. Повернення підлітків до вчинення протиправних діянь навіть після засудження обумовлюється й тим, що злочинний доход дедалі все частіше стає основним джерелом існування багатьох з них.

7. Рецидивна злочинність неповнолітніх — серйозна проблема, яка потребує системних заходів протидії. Протидія означеному різновиду злочинності повинна базуватися перш за все на заходах загальносоціального напрямку, серед яких основну увагу треба приділяти різноманітним заходам соціально-економічного та культурно-виховного характеру, що значно полегшують процес адаптації та ресоціалізації неповнолітнього правопорушника.

8. Становлення особистості потенціального злочинця (як і законослухняної людини) відбувається, як відомо, у родині, школі, під впливом найближчого побутового й дозвільного оточення. Саме в цих ланках соціалізації людини під впливом несприятливих чинників закладаються ключові морально-психологічні риси особистості майбутнього злочинця, що надалі обумовлюють його спрямованість, життєві орієнтири, позиції, потреби. Тому пильна увага в руслі спеціально-кримінологічного попередження злочинності неповнолітніх взагалі та рецидивної зокрема повинна приділятися ранній профілактиці девіантної поведінки в цих ланках соціалізації людини і насамперед — обстановці в родині, сімейному та шкільному вихованню. Метою цих заходів є переорієнтація підлітка з антигромадських настанов, звичок, потреб на погляди, установки, що цілком прийнятні суспільством.

Отже, без серйозної спільної діяльності держави й суспільства по забезпеченню сприятливих умов розвитку підростаючого покоління неможливе успішне попередження злочинності неповнолітніх, у тому числі й рецидивної.

О. М. Подільчак,
асистент кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ЖІНОК

Проблема злочинності неповнолітніх жінок починає привертати увагу все більшого кола спеціалістів, адже активність неповнолітніх жінок за останні роки має тенденцію до повільного, але впевненого зростання. Зазначимо такі факти: за даними МВС України, кількість неповнолітніх осіб жіночої статі, які вчинили злочин, становить 1856 осіб у 2000 році, 1860 осіб — у 2001 році та 1717 осіб — у 2002 році. При цьому питома вага неповнолітніх серед жінок, які вчинили злочин, постійно збільшується і становить відповідно 4,0%, 4,8 % та 5,1%. Питома вага неповнолітніх осіб жіночої статі серед всіх неповнолітніх, які вчинили злочин, становить 6,3% у 2000 році, 6,4% — у 2001 році, 6,5% — у 2002 році. Враховуючи зменшення абсолютної кількості неповнолітніх серед населення та відповідне загальне зниження рівня злочинності неповнолітніх на 2,7% у 2001 році та на 10,7% у 2002 році, подібне зростання злочинності неповнолітніх дівчат викликає занепокоєність. Подібні тенденції спостерігаються і в інших країнах. Так, російські дослідники зазначають, що питома вага неповнолітніх серед виявлених жінок-злочинниць сягає 7,8% і продовжує зростати. Для порівняння нагадаємо, що у дослідженні жіночої злочинності, проведеному Л. Ш. Берекашвілі та І. А. Кирилловою, у 1972 році питома вага неповнолітніх становила лише 3%.

За даними проведеного нами вибіркового дослідження кримінальних справ за злочинами, вчиненими жінками у 1997-2002 роках, кількість неповнолітніх злочинниць збільшується з підвищенням рівня урбанізації населення. Так, у Полтавській області кількість таких неповнолітніх становила 5,9%, у Харківській — 7,9%, а у м. Києві та Київській області — 9,6%. Великі міста надають притулок бездоглядним дітям та підліткам, які впевнено поповнюють ряди неповнолітніх злочинців.

За матеріалами проведеного нами вибіркового дослідження, майже 70% злочинів неповнолітні дівчата вчиняють у співучасті

© О. М. Подільчак, 2004

з іншими неповнолітніми або більш дорослими за них особами. Привертає увагу правоохоронців також збільшення випадків співучасті у злочинах дівчат, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Як правило, вони беруть участь у вчиненні злочину разом зі старшими товаришами. Так, наприклад, п'ятнадцятирічні Д. та А. разом з тринадцятирічною Г., погрожуючи кухонним ножем, неодноразово грабували дівчат-однолітків. При цьому спонуканням до злочину було як придбання матеріальних цінностей, так і звичайної іграшки.

Слід зазначити, що формування особистості неповнолітніх жінок, які вчиняють злочини, більш ніж будь-якої іншої категорії осіб, характеризується неблагополучною сімейною ситуацією. Щодо засуджених неповнолітніх матеріали кримінальних справ часто містять інформацію про складну сімейну ситуацію, конфлікти та насильство в сім'ї. Такі факти є поширеною ознакою формування мотиваційної сфери як неповнолітніх злочинниць, так найчастіше й їх жертв. Багато з цих дівчат майже бездоглядні, навчальні заклади відвідують епізодично. Підлітки можуть місяцями не бувати вдома, при цьому батьки не виявляють цікавості до проблем та способу життя своїх неповнолітніх дітей. Шкільні вчителі дівчат, які вчинили злочин, відмічають часті пропуски шкільних занять, байдужість батьків до проблем власних дітей, наслідком якої є бездоглядність дитини, «виховання вулицею», уразливість дітей для негативного впливу старших.

На збільшення питомої ваги неповнолітніх злочинниць значний негативний вплив справляють й такі фонові явища, як алкоголізм, наркоманія, проституція, пропаганда насильства засобами масової інформації, поширення бездуховності суспільства. Матеріали досліджених нами кримінальних справ свідчать, що більше 60% тяжких злочинів (умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, розбій), а також умисне знищення або пошкодження майна, хуліганство вчиняється неповнолітніми жінками під впливом алкогольних напоїв. Наприклад, досить типовим є виникнення мотиву до вчинення злочину раптово, у пригніченій алкоголем свідомості. Так, наприклад, дві неповнолітніх подруги С. і Ш. засуджені за вбивство при обтяжуючих обставинах. Після вжиття алкогольних напоїв з повнолітнім П. разом вирішили вчинити вбивство і вкрасти автомобіль. С. збігала за молотком, Ш. відволікала увагу. Разом вбили жертву заради сигарет та старого автомобілю. Заз-

начимо, також, що вживання наркотичних та токсичних речовин дедалі частіше стає супутником злочинності неповнолітніх жінок. При цьому майбутніх наркоманок постачає не лише вулиця з її бездоглядними дітьми, а й достатньо заможні, благополучні, на перший погляд, сім'ї.

Як правило, мотиваційна сфера дівчат, які вчинили злочин, характеризується відсутністю сталих далекосяжних цілей та мотивів. Їм притаманна швидка зміна ієрархії діючих мотивів, імпульсивне виникнення нових мотивів. Шокує звіряча жорстокість, катування жертви, які іноді здійснюють неповнолітні дівчата. Багато неповнолітніх злочинниць відрізняються наявністю певного психологічного інфантилізму. Дівчата вчиняють злочини, майже граючись, не усвідомлюючи наслідки та власну відповідальність за вчинені дії.

Характеризуючи мотиви вчинення злочинів неповнолітніми жінками, зазначимо, що дівчата вчиняють злочини переважно з корисливих мотивів. Друге місце за частотою посідають мотиви особистої неприязні та помсти. Традиційно, на відміну від дорослих жінок, мотиви злочинів неповнолітніх тісно переплітаються зі статусними мотивами, тобто бажанням утвердити свій особистий статус серед однолітків. Так, дівчата прагнуть самоствердитися через наявність грошей, матеріальних цінностей, що відбиває в цілому сучасний стан шкали цінностей суспільства. Зруйнована духовна та моральна свідомість суспільства дуже швидко знаходить своє віддзеркалення у злочинах неповнолітніх. Звідси втіленням стереотипу престижності багатства та грошей понад усе, не зважаючи на засоби їх отримання, є корислива злочинність неповнолітніх. За підрахунками фахівців, кожен десятий злочин з корисливих мотивів, вчинено неповнолітніми. Користь неповнолітніх дівчат, як правило, є проявом крайнього егоїзму, прагненням до збагачення, навіть за рахунок порушення норм права та загальнолюдської моралі. При цьому користь неповнолітніх часто має «дріб'язковий» характер порівняно з тяжкістю вчинених ними злочинів, замисел на вчинення злочину виникає під впливом сприятливої віктимної поведінки потенціальних потерпілих тощо.

Багатьом неповнолітнім злочинницям притаманне також засвоєння паразитичної психології, небажання працювати, зневіра у можливостях заробити гроші чесною працею. Правова незахищеність на ринку праці, експлуатація неповнолітніх під час так званого «випробувального періоду», з наступним звільненням без

виплати заробітної плати є поширеною практикою сучасних підприємців (експлуатація у супермаркетах, офіціанток та прибиральниць в кафе, продавців на ринку тощо). Таке становище лише поширює і утверджує правовий нігілізм та небажання працювати у неповнолітніх, зокрема дівчат.

Слід зазначити існування великого масиву латентних злочинів неповнолітніх, а також ще більшої латентності правопорушень, вчинених неповнолітніми дівчатами, адже жінок та дівчат суспільство сприймає саме як носіїв моральних норм та цінностей. На нашу думку, структура злочинності неповнолітніх за офіційними статистичними даними з переважаючою питомою вагою тяжких та особливо тяжких злочинів (майже 70% у 2002 році) складається внаслідок приховування від обліку значної кількості інших злочинів, які сприймаються як дитяче бешкетування та такі, що заслуговують лише на осуд шкільної громади та батьків.

Факт зростання злочинності неповнолітніх жінок є однією із важливих обставин для усвідомлення необхідності зрушень у державній політиці щодо виховання духовності суспільства, покращання становища неповнолітніх та умов для фізичного та інтелектуального розвитку, їх правового захисту.

Е. С. Воробьева,
**соискатель кафедры криминологии
и уголовно-исполнительного права
Национальной юридической академии Украины
имени Ярослава Мудрого**

НАСИЛЬСТВЕННОЕ УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ПОЛОВОЙ СТРАСТИ НЕЕСТЕСТВЕННЫМ СПОСОБОМ: КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Половые преступления обычно совершают молодые люди. По сравнению с другими тяжкими насильственными преступлениями именно сексуальное насилие часто совершается такими лицами: преступники в возрасте до 21 года включительно составляют среди них примерно 2/3; наиболее высока преступная активность несовершеннолетних в возрасте 16-17 лет (лица старше 30 составляют не более 10-12%); среди них большое количество лиц с психическими аномалиями.

Чем моложе преступники, тем чаще изнасилования, удовлетворение половой страсти в извращенной форме совершаются ими в группе. Виновные, как правило, конформны, подчиняемы чужому влиянию, неустойчивы.

Редко встречаются устойчивые группы, созданные специально для совершения половых преступлений. Как правило, это устойчивая группа, объединившаяся для совершения иных преступлений, встречаются группы без антисоциальной направленности.

Доля групповых изнасилований, удовлетворения половой страсти в извращенной форме среди всех таких преступлений значительно превышает долю совершения подростковой группой умышленных убийств или причинения тяжких телесных повреждений.

Основной психологической характеристикой несовершеннолетних преступников конформного типа, совершающих половые преступления в группе, является недостаток волевых качеств. Эти несовершеннолетние отличаются непослушанием и трусливостью, легко подчиняемы из-за боязни наказания. Активно стремятся к членству в группах, но никогда не становятся лидерами. Причиной совершения преступления часто является не сексуальная потребность как таковая, а сохранение членства в группе. Участие в группе является для них психологически значимым, поскольку позволяет поддержи-

© Е. С. Воробьева, 2004

вать адаптацию, способствует психологической сохранности, повышению самооценки, уровня самоприятия и т.д.

Другой тип несовершеннолетних сексуальных преступников — импульсивный. Они совершают сексуальную агрессию в ситуациях, которые субъективно оценивают как благоприятные. Преступники заранее не готовят и не обдумывают преступление, для самих преступников эти действия субъективно оказываются внезапными. Большое значение имеет подростковая гиперсексуальность, виктимное поведение жертвы. Многие преступления совершаются ими в нетрезвом состоянии.

Несовершеннолетние сексуальные преступники импульсивного типа, как правило, из неблагополучных семей, в которых родители злоупотребляют алкоголем, либо отношения между родителями устойчиво конфликтны. Несовершеннолетние рано попадают в уличные компании с антисоциальной направленностью, находя в их поддержке замену родителей. Из-за обстановки в семье у несовершеннолетнего возникает постоянная эмоциональная напряженность, которая приводит к возникновению импульсивных реакций, поскольку основным методом воспитания являлось насилие. У подростка возникает неосознаваемый протест против любых ограничений своего поведения, в том числе и удовлетворения сексуальных потребностей. Как раз в это время происходит формирование сексуальности. У многих таких подростков очень примитивное понимание отношений между полами, сведение их лишь к удовлетворению сексуальной потребности.

Очень часто при совершении ими насильственных действий сексуального характера, кроме удовлетворения половой страсти, подросток подсознательно желает унизить жертву, сексуальное насилие носит характер бунта. Из-за этого нередко совершаются изнасилования женщин старшего возраста (если в семье доминирует мать), либо насильственное удовлетворение половой страсти в извращенных формах как с женщинами, так и с мужчинами (если в семье доминирует отец). Часто эти действия сопровождаются побоями.

Среди представителей импульсивного типа можно выделить особую категорию — социокультурный подтип. Насильственные действия сексуального характера совершаются против представителей другой общности, национальности, культуры, расы, социальной группы и т.д. У таких преступников прослеживается реализация сексуальной потребности, но с представителями своей общности они считают это неприемле-

мым. Многие несовершеннолетние в силу своей необразованности, низких моральных принципов жестоко относятся к представителям иной общности. Они особенно опасны в период войн и межнациональных конфликтов.

Среди несовершеннолетних с дефектами социализации можно выделить так называемых отвергаемых лиц. Они не могут, по объективным причинам, удовлетворить половую потребность социально приемлемым путём. Это, как правило, олигофрены, а также лица, имеющие физические недостатки, делающие их внешность отталкивающей. Жертвами насильственных сексуальных действий могут быть как женщины (добровольно не желающие вступить в связь из-за отталкивающей внешности насильника), так и мужчины (месть за то, что они пользуются успехом у женщин, желание доминировать, унизить, сексуальное желание, мотивированное иными психическими отклонениями). Часто жертвами таких преступников становятся малолетние и несовершеннолетние.

Чтобы профилактика сексуальных преступлений носила упреждающий характер, нужно своевременно выявлять нарушения психической деятельности и полового влечения у несовершеннолетних. Естественно, что это предполагает и учет подростков с названными аномалиями.

В настоящее время учет психических расстройств несовершеннолетних ведется главным образом на основании обращаемости за медицинской помощью их родителей, представителей школ, общественных организаций или органов внутренних дел. Однако очень часто несовершеннолетние правонарушители вследствие неправильной позиции родителей, отсутствия необходимых психических знаний у них, педагогов или сотрудников милиции не попадают в поле зрения врачей. В целом еще отсутствует чётко продуманная система раннего выявления и диагностирования психических аномалий у детей и подростков, что в свою очередь затрудняет раннюю профилактику их возможного аморально-сексуального поведения. Следует отметить, что многие психические заболевания, имеющие криминосексогенное значение, а также расстройства сексуального влечения долгое время протекают скрытно, незаметно для самого больного и других. Нередко психическое расстройство проявляется во внешне немотивированой, неожиданной агрессии к окружающим, порой случайным лицам. При этом именно у детей и подростков наиболее частым первым проявлением нервнопсихических заболеваний является совершение преступления.

Б. М. Головкін,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
науковий співробітник сектору попередження
злочинності серед неповнолітніх і молоді
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України

ПРОФІЛАКТИКА КРАДІЖОК, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Сектором попередження злочинності неповнолітніх і молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України було проведене вибіркове дослідження злочинності неповнолітніх у Харкові. Вибірковий масив склало узагальнення за спеціалізованим опитувальником 208 архівних кримінальних справ даної категорії.

Аналіз структури злочинності неповнолітніх у Харкові показав, що найрозповсюдженішими злочинами серед підлітків виявилися крадіжки (ст.185 КК України) — 51,2%. Це і спонукало нас більш детально розглянути цей найтиповіший злочин неповнолітніх.

Аналіз крадіжок, вчинених неповнолітніми, дозволив виділити декілька найтиповіших груп цих злочинів. Перше місце посідають крадіжки кольорових (чорних) металів та виробів із них — 38,8%. Йдеться переважно про викрадання особистого майна громадян широкого побутово-господарського вжитку. Значного поширення у Харкові набуло розукомплектування ліфтів та ліфтового обладнання з метою викрадання деталей, що містять кольоровий метал. Подібні крадіжки переважно вчиняються групами 16-річних підлітків з 2-3 чоловік, які діють від 1 до 6 місяців і займаються цією діяльністю у вигляді злочинного промислу. Викрадене збувається у найближчих пунктах прийому металевих виробів, а виручені гроші «чесно» діляться порівну між учасниками групи і витрачаються на розваги, спиртні напої чи просто програються на гральних автоматах.

© Б. М. Головкін, 2004

Виходячи із специфіки даної категорії крадіжок пропонуємо такі заходи їх попередження:

- посилення контролю з боку сім'ї, школи, служби у справах неповнолітніх, кримінальної міліції за неповнолітніми, які пропускають заняття, безцільно вештаються у приватному секторі, дачних поселеннях, по території державних підприємств;
- належне зберігання і посилення охорони цих об'єктів, надійна огорожа, сигналізація, освітлення, засоби зв'язку, охорона і нагляд у денний час з боку власників майна, їх добровільних об'єднань із активним залученням дільничних інспекторів міліції;
- доцільно заборонити пунктам прийому кольорового і чорного металу приймати продукцію від неповнолітніх, якщо вони не можуть пояснити її походження, однак у таких випадках необхідно обов'язкове повідомлення оперативних служб міліції;
- комунальним службам доцільно ввести обов'язкове маркирування ліфтового обладнання, яке найчастіше викрадається, з метою полегшення його ідентифікації.

Крадіжки із квартир та інших приміщень — 35,8%. Беззаперечне лідерство тут належить квартирним крадіжкам — 25,9%. Аналіз викрадених речей показує, що неповнолітні в першу чергу орієнтовані на заволодіння грошима і валютою (39%) та виробами із золота (26,2%). Це досить тривожна тенденція, адже зазначені цінності донедавна не були атрибутами дитячого життя, однак сучасна молодь вбачає в них засоби престижу та переваги над іншими, що дозволяє виділитися з натовпу і самозатвердитися у колі однолітків. Престижні міркування є й у викраденні одягу (12%) та аудіо- відеотехніки (8,3%). Тут, окрім наведених, спрацьовує прагнення досягти певного стандарту, визнаного у референтній групі. У решті випадків об'єктами посягання були інші предмети. Попередження даного виду крадіжок полягає у такому:

- оскільки більшість крадіжок неповнолітні вчиняють, перебуваючи у гостях у своїх однолітків, та скориставшись слушною нагодою, то виходячи із вказаного, необхідно:
- створити своєрідний каталог всього цінного майна із зазначенням його серії, номеру; валюту цінності зберігати в банках, сейфах або інших надійно захищених і невідомих для дітей місцях; обов'язковий інструктаж дітей щодо заборони бравади матеріальним благополуччям, демонстрацією цінностей перед однолітками та сторонніми людьми. Окрім цього, традиційними заходами профілактики крадіжок залишаються надійні замки, двері, грати на вікнах, домофони і кодові замки на дверях під'їздів, чергування конс'єржів, закриті підвали та горища і, найголовніше, чітко налагоджена система колективної безпеки.

Третє місце посідають крадіжки з кіосків — 11,1%. Найбільш привабливі об'єкти — кіоски, розташовані у малозаселених, погано освітлених місцях, без відповідної сигналізації і належної охорони. Як показує практика, у більшості випадків крадіжки з кіосків мають разовий, проте груповий характер. Однак, коли такі групи очолюють дорослі злочинці, злочинна діяльність перетворюється на серію аналогічних крадіжок. Показово, що близько 70% зазначених злочинів вчиняється взимку (коли раніше темніє), причому більшість з них в період новорічних та різдв'яних свят з 00 до 04 години (до 70%). Виходячи з цього, власникам таких торговельних точок слід подбати про засоби освітлення, сигналізації, кадровий підбір продавців, які б самовільно не покидали об'єкт без нагляду, не впускали до нього сторонніх осіб, які згодом дають наводку для злодіїв, посилити надійність захисту вітрин і дверей, охорону об'єкта на період свят (доцільно навіть забрати зайвий товар). Такі місця обов'язково повинні бути зоною патрулювання нарядами міліції та добровільними об'єднаннями громадян з охорони громадського порядку при матеріальному заохочені з боку власників кіосків.

Ще одним різновидом крадіжок неповнолітніх є крадіжки у натовпі (9,2%). Це особливо стосується базарів. Специфіка цього виду крадіжок полягає у тому, що його вчиняє найменша вікова група злодіїв — 60% п'ятнадцятирічних, причому одноособово. Із них 30,3% — дівчата. Близько 50% злочинців вже мали попередні судимості, переважно за крадіжки і грабежі. Серед специфічних рис даної категорії злочинів можна назвати їх одноепізодність (83,3%). У більшості випадків підлітки просто блукають між торговельними рядами і видивляються будь-який товар, що на мить залишився без нагляду. Тут система профілактичних заходів повинна включати в себе передусім удосконалення системи внутрішньої безпеки продавців, взаємоспостереження і нагляд за товаром сусідів, особливо ппри наявності натовпу, удосконалення технічних заходів зберігання товару на прилавках, його облік, консолідація при

викритті і затриманні злодіїв, в перспективі обладнання торговельних майданчиків системою відеоспостереження, патрулювання території базару офіційними охоронними структурами.

Найменш розповсюдженими є крадіжки неповнолітніх із автотранспорту (автомагнітол, приймачів та іншої аудіотехніки, барсеток). Заходи профілактики даного виду крадіжок передбачають: залишення автотранспорту на стоянках та інших охоронюваних місцях; належне зберігання ключів від автотранспорту; обладнання машин сигналізацією та механічними протиугонними засобами охорони; з метою уникнення крадіжок автомагнітол та барсеток їх краще на період стоянки забирати з собою чи принаймі надійно ховати.

Окрім перелічених, доцільно вживати й інші заходи профілактики, які з одного боку — будуть спрямовані на завчасне виявлення осіб, схильних до вчинення крадіжок і переконання їх у недопустимості протиправної поведінки, а з другого — полягатимуть у посиленні охорони потенційних об'єктів злочинного посягання.

В. П. Тихий,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України,
Суддя Конституційного Суду України

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ПОВОДЖЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗІ ЗБРОЄЮ

1. Як відомо зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої мають підвищену небезпеку, створюючи велику імовірність спричинення тяжкої шкоди при неправильному поводженні з ними. Дослідження причин дитячого та юнацького травматизму свідчить, що нерідко травми і загибель потерпілих трапляються при порушенні ними правил поводження зі зброєю. Спостерігається також зростання використання неповнолітніми зброї як засобу вчинення злочинів, у тому числі й тяжких.

2. Неповнолітнім властива цікавість, допитливість, прагнення до пізнання техніки, її конструювання і особливо інтерес до властивостей зброї, бойових припасів та вибухових речовин, «любов» до цих предметів. Багато молодих людей прагнуть якось пізнати зброю, ознайомитися з її устроєм, принципом дії і навчитися користуватися нею. Не знаходячи законних шляхів до цього, вони нерідко вдаються до її неправомірного придбання, виготовлення та використання. Для попередження таких випадків слід поновити роботу колишніх палаців піонерів та інших форм зайнятості дітей у позаурочний час, розширити спортивні бази навчальних закладів, а також мережу діючих і створення нових секцій фехтування та стрілецьких, гуртків юних техніків, конструкторів, винахідників і т.ін.

3. До неправомірного поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами та вибуховими пристроями часто спонукає неповнолітніх хибна романтика, бажання наслідувати подвиги, прагнення показати себе мужнім, спритним, сильним та сміливим тощо. З метою правильного уявлення про це, серйозного ставлення до зброї необхідно посилити військово-патріотичне виховання, більшою мірою організовувати для підлітків походи, спортивні змагання, військові ігри і т.ін.

4. У багатьох випадках неповнолітні виявляють правовий нігілізм, не знають про суворість покарання за незаконне

© В. П. Тихий, 2004

придбання, носіння, виготовлення і особливо викрадення та вимагання зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв. Тому одним з важливих засобів попередження неправомірного поводження зі зброєю є вжиття заходів з виховання законослухняності молоді, пропаганди, зокрема, відповідного законодавства. Тут особливо актуальним є роз'яснення молоді закону про те, що особи, які добровільно здали органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої, що зберігалися у них без відповідного дозволу, звільняються від кримінальної відповідальності за незаконне поводження з цими предметами (ч. 3 ст. 263 КК України).

Т. Є. Дунаєва,
здобувач сектору вивчення причин злочинності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України

СЛУЖБОВА НЕДБАЛІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ ДИСФУНКЦІЙ У СИСТЕМІ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ І ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Функціонування складної різнорівневої системи профілактики правопорушень і злочинності серед неповнолітніх не є простою сумою діяльності суб'єктів її провадження. Ефективність, надійність, налагодженість її різко знижується при наявності хоча б однієї слабкої ланки в системі органів, які здійснюють соціальний захист та профілактику правопорушень злочинності серед неповнолітніх. Якщо проаналізувати поставлені перед цією системою завдання відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», то можна дійти висновку, що кожна з ланок цієї системи не виконує їх у повному обсязі.

На практиці це призводить до того, що при необхідності забезпечити реальне виконання заходів профілактики правопорушень і злочинності серед неповнолітніх ці органи навіть не намагаються задіяти всіх суб'єктів профілактичної системи до цієї роботи. У 80-х роках минулого століття в реалізації завдань профілактики правопорушень і злочинів серед неповнолітніх брали участь 8–12 суб'єктів профілактики, у 90-ті роки — не більше п'яти різного виду державних органів і громадських організацій. Але й вони, з позиції ефективності діяльності, з кожним роком все менш і менш справляються зі своїми завданнями. У чому ж причини такого стану? На нашу думку, вони полягають у такому.

1. Результати вибіркових досліджень, матеріали прокурорських перевірок, повідомлення ЗМІ рік у рік вказують на одні й ті ж недоліки в роботі суб'єктів цієї системи. І головний з них — службова недбалість щодо виконання поставлених перед ними суспільством завдань. Ця недбалість проявляється у тому, що значне число неповнолітніх правопорушників

© Т. Є. Дунаєва, 2004

залишаються невиявленими і неохопленими виховно-профілактичною роботою у зв'язку з чим більшість із них вчиняють злочини. Вивчення матеріалів кримінальних справ, повідомлень ЗМІ, статистичних даних про злочинність серед неповнолітніх дають підстави стверджувати, що як і в попередні роки, щорічно близько 25–30 % підлітків, звільнених від кримінальної відповідальності, залишаються поза контролем працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх і знову вчиняють злочини. Таке становище не змінюється, незважаючи на багаточисельні відомчі накази та інші директивні документи, які вимагають поліпшити роботу по запобіганню правопорушень серед неповнолітніх, виявлення, припинення та розкриття злочинів, учинених неповнолітніми.

2. Індивідуальна робота, яка проводиться інспекторами міліції, страждає формалізмом, підмінюється складанням нескінченних звітів, планів, надуманих або свідомо нездійснених заходів, не враховує особливостей підлітків, їх інтереси, схильності, реальні умови життя і виховання, найчастіше зводиться до бесід, повчань, а також погроз, залякувань та інших методів впливу, переважно з метою отримання оперативної інформації про вчинення злочинів іншими підлітками.

Результати вибіркових досліджень, зокрема, фіксують, що на індивідуальну роботу з підлітками інспектори витрачають не більше 5–7 % робочого часу (в середньому приблизно 20 хвилин в місяць на одного неповнолітнього). Від 30 до 40% його витрачається на виконання функцій, не пов'язаних з профілактичною роботою серед неповнолітніх та їх неблагополучними сім'ями.

Працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх часто практикують:

- постановку на облік дітей та підлітків за незначні проступки — бешкетництво, пізнє перебування на вулиці, порушення шкільної дисципліни (від 10% до 25% всього числа, що перебувають на обліку) з тим, щоб через певний час зняти їх з обліку як таких, що виправилися;

- довільне завищення звітних показників про кількість підлітків, що виправилися (за вибірковими даними на 20–30%), проведених бесід, відвідування підлітків за місцем їх проживання, інші профілактичні заходи.

3. Важливо й те, що працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх з кожним роком все більше й більше скорочують зусилля по виявленню неблагополучних батьків,

які справляють негативний вплив на неповнолітніх. Починаючи з 1992 року постійно знижується число сімей, які перебувають на профілактичному обліку в органах міліції. Це за умови, що лише хронічних алкоголіків, поставлених за цей же період на облік в органах охорони здоров'я, більшість з яких мають дітей, збільшилося майже вдвічі.

4. Численні навчальні, навчально-виховні та інші установи, які працюють з неповнолітніми, мають свій спеціалізований профілактичний профіль. Створені і функціонально пристосовані працювати з певним контингентом неповнолітніх, вони не мають надійних принципів визначення критеріїв оцінки цієї діяльності.

Видається, що основним критерієм оцінки ефективності діяльності таких установ може бути те, наскільки їм вдається вивести контингент своїх вихованців на рівень освіти, моральної вихованості, соціально позитивної діяльності і т. ін., який відповідає рівню неповнолітніх із соціально позитивними установками.

5. Профілактика правопорушень і злочинності серед неповнолітніх на окремих важливих її напрямках малоефективна і з інших причин:

- відсутність постійно діючої високо професійної діагностичної служби, здатної забезпечити вивчення особи правопорушника і виробити відповідні рекомендації щодо оптимальних форм і методів виправного впливу;

- недоліки роботи соціальної служби ресоціалізації неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі і різних спеціальних виховних установ;

- зосередженість роботи головним чином по лінії комісій у справах неповнолітніх і кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Однак реальних кадрових, матеріальних та інших ресурсів для забезпечення необхідного рівня її проведення вони не мають. Більше того, становище щодо матеріально-технічного забезпечення їх діяльності з кожним роком тільки погіршується.

6. Практично будь-яке кримінологічне дослідження завжди, так чи інакше, оцінює резерви для підвищення ефективності цієї системи і через можливість удосконалення відповідного законодавства. На жаль, неузгодженість правових актів, неадекватність передбачених у них механізмів профілактичної роботи новим негативним соціальним процесам і явищам, які формують особистість правопорушника сьогодні, багато в чому визначають неефективність всієї системи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх у цілому.

Д. М. Петров,
аспірант кафедри
кримінального права та правосуддя
Запорізького державного університету

ОСНОВНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ РИСИ ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО НАРКОМАНА

Наркоманія — важка соціальна хвороба, основною мішенню якої є молоде покоління. Поширення наркоманії не випадково оцінюється фахівцями як одна із серйозніших погроз існуванню нації. В умовах, коли зусилля міжнародного співтовариства, що намагається вже не одне десятиліття зупинити і повернути назад поширення наркоманії, виявляються марними, ця загроза дедалі стає все більш очевидною. Однак це не означає, що наркоманія нездоланна. Але при тій неузгодженості зусиль, що спостерігається у боротьбі з цим злом, дане явище набуває явно затяжних форм.

Поширення наркоманії в Україні в останньому десятилітті не без підстав розглядається фахівцями як загроза здоров'ю населення і безпеці країни. Водночас не менш небезпечним, ніж сама хвороба, є повне незнання стосовно природи проблеми та інформаційна паніка, що з цим пов'язана. Величезний вал неперевіреної, необґрунтованої інформації щодня видається засобами масової інформації, тому не випадково чимало неповнолітніх уперше дізнаються про наркотики з передач телебачення.

Найпершою умовою подолання цього лиха є формування єдиного погляду щодо масштабів поширення наркоманії, шляхів і методів колективної протидії їй. Тільки тоді можна говорити про загальну стратегію. У противному випадку — витрачати кошти і час на антинаркотичну пропаганду, але мати в підсумку нульовий результат, оскільки засоби масової інформації лишаються осторонь від цього процесу.

Одним з основних аспектів у розумінні складної проблеми наркоманії серед неповнолітніх є вивчення особи неповнолітнього, який вживає наркотики, та її соціального оточення.

Дані, що стосуються вивчення особи неповнолітнього наркомана, який вчинив злочин, дозволяють скласти її соціальний портрет.

© Д. М. Петров, 2004

Як відомо, особисті якості людини формуються безпосередньо найближчим оточенням, соціальним середовищем і суспільством у цілому. Вони обумовлюються і залежать також від політичних, економічних, соціальних процесів, що відбуваються у державі. Безумовно, не останню роль відіграє і спадковість, що може виявлятися у схильності організму до тієї чи іншої хвороби (наприклад, алкоголізму, психічних захворювань тощо).

При розгляді особи неповнолітнього злочинця — наркомана, перш за все, необхідно приділити увагу соціально-демографічній характеристиці такої особи, а саме: віку, статі, соціальному становищу, родині, освіті та ін.).

Що стосується віку, то останнім часом спостерігається тенденція, до омолодження наркоманії. Отже, вікові межі наркоманії значно розширились за рахунок осіб молодшого віку (10–12 років). Якщо раніше підлітки, потрапивши на порочний шлях, починали з паління тютюну, вживання спиртного, потім переходили на сигарети з «травою» і лише потім — до «справжніх» наркотиків, то зараз вони пробують все і відразу. Експериментувати починають уже з 12-14 років, а токсичні речовини пробують споживати навіть діти, у яких формується патологічна залежність від наркотику.

Крім того, у ранньому віці підлітки віддають перевагу наркотичним засобам або препаратам, що їм найбільш доступні. Отже, нерідко вони починають із клею «Момент», бензину, ацетону, розчинників тощо. Підходять також й ліки з домашніх аптечок. Рання наркотизація ускладнює, а в деяких випадках унеможливлює процес формування особистості, внаслідок чого вона залишається поза сферою нормальних людських стосунків.

«Омолодження» наркоманії пов'язане з тим, що неповнолітні ще не мають внутрішнього захисту особистості від наркотиків, під яким розуміється стійка установка — ніколи і ні за яких обставин не вживати наркотики. При цьому захисні установки, що базуються тільки на страху перед невідомою дією наркотичних речовин, швидко руйнуються, якщо соціальне оточення вживає наркотики. Якщо страх не посилений знанням негативних наслідків вживання наркотиків, він згодом притупляється і зникає.

Встановлено, що вживанню наркотиків підлітками сприяє їх мешкання в районі традиційного споживання таких речовин; легкий доступ до наркотичної сировини; знайомство з

особами, які уже вживають наркотики і обізнані з технологією їх виготовлення і споживання; належність до неформального угруповання молоді, зайнятої пошуком «нетрадиційних розваг»; відсутність контролю з боку батьків; надлишок вільного часу, відсутність можливостей для молоді цікаво і корисно проводити вільний час тощо.

Освітній рівень неповнолітніх осіб, що споживають наркотики, дуже різний. Підлітки, які у малолітньому віці звикли до споживання наркотичного дурману, нерідко істотно відстають від своїх однолітків у навчанні і навіть залишають школу. Але все-таки більшість з них шкільне навчання закінчують. Так, проведеними дослідженнями встановлено, що близько 75% неповнолітніх осіб — наркоманів, які вчинили злочини, мали середню освіту або навчалися у 8-9-х класах. Це пояснюється тим, що, почавши споживати наркотики в 14-16 років, вони ще встигають закінчити школу до того, як почнеться процес деградації особистості.

Кожен третій засуджений наркоман почав споживати наркотики в шкільні роки. Інші долають цей віковий рубіж, не потрапивши в місця позбавлення волі. Після закінчення школи велика частина осіб, які споживають наркотики, не працюють, не продовжують навчання, оскільки, потрапивши в наркотичну залежність, вони вже не можуть цього зробити. Характеристика соціального становища неповнолітнього наркомана в останні роки дещо змінилася. Якщо раніше значну частину наркоманів складали ті, хто працював чи навчався у професійно-технічних училищах, то зараз відзначається збільшення кількості школярів, студентів вузів, безпритульних, які ведуть антигромадський і злочинний спосіб життя.

Характеризуючи місце неповнолітнього наркомана в суспільстві, необхідно також зазначити, що серед наркоманів сформувалося певне середовище, обумовлене специфікою їх життя. Середовище неповнолітніх наркоманів є різновидом соціального середовища із усіма властивими йому рисами. Головним в об'єднанні наркоманів і споживачів наркотиків є прагнення до досягнення стану ейфорії і пошук шляхів придбання наркотику чи психотропної речовини, а також коштів на їх придбання. Середовище наркоманів є завжди девіантним. Особливу небезпеку становить здатність цього середовища залучати у свої ряди нових членів. Підлітків приваблює удавана ідилія системи взаємин в об'єднаннях наркоманів — «турбота», «підтримка», «розуміння», «довіра» і т.д., проте їм важко усвідомити, що ці прояви усього лише прагнення до розширення кола собі подібних.

Щодо типології особи наркомана потрібно зазначити, що в літературі зустрічається велика кількість різних класифікацій. Наприклад, залежно від ступеня наркотизації організму наркомани підрозділяються на: епізодичних споживачів наркотиків, які чітко не уявляють наслідків звикання до наркотику; хронічних наркоманів, які усвідомили своє становище і прагнуть до лікування; хронічних наркоманів, що не думають про лікування і не оцінюють критично свого трагічного становище. Залежно від рівня поінформованості наркоманів всіх їх можна віднести до «неінформованих» — тобто тих, хто до першої проби наркотичних речовин не знав про наркотики «нічого»; «нонконформістів» — тих, хто зважився на наркотичну пробу, незважаючи на те, що добре знав, що вживання наркотиків — це погано, шкідливо, заборонено; «гедоністів» — тих, хто в процесі одержання інформації про наркотики зробив для себе висновок, що наркотики — це в першу чергу джерело задоволення.

Крім того, споживачів наркотиків можна класифікувати і за видами споживаних ними наркотиків.

Кожна класифікація не є вичерпною і показує лише різні сторони проблеми, однак у сукупності різноманітні класифікації дають узагальнену систему типології особи споживача наркотиків, яка вчинила злочин. Крім того, вона сприяє можливості більш якісного здійснення серед неповнолітніх профілактики наркоманії, яка є одним із чинників сучасної злочинності підлітків.

Н. В. Фелендюк,
викладач соціально-психологічного відділення факультету права та підприємництва Національного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

У людському житті існує ряд переломних етапів. Проте найскладнішим з них є етап отроцтва, коли людина 14-16 років вже не дитина, але ще й не доросла. Психологічна ломка перехідного віку, несформованість стійких моральних позицій, неправильне трактування багатьох явищ, висока схильність до групових впливів, імпульсивність — така поведінкова основа підліткового віку, яку не можна не враховувати в слідчо-судовій практиці. Динамізм психічної діяльності підлітка однаковою мірою робить його таким, що піддається як соціально позитивним, так і соціально негативним впливам. У кожному злочині завжди виявляється певна міра моральних пороків особистості. У підлітковому віці ці пороки більш легко викоріняти. Стаття 11 КК України в окремих випадках спеціально передбачає можливість виправлення особи неповнолітнього правопорушника без застосування кримінального покарання, а шляхом призначення примусових заходів виховного характеру. Ця правова рекомендація пов'язана з більшою пластичністю поведінки підлітка, із несформованістю в більшості випадків стійких стереотипів.

Основними завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є регулювання порядку й умов виконання і відбування покарань, визначення засобів виправлення засуджених, охорона їх права, свободи і законних інтересів, надання засудженим допомоги у соціальній реабілітації. Позитивні результати у виправному процесі можуть бути досягнуті тільки у випадку правильно організованої виховної роботи з засудженими. Виховна робота з засудженими — це система психологічно обґрунтованих заходів, що сприяють подоланню їхніх особистісних деформацій, інтелектуальному, духовному і фізичному розвитку, правомірній поведінці і соціальній адаптації після звільнення з міст позбавлення волі. Виправно-трудовий кодекс України визначає особливості виконання покарання і міри виховного впливу на засуджених при відбуванні покарання в місцях позбавлення волі. Виправлення

© Н. В. Фелендюк, 2004

засуджених — це формування в них поважного ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій суспільства і стимулювання правопомірної поведінки. Плануючи засоби перевиховання неповнолітніх правопорушників, необхідно враховувати ту обставину, що діти, які розвивалися в обстановці дезадаптації, потребують не стільки організації зовнішнього спілкування, скільки перебудови внутрішньо особистісних оцінок і відносин.

Основним завданням психологічного забезпечення виховної роботи є розробка і впровадження в практику науково обґрунтованих методів і програм психодіагностики і ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. Корекцію асоціальної поведінки, на думку багатьох авторів, є сенс починати з психологічного обстеження, діагностики особливостей розвитку особистості підлітка в цілому. Потрібен якісний аналіз причин виникнення тих чи інших розладів, їх форм, ступеня виявлення. Процес корекції може включати такі напрямки роботи:

- формування адекватного уявлення про своє «Я», коректування самооцінки особистості;
- оволодіння навичками просоціального міжособистісного спілкування;
- підвищення правової компетенції особистості;
- сприяння руху особистісного розвитку, реалізації творчого потенціалу;
- профілактика чинників ризику наркоманії й алкоголізму.

Всі напрямки корекційної роботи із неповнолітніми правопорушниками можуть проводитися в ігровій формі та у формі тренінгових занять і передбачати навчання правовим формам вирішення різного роду конфліктів.

Так само успіх психокорекційної роботи багато в чому залежить від усвідомлення провини неповнолітнім правопорушником і прагнення до переосмислення вчиненого злочину.

Досягнення мети перевиховання забезпечується завдяки органічному сполученню активних групових методів роботи та індивідуального підходу до кожного неповнолітнього правопорушника. Тільки комплексний підхід до виховної роботи з використанням різноманітних форм, методів і засобів забезпечує дієвість впливу вихователя на кожного неповнолітнього правопорушника. Формування якостей особистості потребує нерідко тривалого часу і великої праці вихователя. У цілому без знання пенітенціарної педагогіки і психології, урахування поведінкових моделей і вікових особливостей підліткового віку неможливо ефективно організувати виправний процес, а отже, перевиховувати неповнолітніх правопорушників.

Р. В. Баюл,
**начальник факультету підготовки слідчих
Одеського юридичного інституту
Національного університету внутрішніх справ**

ВПЛИВ ПОЗИТИВНОГО КОНФЛІКТУ НА ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО

Кожна людина є індивідуальністю, якій властиві свої почуття, характер, особливості. У світі немає двох однакових людей, оскільки кожна людина пройшла свій життєвий шлях, починаючи з дитинства, в якому засвоювала і перші уроки, і навчилася першим навикам та досвіду, і зробила свої перші помилки.

Сьогодні при обмежених можливостях держави у достатній кількості приділити увагу кожному підлітку виникає серйозна загроза будівництву соціально здорового суспільства. Протиріччя у розпізнанні «добра-зла» в нашому житті є підставою багатьох соціально-економічних, політичних та ідеологічних причин і умов, що сприяють збільшенню правопорушень серед підлітків та неповнолітніх.

Особистість людини формується з моменту народження і є наслідком процесу соціалізації. Завдяки цьому процесу людина набуває соціального досвіду, що впливає не тільки на її поведінку в суспільстві, а й на характер та зміст цієї поведінки. Набуваючи основних компонентів знань та навиків, людина на певному етапі свого розвитку стає здатною приймати рішення і діяти за власним розсудом. Враховуючи процес акселерації, сьогодні індивід стає здатним усвідомлювати суспільну небезпечність вчинків і передбачати можливість настання небезпечних наслідків значно раніше, ніж традиційно вважається. Доказами цього є статистичні дані МВС України про збільшення кількості правопорушень, які вчиняються неповнолітніми. Причому з кожним роком проблема молодіжної злочинності все більше загострюється. Як показує статистика, найбільш високий процент рецидивної злочинності саме серед осіб, які вперше вчинили злочин у неповнолітньому віці, а особливо висока динаміка злочинності серед категорії осіб 18-

© Р. В. Баюл, 2004

24-річного віку. Разом з тим збільшується криміногенна небезпека 14-17-річних.

Отже, можна зробити висновок, що прагнення дітей побудувати життя за своїм розсудом, а у більшості випадків без передбачення можливих наслідків вчинення суспільно небезпечних діянь становить велику загрозу у розвитку майбутнього всього суспільства.

Кожна людина відповідальна за своє майбутнє у тій частині, що, набуваючи досвіду, вона повинна ділитися ним та бути прикладом для молодшого покоління. У цьому випадку не можна буде стверджувати, що у вчиненні неповнолітніми злочину або правопорушення винні лише органи внутрішніх справ, які не передбачили цього злочину, або вихователька у школі, яка вчасно не попередила батьків неповнолітнього. Перш за все, цей обов'язок та відповідальність покладаються на батьків підлітка, оскільки це найбільш значуще для підлітка мікросередовище, в якому формується його світогляд. Суспільство і держава повинні приділяти ретельну увагу розвитку інституту соціалізації особи — сім'ї, і тільки тоді можна буде вирішити питання про виховні заходи щодо неповнолітніх правопорушників, а саме вплив на неповнолітніх через сім'ю. Крім цього, доцільно здійснювати й психолого-педагогічну підготовку батьків, виконувати контроль за виконанням батьками своїх обов'язків.

Будучи індивідами з різноманітними потребами, смаками, поглядами та цінностями, ми, на жаль, не можемо існувати без конфліктів. Справа у тому, як до них підійти. Конфлікт може створитися внаслідок будь-чого. Наприклад, якщо люди ставляться нетерпимо до моральних, культурних, релігійних, політичних або інших відмінностей між ними, конфлікт неминучий, та його наслідки частіше бувають тяжкі.

Формуючи свій характер, людина вчиться керувати темпераментом, виробляючи певні життєві стратегії, кристалізує у собі ті основні конфліктні відчуття, ті кризи, через які вона проходить на своєму життєвому шляху. Ф. Енгельс визначив, що характер створюється у ході суспільної діяльності та його сила прямо пропорційна суспільній громадській активності. Тому, коли людина діє, творить, її двигуном руху є мета, що втілює у собі та відображає соціальну роль, значення, функцію цієї людини.

Формування системи ціннісних орієнтацій, очевидно, відбувається шляхом залучення та пристосування індивіда до

системи цінностей та норм соціального середовища (через значущі для нього референтні групи). Ціннісні орієнтації сприяють самоствердженню особистості, реалізації її обдарувань та соціальних сподівань. Наявність у людини сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонізацію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки.

Звичайно, у дитинстві кожну людину запитують: «Ким хочеш стати?» І ці слова, є дуже важливими за змістом, оскільки спонукають дитину або дорослу сформовану людину задуматися над сенсом життя, тією роллю, яка буде здійснена нею у житті.

Суспільство повинно формувати в людині такий світогляд, який би допоміг їй створювати не лише своє майбутнє, а й майбутнє даного суспільства. Не останню роль у цьому відіграє той психологічний клімат, який панує в родині. Зустрічаючись у своєму житті з різноманітними конфліктними ситуаціями, людина повинна відчувати доброзичне ставлення до себе та підтримку як від суспільства, так і у своїй родині. Отже, за допомогою позитивного конфлікту формується характер, а в цілому й особистість, індивідуальність. Тому потрібно частіше ставити певні питання неповнолітнім та підліткам, щоб вони мали змогу знати ставлення дорослих щодо їх думки та в аналогічній ситуації приймати рішення з урахуванням минулої, грамотної підказки. А разом з тим повинно бути осмислення, оцінка вчинків, аналіз своїх дій підлітками.

Таким чином, діти повинні відігравати активну роль у соціальному процесі, бути його повноправними учасниками, не розглядатися лише як об'єкти для підготовки до життя у суспільстві. Тільки повноцінна участь дітей у житті суспільства здатна допомогти запобіганню злочинності серед неповнолітніх.

О. В. Волянська,
кандидат соціологічних наук,
асистент кафедри соціології і політології
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ФОРМУВАННІ МОДЕЛЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Відповідаючи на соціальні очікування та ціннісні орієнтації, ЗМІ є каталізатором певних соціальних процесів і змін. Сучасний медіапростір, як і суспільство в цілому, характеризуються загальним станом «переоцінки цінностей», кризою аксионормативної системи суспільства, відсутністю об'єднуючої культурної ідеї та підвищеним рівнем агресії.

Як свідчать численні дослідження, в тому числі й наші, телебачення дає найбільший вибір зразків насильства. Сьогодні в кіноменю пересічного мешканця Харкова нараховується до 200 кінофільмів щотижнево (підрахунок проведений по всіх телеканалах), з них не менше половини — це бойовики, детективи, фільми жахів, фільми-катастрофи, тобто ті, що містять чимало сцен насильства (убивства, сварки, згвалтування, мовні образи тощо). За рік набігають значні цифри — понад 500 фільмів із сценами насильства (а самих таких сцен — від 50000 до 1000000). Крім того, значна кількість подібних сцен зустрічається також у новинах, у рекламі й навіть у мультфільмах.

У чому ж полягають наслідки цього спостереження для підлітка?

Сьогодні чітко встановлені ефекти та механізми впливу агресії на поведінку глядачів. Перший з них — *навчання за допомогою спостереження*. Сутність його полягає в тому, що людина, яка стає свідком агресії, відкриває для себе нові вербальні та фізичні реакції, що раніше були відсутні в її поведінковому репертуарі. Ще одним є ефект *зняття заборони*, механізм якого полягає в тому, що спостереження за безкарними проявами з боку іншої людини, збільшує ймовірність прояву агресивних дій з боку спостерігача. Постійне спостереження

© О. В. Волянська, 2004

сцен насильства сприяє також поступовій утраті *емоційної сприйнятливості* до агресії і до ознак чужого болю. В результаті насильство перестає розглядатися спостерігачем як неприйнятна форма поведінки. Ілюструють даний ефект результати лонгітюдних досліджень. Так, Л. Х'юсман, Л. Ерон, Дж. Лефковитць відслідковували кореляцію між переглядом телепередач і агресивністю протягом 22 років, зробивши висновок, що звички телеглядача у восьмирічному віці корелюють із тяжкістю вчинених ним злочинів і винесених йому вироків у віці до 30 років.

Нарешті, телевізійні сюжети, що перенасичені сценами насильства й жорстокості, ведуть до зміни індивідуальної *уяви про реальність*. Це означає, що люди, які часто спостерігають насильство, схильні очікувати його в більшості ситуацій і сприймати навколишній світ як ворожий до них. Таке перекручування реальності формує загострене відчуття погрози й схильність до самозахисту, агресії.

На думку Дж. Мейровитця, комерційне телебачення породжує новизну, щоб вижити. Без дивного, нового, невідомого аудиторія скоротилася б дуже сильно. Саме тому телебачення виставляє напоказ те, що в інших медіаструктурах залишається схованим чи маловідомим.

Слід зазначити, що телебачення знижує гуманістичний пафос екранного насильства. Як електронний засіб інформації, воно деформує естетику кіно, мінімізуючи силу його впливу й етичну цінність. Крім того, сьогодні телеглядач дуже часто спілкується з блакитним екраном у режимі заппінгу (постійного переключення каналів). У такому режимі сцена насильства, вирвана з контексту, легко втрачає зміст, а будь-який високомистецький фільм (який можна оцінити, тільки переглянувши від початку до кінця і бажано на кіноекрані) зараховується в розряд пересічних бойовиків, що культивують надмірну жорстокість.

Відповідно до теорії Л. Берковитця, реакція на прочитане, почуте чи побачене залежить від інтерпретації отриманого повідомлення. Отже, найбільш сприйнятливими до впливу телевізійного насильства виявляться підлітки, що неодноразово стикалися з проявами агресії у своєму безпосередньому оточенні в процесі первинної соціалізації, тобто ті, кому є, що згадати. Іншими словами, насильство у ЗМІ може викликати відповідні думки й ідеї. У свою чергу, ці думки можуть викликати конкретні емоції і поведінкові реакції, причому цей процес здійснюється автоматично, на підсвідомому рівні. Так, у вибірці вихованців колоній яскраво виражена пристрасть до кримінальної хроніки та гостросюжетних бойовиків.

Сьогодні в наявності дефіцит підліткових і юнацьких програм, що користуються популярністю в молоді. Так, за результатами нашого опитування, інтерес до дитячих і молодіжних передач виявляють лише 15% підлітків, у той же час до кримінальної хроніки 58% респондентів. Подібна ситуація призводить до блокування дитячого мистецтва і дитячої культури, наслідком чого, на думку багатьох дослідників, може стати культурна маргінальність.

Функція соціалізації, яку виконують ЗМІ, полягає, в першу чергу, в тому, щоб дозволити дитині прожити певну культурну ситуацію, завдяки зануренню в реальність, яку створює медіапростір. Телевізійний екран, використовуючи певні механізми впливу, може бути своєрідним і досить ефективним популяризатором національної культури, пропонуючи глядачеві цікаве й барвисте «занурення» у традиції, казки, фольклор, культуру країни. Через відеокультуру впроваджуються цінності й моделі поведінки, що є санкціонованими чи не санкціонованими суспільством, здійснюється взаємний вплив структур відеокультури й домінуючих цінностей молодіжного середовища, паралелізм технологічних інновацій у системі телекомунікації й динаміки соціалізації молоді.

Ключова проблема підліткового віку — проблема формування власної позиції. Тому реальним способом зниження ефектів від впливу екранного насильства, може стати впровадження в систему освіти інформації про прийоми та техніку створення кіно й телепередач, яка допоможе сформувати в дітей нечутливість до маніпуляцій.

Сучасна молодь, яка має жити в епоху нових технологій, — це не тільки споживачі, що роблять вибір серед предметів споживання, але й учасники політичного, соціального і культурного співтовариства, в якому формування думки і ціннісних структур безпосередньо залежить від ЗМІ. Щоб не перетворити людину на придаток техніки, необхідно розвивати творчу індивідуальність молодої людини. Необхідна чітка позиція з боку уряду як відносно контролю над засобами масової інформації та комунікації, так і відносно оптимального використання їх потенціалу для виховання повноцінного молодого покоління.

3. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

В. Д. Брынцев,
кандидат юридических наук, доцент,
председатель апелляционного суда
Харьковской области

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРАВОСУДИЯ ПО ДЕЛАМ О ПРАВОНАРУШЕНИЯХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Анализ статистических данных о судимости несовершеннолетних за 1993-2002 годы свидетельствует об устойчивой тенденции к увеличению числа осужденных среди подрастающего поколения на этой закономерности не сказывается и то, что в отдельные годы наблюдается незначительное снижение показателя по сравнению с предыдущими годами (1997 год — 18363 осужденных, а в 1999 — 17652). Однако уже в 2000 году по Украине было осуждено 20016 подростков, а в 2002 еще на 88 человек больше. И что особенно тревожно, впервые за десятилетие удельный вес судимости несовершеннолетних среди общего числа осужденных перевалил за 10% и в 2002 и первом полугодии 2003 года сохраняется на уровне 10,4%.

Как свидетельствуют данные обобщения судебной практики, помимо роста удельного веса судимости в возрасте до 18 лет отмечается и существенный рост среди этой категории осужденных лиц, «находящихся вне контроля общества», т. е. лиц, которые нигде не работали и не учились. В 2002 году их количество составило 40% от общего числа осужденных несовершеннолетних.

Эти тревожные тенденции являются благотворной почвой для возобновившейся полемики о необходимости построения системы ювенальной юстиции. При этом зачастую складывающуюся ситуацию с правонарушениями несовершеннолетних в Украине объясняют отсутствием ювенальной юстиции. С чем вряд ли можно согласиться, потому что большинство ее составляющих имеется в правовой системе державы.

© В. Д. Брынцев, 2004

Действительно, если исходить из самого простого определения ювенальной юстиции — как правосудия по делам несовершеннолетних, то следует отметить, что как в советский период, так и в годы независимости для осуществления этой специальной функции судебной власти имеются надлежащие условия.

В законодательство по делам несовершеннолетних имплементированы нормы практически всех международно-правовых актов, призванных обеспечить защиту прав и законных интересов несовершеннолетних: усовершенствованы нормы материального и процессуального права; реформированы службы по делам несовершеннолетних в структурах исполнительной власти и системе органов внутренних дел; приведены к международным стандартам большинство воспитательных колоний для несовершеннолетних; существенно реформирована система учреждений для несовершеннолетних, совершивших правонарушения, к которым применяются принудительные меры воспитательного характера и иные профилактические меры; расширены возможности применения альтернативных мер наказания.

И вместе с тем статистика фиксирует неудовлетворительные конечные результаты.

В чем же причина? Какие еще меры и на каком уровне необходимо принять, чтобы сначала стабилизировать ситуацию, а затем достигнуть положительной тенденции на снижение удельного веса судимости и преступности несовершеннолетних? Как правило, эти показатели прямо пропорциональны.

Прежде чем предложить варианты разрешения проблем, связанных с преступностью несовершеннолетних, необходимо выделить все элементы ювенальной юстиции. С учетом анализа международного опыта к основным ее составляющим следует отнести:

1. Специальную законодательную базу, регламентирующую деятельность органов по делам несовершеннолетних, устанавливающую особенности уголовной и административной ответственности несовершеннолетних и судопроизводства по этой категории дел.

2. Систему органов в структурах исполнительной власти и органах милиции, занимающихся профилактикой правонарушений несовершеннолетних.

3. Систему учреждений для отбытия принудительных мер воспитательного характера и иных профилактических мер (приюты, спецприемники, спецучилища и школы и т.п.).

4. Службу социальных работников (воспитателей), занимающихся профилактической работой, Центры социальной адаптации и др.

5. Ювенальные суды.

6. Систему исполнения альтернативных (лишению свободы) мер наказания.

7. Судебных воспитателей.

8. Систему учреждений для отбытия наказания в виде лишения свободы несовершеннолетними.

9. Учреждения (службы) социальной адаптации несовершеннолетних, освобожденных после отбытия наказания в виде лишения свободы.

10. Систему прокурорского надзора за соблюдением законодательства в отношении несовершеннолетних.

Из приведенного перечня в Украине в качестве самостоятельной структуры отсутствуют ювенальные суды и фактически не действует институт судебных воспитателей, учреждение которого предусмотрено законом и деятельность которого урегулирована специальным положением.

Поэтому в качестве первоочередных мер по созданию в Украине полномерной системы ювенальной юстиции необходимо обеспечить учреждение института судебных воспитателей. При этом следует существенно расширить объем их работы, осуществляя ее не только с осужденными несовершеннолетними, но и с подростками, в отношении которых начато производство по уголовным делам.

Что касается важнейшего элемента ювенальной юстиции — специальных судов, то его необходимо разрешать поэтапно. Первый и неотложный — это учреждение во всех судах, в том числе и апелляционных, специализации судей.

О реальности таких подходов свидетельствует и опыт Российской Федерации. После того как проект закона «О ювенальных судах» не нашел поддержки в Государственной думе, в большинстве регионов возрождение ювенальной юстиции началось с введения специализации судей.

Если обратиться к структуре классической схемы ювенальной юстиции и схематически изобразить систему взаимодействия и взаимоотношений, можно прийти к выводу, что

многие негативные результаты в работе по профилактике и предупреждению правонарушений обусловлены не отсутствием ювенальных судов, а ненадлежащей работой по формированию подрастающего поколения обществом посредством воспитательного процесса в семье, школе, трудовых коллективах. Приходится обращать внимание на эти бесспорные истины, чтобы не допустить перекоса в координации усилий всех структур. Основные усилия всех органов должны быть направлены на исключение причин и условий правонарушений со стороны несовершеннолетних. И только в отношении «прорвавшихся» через этот барьер «неблагополучных» несовершеннолетних должна включаться система правоохранительных, судебных и других органов. Такой концептуальный подход, заключающийся в приоритетности борьбы с причинами, а не со следствием, может привести к ситуации, характеризующейся снижением показателей преступности несовершеннолетних до оптимального уровня. И естественно, что при этом явно отпадает необходимость создания самостоятельной подсистемы ювенальных судов.

На этом этапе судебно-правовой реформы судоустройственное законодательство позволяет частично разрешить проблему, обусловленную отсутствием на Украине ювенальных судов посредством введения специализации судей как в местных судах, так и в апелляционных. Первый опыт возобновления такой специализации в судах Харьковской области свидетельствует о повышении эффективности правосудия по делам несовершеннолетних.

В. М. Хотенець,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
завідувач відділу дослідження проблем слідчої,
прокурорської та судової діяльності
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України;
***М. О. Карпенко*,**
асистент кафедри кримінального процесу
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО СУСПІЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНІ ДІЯННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ОСТАННІМ ПРОЕКТОМ КПК УКРАЇНИ

Проект КПК містить дві глави (гл. 46, 47), що відповідно визначають особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх та щодо осіб, які вчинили діяння, передбачені Кримінальним кодексом, до досягнення віку кримінальної відповідальності. Розглянемо процесуальну регламентацію названих проваджень порівняно з чинним КПК України.

1. Нормами Проекту більш детально, ніж у чинному КПК, регламентовані обставини, що підлягають встановленню у справах про злочини неповнолітніх. Цьому питанню присвячені три статті законопроекту. Власне специфіка предмета доказування відбита у ст. 487, яка передбачає, що у справах про злочини неповнолітніх, крім обставин, зазначених у ст. 157 цього Кодексу, також з'ясовується:

1) повні і всебічні дані про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан його здоров'я та загального розвитку, рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси його особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру; 2) умови життя та виховання неповнолітнього; 3) наявність дорослих підмовників та інших співучасників злочину.

© В. М. Хотенець, М. О. Карпенко, 2004

Стаття 488 проекту КПК орієнтує осіб, які ведуть процес у справах неповнолітніх, на використання висновків *комплексної психолого-психіатричної експертизи* для вирішення питання про наявність у неповнолітнього захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними у конкретній ситуації, а для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, — *психологічної експертизи*.

В свою чергу, ст. 489 проекту КПК деталізує елемент предмета доказування, передбачений п. 2 ст. 487 проекту — умови життя та виховання неповнолітнього. Безумовно, така детальна регламентація предмета буде допомагати особі, яка здійснює провадження у справі про злочин неповнолітнього, більш ретельно вивчити його особистість, а як наслідок — максимально індивідуалізувати відповідальність. Однак слід відмітити певну неточність при формулюванні мети вивчення особи неповнолітнього. Звідси було б бажаним передбачити в законі, що особливості особи мають бути обов'язково враховані не тільки при визначенні відповідальності, а й при застосуванні заходів процесуального примусу, запобіжних заходів.

2. Суттєво відрізняється порядок завершення досудового розслідування у справах про злочини неповнолітніх за проектом КПК (ст. 502) та чинним КПК України у тому випадку, якщо особи, які ведуть процес, дійдуть висновку про можливість виправлення неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, без застосування кримінального покарання. За проектом КПК особа, яка здійснює дізнання чи слідчий своєю постановою, затвердженою прокурором, *закриває* кримінальну справу і направляє її до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру, тоді як за чинним КПК закрити кримінальну справу у наведеній процесуальній ситуації може тільки суд.

За проектом КПК кримінальна справа може бути закрита на досудовому розслідуванні, коли неповнолітній не повністю усвідомлював фактичні ознаки або суспільну небезпечність свого діяння внаслідок відставання в розумовому розвитку. З одного боку, слід визначити як позитивне те, що законодавець звернув увагу на зазначену категорію неповнолітніх. Але ж, видається, що перш за все питання про відповідальність заз-

начених осіб має бути вирішене у Кримінальному кодексі. КПК ж має передбачити відповідний порядок завершення провадження.

Як відомо, чинний КК передбачає можливість звільнення особи як від кримінальної відповідальності, так і від покарання із застосуванням до неповнолітнього примусового заходу виховного характеру (статті 97, 105 КК). У проекті ж КПК відсутня процедура звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності з застосуванням примусових виховних заходів.

3. Критичного осмислення потребують і такі положення глави 46 проекту КПК: а) про неможливість затримання неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого у разі вчинення ним злочину невеликої або середньої тяжкості (ч. 2 ст. 496); б) про виключення із кола суб'єктів, яким суд повідомляє про час і місце розгляду справи про злочин неповнолітнього, кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

4. Чинний КК України допускає застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених ч. 2 ст. 105 КК і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу. Чинний КПК України у 1994 році доповнено ст. 7^3, що визначає порядок вирішення цієї категорії справ. Цією статтею передбачено, що кримінальна справа порушується і після її закриття може бути направлена до суду щодо особи, яка досягла одинадцяти років. Стаття 503 проекту КПК передбачає, що підставою для застосування примусових заходів виховного характеру є вчинення неповнолітнім суспільно небезпечного діяння, передбаченого частинами 4 і 5 ст. 12 Кримінального кодексу. Примусові заходи застосовуються до осіб, які на час вчинення діяння досягли одинадцятирічного віку. Здається, що питання як про тяжкість діяння, так і про вік, з якого можуть бути застосовані примусові виховні заходи, має вирішуватися Кримінальним кодексом України. Що ж стосується порядку провадження досудового розслідування, то він не повинен регулюватися нормами КПК, оскільки останній призначений для встановлення порядку провадження у кримінальних справах. Порядок провадження щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, може регулюватися, наприклад, нормами Закону «Про органи і служби по справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх». Досудова підготовка матеріалів має здійснюватися працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, що буде повністю відповідати п. 12.1. Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) в частині спеціалізації службовців поліції, які часто чи виключно займаються неповнолітніми.

М. М. Гультай,
суддя апеляційного суду Харківської області

ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАСТИВОСТЕЙ ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО У ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ ТА У СУДІ (ОКРЕМІ ПИТАННЯ)

У слідчій та судовій практиці при провадженні у справах про злочини неповнолітніх виникають труднощі у визначенні кола обставин, які необхідно дослідити, щоб дати вичерпну характеристику неповнолітнього правопорушника. На жаль, не дає на це відповідь і п. 3 ч. 1 ст. 433 КПК України, в якому говориться про необхідність з'ясування характеристики особи неповнолітнього обвинуваченого. У вказаному пункті не роз'яснюється, які саме сторони та якості його особистості слід дослідити.

Необхідність вивчення особи злочинця у справах неповнолітніх набуває особливого значення. Це обумовлено тим, що при вирішенні питання про порушення кримінальної справи щодо особи, якій не виповнилося вісімнадцять років, про застосування до неї запобіжних заходів, про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру та в багатьох інших випадках слідчий, прокурор та суд обов'язково повинні враховувати всю сукупність обставин, які характеризують особу неповнолітнього правопорушника.

На наш погляд, слід підтримати пропозицію про необхідність розробки певних рекомендацій, які б сприяли слідчому та судді у визначенні сукупності тих обставин про особу неповнолітнього, які необхідно дослідити для правильного вирішення справи. Орієнтиром для вивчення особи підлітка, який вчинив злочин, можуть бути такі положення:

- особу неповнолітнього правопорушника потрібно розглядати як структуру тісно пов'язаних та таких, що обумовлюють одна одну, складових: як індивіда, з притаманними тільки йому психологічними та віковими особливостями, як члена суспільства і як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності;
- дані про особу неповнолітнього необхідно збирати і досліджувати як за період, що передував вчиненню злочину, так і після нього;

© М. М. Гультай, 2004

- досліджувати всебічні і об'єктивні відомості, які характеризують неповнолітнього як з позитивного, так і з негативного боку;
- дані про особу неповнолітнього правопорушника доцільно збирати на всіх стадіях процесу, починаючи зі стадії порушення кримінальної справи (М. О. Карпенко).

Слід зазначити, що проект КПК України передбачає більш розгорнутий перелік обставин щодо особи неповнолітнього, які повинні бути встановлені слідчим та судом. Серед таких обставин є не лише рівень розвитку неповнолітнього, але й стан його загального розвитку. Тому відповідно до п. 1 ст. 487 проекту КПК у майбутньому необхідно буде встановити також загальний соматичний стан здоров'я неповнолітнього. Для цього може бути недостатньо тільки витребувати медичну документацію з лікувальних закладів, де перебував чи був під медичним наглядом неповнолітній, але не виключене і призначення судово-медичної експертизи.

При вивченні особи неповнолітніх правопорушників слід мати на увазі, що дані, отримані в процесі дослідження їх розумових здібностей, свідчать про наявність серед підлітків, які досягли віку кримінальної відповідальності та визнані осудними, випадків психічного відставання в розвитку, не пов'язаного з психічним розладом. Відомо, що розвиток дитини не завжди відбувається рівномірно. У психології розрізняють: а) хронологічний вік, тобто кількість років, що прожиті особою; б) фізіологічний вік, що виражає ступінь фізіологічного розвитку відповідної особи; в) психологічний вік, що визначає ступінь психічного розвитку особи; г) педагогічний, який стосовно юності можна було б назвати культурним віком, якщо мати на увазі не лише успішність у школі, але й ступінь культурного розвитку.

Іноді ці періоди у одного і того ж підлітка не збігаються. У деяких дітей, які не страждають психічними захворюваннями, виявляють затримку в психічному розвитку. Отже, їх хронологічний вік не завжди є достатньою підставою для визначення того, чи здатний він був протистояти тиску об'єктивних обставин і свідомо керувати своїми вчинками.

Збільшення серед неповнолітніх правопорушників кількості осіб, які мають психічні аномалії, не пов'язані з душевним захворюванням, потребують підвищеної уваги до таких підлітків. Пункт 2 ч. 1 ст. 433 КПК України передбачає, що у справах про злочини неповнолітніх необхідно з'ясувати стан

здоров'я та розумового розвитку неповнолітнього. При наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з душевним захворюванням, повинно також бути з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними. Стаття 488 проекту КПК передбачає для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис неповнолітнього, які необхідно врахувати при призначені покарання, і призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи. Однак такої експертизи замало. Встановлюючи соціально-психологічні риси неповнолітнього, суд повинен викликати у судове засідання представників служб та кримінальної міліції у справах неповнолітніх, на що звернено увагу у матеріалах узагальнення судової практики про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність (Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 4).

Повертаючись до особливостей призначення покарання неповнолітнім, зазначимо, що у Кримінальному кодексі України не передбачено, якому виду відповідальності повинна підлягати ця категорія правопорушників. Стаття 103 КК України містить положення, згідно з яким при призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67 КК України, враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. В законі чітко не окреслено, який саме рівень розвитку підлітка повинен враховувати суд, як повинен діяти при виявленні у нього відставання в психічному розвитку, не пов'язаному з душевним захворюванням. Немає відповіді на це питання і в постановах Пленуму Верховного Суду України. Ця невизначеність у законодавстві призвела до того, що в державних органів, які здійснюють провадження по кримінальній справі, виникають труднощі з прийняттям рішення у випадку, якщо буде виявлено, що неповнолітній правопорушник має такий рівень інтелектуального розвитку, який не дозволяв йому усвідомлювати свої дії та керувати ними під час вчинення злочину. В проекті нового КПК України зроблена спроба вирішити це питання. Пункт перший ст. 502 проекту містить положення, згідно з яким орган дізнання, слідчий повинні закрити кримінальну справу і передати її до суду для застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру у випадку, коли він не повністю усвідомлював фактичні ознаки або суспільну небезпечність свого діяння внаслідок

відставання в розумовому розвитку. Але, по-перше, в проекті закону чітко не визначено, що таке розумова відсталість, пов'язана вона з душевним захворюванням чи ні. Якщо пов'язана, то неповнолітній визнається неосудним і до нього можуть бути застосовані примусові заходи медичного, а не виховного характеру. По-друге, визначення підстав та виду відповідальності особи є прерогативою норм матеріального права. Тому, поки не будуть внесені зміни до КК України, положення ст. 502 проекту нового КПК України, у разі його прийняття, не можуть застосовуватися.

Вважаємо, що визначальним моментом при виникненні в судовій практиці такої ситуації повинно стати з'ясування можливості неповнолітнього, який вчинив суспільно небезпечне діяння, усвідомлювати свої дії та керувати ними. Якщо неповнолітній, який має відставання в розумовому розвитку, не пов'язаному з психічним захворюванням, досяг віку кримінальної відповідальності, під час вчинення злочину в повній мірі усвідомлював свої дії та керував ними, то він підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах, а його розумова відсталість може стати обставиною, яка пом'якшує покарання. Якщо ж такі психічні аномалії заважали йому усвідомлювати свої дії та керувати ними, то він повинен бути звільнений від кримінальної відповідальності.

А. Є. Голубов,
викладач кафедри кримінального процесу
Національного університету внутрішніх справ

РЕФОРМУВАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ ПО СПРАВАХ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ

Злочинність взагалі та її складова — злочинність неповнолітніх — несе в собі загрозу стабільності існування суспільства та держави. Останні докладають багато зусиль, спрямованих на вирішення кола питань, пов'язаннях із цим асоціальним явищем. Одним з основних засобів подолання злочинності виступає кримінальна політика держави, де кримінальне судочинство відіграє не останню роль.

1. Відповідно до ч. 2 ст. 97 КК України до осіб, які до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, застосовуються примусові заходи виховного характеру. Логічний та змістовний аналіз ч. 4 ст. 6, ст. 7^3, ст. 213^1, ч. 2, 3 ст. 447 КПК України дає привід для констатації факту того, що у цих статтях КПК міститься частина правової норми, що закріплює процесуальний порядок реагування та вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб у віці від 11 до 16 (14) років (поряд з неповнолітніми, що досягли віку кримінальної відповідальності). Тобто можна вести мову, що у кримінальному процесі України існує відносно самостійне провадження, а саме — провадження по справах про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, що вчинили суспільно небезпечні діяння. Необхідність відокремлення у КПК цього провадження як самостійного, із закріпленням його за допомогою взаємопов'язаних та взаємно узгоджених статей, знайшла своє втілення у гл. 47 проекту нового КПК України.

2. Постає ряд питань. Перше. Чи не суперечить наявність у праві України окремого провадження відносно суспільно небезпечних діянь, що вчинені цими неповнолітніми, міжнародно-правовим актам? На нашу думку, ні в праві України, ні у міжнародно-правових актах немає жодних істотних заперечень проти існування такого інституту. Керівні принципи ООН щодо

© А. Є. Голубов, 2004

попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи) у п. 5 вказують: «Слід ... уникати криміналізації та покарання дитини за поведінку, котра не спричиняє серйозної шкоди розвитку дитини або шкоди іншим», але ж суспільно небезпечні діяння неповнолітніх, про які йде мова у ч. 2 ст. 97 КК, навряд чи можна розглядати як поведінку, котра не спричиняє серйозної шкоди. Мінімальні стандартні правила ООН відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) у ст.1 «Загальна мета» пп. 1.4. встановлюють: «Правосуддя у відношенні неповнолітніх повинно бути складовою частиною всебічного забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх і одночасно сприяти таким чином захисту молоді й підтриманню мирного порядку в суспільстві». Тому існування певного правового засобу реагування на девіантну поведінку неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, що підпадає під ознаки діянь, передбачених КК, не заперечується у міжнародному праві, а звідси — провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру у правовій системі України має право на існування.

Друге питання. Доцільним чи ні є закріплення такого правового інституту саме у межах кримінального процесу? Враховуючи відповідні положення Конституції України, КК та виходячи з правової аксіоми, що примусові заходи може застосовувати у правовій державі тільки суд, зазначимо, що єдиним органом, котрий має право вирішувати справи про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх, повинен бути суд. Як зазначалося, парадигма нашої юстиції у справах неповнолітніх полягає саме у максимальному розширенні практики судового розгляду. Суд (суддя) не в змозі та і не повинен безпосередньо виконувати необхідний обсяг роботи щодо забезпечення підготовки справи для її всебічного, повного, об'єктивного дослідження, тому і виникає потреба в існуванні та діяльності відповідних органів, котрі здатні вирішувати вказані задачі. Зокрема, на це вказують п. 16 Мінімальних стандартні правила ООН відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила). Найбільш придатними до виконання необхідної досудової підготовчої роботи є органи, котрі уповноважені здійснювати відповідну діяльність у межах кримінального процесу. До того ж у праві України немає іншої форми дослідження суспільно небезпечних діянь, що передбачені КК, ніж кримінально-процесуальна. Тому застосування примусових заходів виховного характе-

ру до неповнолітніх у віці від 11 до 16 (14) років може мати місце лише в межах кримінального судочинства.

3. Зазначимо, що текст ст. 7^3 КПК орієнтований виключно на слідчого. На наш погляд, враховуючи положення ст. 4, ч. 4 ст. 6, 7^3, 94, 103, 104, 108, 109, 213 КПК, немає сенсу, принаймні у випадку розслідування справи про злочини невеликої та середньої тяжкості, покладати на слідчого, замість органу дізнання, фактично лише обов'язок з прийняття кінцевого рішення по справі та її остаточного оформлення. Законом України «Про органи й служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» передбачено у ст. 5 ряд обов'язків Кримінальної міліції у справах неповнолітніх, що свідчить про те, що цей орган дізнання не виключається законом із кола органів, які можуть здійснювати провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру. Ми вважаємо, що на даний час повністю передавати повноваження щодо провадження розслідування суспільно небезпечних діянь неповнолітніх органам дізнання не можна, тому що, по-перше, відсутня достатня правова база для цього провадження, по-друге, доцільною є розробка особливого процесуального механізму вирішення таких справ з особливим колом суб'єктів, на що орієнтують міжнародно-правові акти, бо вказане провадження має саме мету виховання та перевиховання таких осіб.

4. Відсутність всебічного правового закріплення у КПК порядку провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці від 11 років до віку, із якого можлива кримінальна відповідальність, негативно вплинуло на визначення кримінально-процесуального статусу цих осіб у кримінальному судочинстві. У КПК досить обмежено вказується на те, якими правами наділяється такий неповнолітній під час провадження по справі, а стосовно обов'язків нема жодних вказівок. Причому відносно судового провадження по цих справах регламентація процесуального положення цих осіб зовсім незначна, якщо не сказати повністю відсутня (окрім хіба що права давати пояснення). Вважаємо, що правова природа появи неповнолітніх делінквентів дає підставу віднести їх до тих учасників кримінально-процесуальної діяльності, чий кримінально-процесуальний статус походить від їх причетності до події злочину (а саме: підозрюваний, обвинувачений, підсудний), тому при формуванні їх процесуального статусу

треба враховувати загальні тенденції визначення становища вказаної групи учасників кримінального процесу України.

5. Стосовно дитини у віці до 11 років, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, слід зазначити, що участь її у кримінальному судочинстві повинна мати виключний, обмежений характер, зокрема, на це орієнтує як КПК (п. 5 ч. 1 ст. 6, ч. 4 ст. 7^3 КПК), так і міжнародно-правові акти.

6. Ми поділяємо позицію, що неповнолітній правопорушник повинен розглядатися не тільки як об'єкт виховання, а й як суб'єкт, що несе відповідальність за свої дії, воля та здатність якого до самовиховання повинні бути посилені та цілеспрямовані, і саме тому немає ніяких підстав виключати розгляд правопорушень неповнолітніх із сфери кримінального процесу. Завдання полягає не у відмові від процесуальних форм, а в пошуку шляхів подальшого вдосконалення процесу в справах неповнолітніх, посиленні його виховного та попереджувального ефекту.

С. Г. Щербань,
суддя Червонозаводського районного суду м. Харкова

ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ НЕПОВНОЛІТНЬОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Введення спеціалізації суддів щодо розгляду справ неповнолітніх — це перший крок до створення діючої системи ювенальної юстиції. Розгляд справи у суді — найважливіший момент кримінального процесу.

Неповнолітній підсудний (обвинувачений, підозрюваний) або потерпілий є учасником судового розгляду. Але чи є він в повному обсязі дієздатним? У чинному кримінально-процесуальному законодавстві це питання не врегульовано. Тому є сенс поглянути на цю проблему з точки зору цивільного права.

Цивільна дієздатність — це здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Згідно із ст. 11 Цивільного кодексу України цивільна дієздатність виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення 18-річного віку, або до досягнення 18 річного віку — з моменту одруження. У цивільному праві до 15 років особа вважається частково дієздатною, з 15 до 18 — відносно дієздатною.

Дієздатність у кримінальному судочинстві — це здатність особи шляхом здійснення процесуальних дій використовувати кримінально-процесуальні права та виконувати обов'язки учасника процесу. Ми вважаємо, що неповнолітні учасники кримінального процесу хоча і не позбавлені процесуальних прав та можуть і повинні нести відповідні обов'язки, але внаслідок малого життєвого досвіду, рівня розумового розвитку, відсутності джерела заробітку не здатні належним чином їх використовувати та виконувати, передбачати наслідки вчинення або відмови від вчинення тих чи інших процесуальних дій (наприклад заявлення клопотання про допит свідка, очної ставки, відшкодування заподіяної шкоди).

Таким чином, можна говорити про ***неповну*** дієздатність неповнолітніх у кримінальному судочинстві, яка містить у собі елементи часткової та відносної дієздатності за аналогією з цивільним правом. Недаремно захист їх законних інтересів

© С. Г. Щербань, 2004

закон покладає на захисника (адвоката) та законного представника.

Проблеми з залученням до справи захисника широко відомі. Більшість неповнолітніх та їх батьків не спроможні через малозабезпеченість (або не бажають) укласти угоду з адвокатом. Механізм залучення до справи захисника за призначенням не відпрацьовано. Захисникам, за участь у таких справах гроші не сплачують, тому у більшості випадків, якщо їх умовили взяти участь у справі, працюють байдуже, не забезпечуючи належний рівень захисту інтересів неповнолітнього.

Нерідко неповнолітній обвинувачений на досудовому слідстві бачить захисника лише один раз — коли йому пред'являють обвинувачення та одночасно знайомлять з матеріалами справи. Недаремно серед працівників правоохоронних органів є думка, що для обвинуваченого (підсудного) адвокат за призначенням гірший, ніж прокурор. Тому ця проблема підлягає негайному вирішенню на законодавчому рівні, з обов'язковим виділенням бюджетних коштів для оплати праці захисникам за призначенням.

Те, що більшість неповнолітніх, які вчинили злочин, виховуються в неблагополучних родинах, є загальновідомим фактом. Поширені випадки коли батьки (опікуни) прямо підбурювали неповнолітніх до вчинення злочину або злочин вчинявся за їх мовчазною згодою. Тому розгляд проблем, пов'язаних із вступом та участю у справі законного представника неповнолітнього, потребує вирішення багатьох питань, таких, наприклад, як:

- один чи обидва батьки можуть брати участь як законні представники на досудовому слідстві та при судовому розгляді справи;
- як слід діяти слідчому або судді, коли між представником та неповнолітнім виникли суттєві розбіжності щодо вчинення процесуальних дій по справі (наприклад при закритті справи з нереабілітуючих обставин, розміру відшкодування та ін.), чия у цьому разі думка повинна бути вирішальною — неповнолітнього або законного представника;
- чи може законний представник одночасно бути потерпілим у кримінальній справі;
- якщо батьки неповнолітнього вчинили злочин щодо нього та ще не позбавлені батьківських прав, стає питання: хто за відсутностю інших родичів повинен представляти інтереси неповнолітнього потерпілого?

Тому питання участі законного представника неповнолітнього в кримінальному судочинстві потребує більш ретельного вивчення та законодавчого регулювання.

Як свідчить судова статистика, за 2002 рік було засуджено 20 104 осіб у віці від 14 до 18 років, які вчинили злочин. З них до вчинення останнього злочину:

- перебувало на обліку в органах внутрішніх справ 1 910 осіб;
- звільнені від кримінальної відповідальності 564 особи;
- засуджені 2 617 осіб.

Тобто 5 091 особа, більше 25%, до вчинення останнього злочину вже потрапляли в поле зору правоохоронних органів.

З загальної кількості засуджених осіб 20 104 виховувалось

- в родині з одним із батьків 9 116;
- поза родиною (в інтернаті, дитбудинку) 1 233.

Тобто 10 349 осіб, більше 51% від загальної кількості засуджених.

Таким чином, можна зробити висновок, що однією з головних причин вчинення підлітками злочинів є неналежна виховна робота з боку родини підлітка, а також незадовільна робота відповідних державних органів щодо профілактики злочинності та належного контролю за поведінкою засудженого.

Вважаємо доцільним створити на державному рівні відокремлену службу судових вихователів, на яку покласти обов'язки по проведенню роботи з профілактики злочинів серед підлітків, контролю за поведінкою підлітків, звільнених від покарання з випробуванням та звільнених з місць позбавлення волі, та посилити на законодавчому рівні відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, продаж неповнолітнім спиртних напоїв та тютюнових виробів.

А. І. Гайдар,
**викладач кафедри спеціальних дисциплін
Інституту перепідготовки та підвищення
кваліфікації працівників ОВС
Національного університету внутрішніх справ**

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІ ЗАХОДИ В БОРОТЬБІ З ГРУПОВОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

Проблеми, що виникають на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, інтенсивно впливають на формування підростаючого покоління. У ряді випадків вони обумовлюють відчуження підлітків від таких інститутів соціалізації, як родина, школа, трудові колективи, центри дозвілля і т.п. Це спричиняє вплив негативних процесів у середовищі неповнолітніх, що безпосередньо породжують злочинність. Зараз знижується вік осіб, схильних до протиправної поведінки, вчинені ними суспільно небезпечні діяння все частіше набувають жорстокої і корисливої форми. В загальній груповій злочинності збільшується частка групової участі в правопорушеннях та злочинах підлітків, збільшується їхній зв'язок з організованими кримінальними структурами. Росте організованість у самій злочинності неповнолітніх, виявляються принципово нові аспекти суспільно небезпечних дій, що реалізуються ними в складі угруповань протиправного напрямку.

Одночасно зберігається вплив на злочинність неповнолітніх таких факторів, як зниження життєвого рівня населення, майнове розмежування суспільства, безробіття, а також породжений економічними труднощами та невирішеними соціальними проблемами несприятливий психологічний клімат.

З боку рецидивної та професійної злочинності намітилась тенденція створення ними підлітково-молодіжних угруповань антисоціальної спрямованості, на рахунку яких розбої, грабежі, вимагання, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. За даними МВС України, в кожну третю групу вимагачів та грабіжників, викритих за останні три роки, входили неповнолітні.

Небезпечною тенденцією злочинності неповнолітніх стає переростання «простих» групових форм правопорушень в органі-

© А. І. Гайдар, 2004

зовану злочинну діяльність. Кримінальні підлітково-молодіжні формування мають велику суспільну небезпеку.

В останні роки правоохоронні органи, акцентувавши основну увагу на «авторитетах» та лідерах кримінального світу, послабили роботу серед неповнолітніх. Зростання злочинності неповнолітніх і посилення в їх діях суспільно небезпечних вчинків, поява нетрадиційних форм протиправної діяльності, відродження кримінальних традицій і активне впровадження їх у молодіжну субкультуру — усі ці обставини потребують якісно нового аналізу ситуації, що складається, розробки додаткових методик організації і проведення профілактичної роботи та оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

Боротьба з груповою злочинністю неповнолітніх повинна будуватися на комплексній основі і складатися не лише з тактичних заходів, здатних дати швидкий ефект, але і стратегічних заходів, що розраховані на роки і лише через деякий час уплинуть на ситуацію. Стратегія і тактика боротьби зі злочинністю в розглянутій сфері повинна виходити з необхідності: аналізу причинного комплексу факторів, що впливають на групову злочинність неповнолітніх, оцінки впливу як «зовнішніх» процесів і явищ (економічних, соціальних, психологічних і т.п.), так і внутрішніх закономірностей розвитку цієї категорії злочинності; організації і подальшого удосконалювання профілактичної роботи та оперативно-розшукової діяльності в підлітково-молодіжному середовищі; нейтралізації впливу «авторитетів», лідерів і активних учасників організованих злочинних формувань на неповнолітніх як за допомогою кримінально-правових, так і оперативно-розшукових заходів; ефективного використання можливостей Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» і чинного кримінального законодавства відносно дорослих підбурювачів, що втягують неповнолітніх у різні форми протиправної поведінки; організації взаємодії різних служб і підрозділів органів внутрішніх справ у сфері боротьби з груповими проявами злочинної діяльності неповнолітніх.

У силу вищевикладеного видається важливим як для теорії оперативно-розшукової діяльності, так і для практики боротьби з груповими злочинами в підлітково — молодіжному середовищі проведення спеціального вивчення оперативно-розшукових і профілактичних аспектів боротьби з груповою злочинністю неповнолітніх.

Масштаби і соціальні наслідки дій протиправних угруповань неповнолітніх потребують постійного дослідження для внесення коректив у практику боротьби з груповою злочинністю неповнолітніх, визначити можливості удосконалення оперативно-розшукових заходів боротьби з даною категорією злочинності. З урахуванням аналізу соціальної дійсності є необхідним запропонувати адекватні заходи впливу на осіб, що втягують підлітків не лише у вчиненні конкретних злочинів, але й у різні групові форми злочинної діяльності.

Для досягнення зазначеної мети можна сформулювати такі основні задачі: аналіз причинного комплексу факторів, що впливають на групову злочинність неповнолітніх; дослідження факторів, що сприяють формуванню територіальних угруповань неповнолітніх за місцем проживання; систематизація ознак, характерних для різних учасників підлітково-молодіжних угруповань і їхньої протиправної діяльності; вивчення системи правових норм, які використовуються з метою попередження і розкриття злочинів, які вчиняються територіальними угрупованнями неповнолітніх; дослідження особливостей організації оперативно-розшукової діяльності і взаємодії оперативних апаратів з іншими підрозділами і службами органів внутрішніх справ по попередженню і розкриттю злочинів, вчинених підлітково-молодіжними угрупованнями; узагальнення практики і розробка заходів для удосконалення організації боротьби з груповою злочинністю неповнолітніх.

При цьому необхідно об'єднання зусиль всіх суб'єктів попередження злочинів неповнолітніх.

В. В. Романюк,
**викладач кафедри кримінального процесу
Національного університету внутрішніх справ**

ПОВНОВАЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ МІЛІЦІЇ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК ОРГАНУ ДІЗНАННЯ ПРИ ПОРУШЕННІ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ЩОДО ЗЛОЧИНІВ НЕПОВНОЛІТНІХ

Для прийняття законного і обґрунтованого рішення про порушення кримінальної справи по значній кількості заяв і повідомлень про правопорушення неповнолітніх необхідне проведення попередньої перевірки. У передбачений ст. 97 КПК України триденний, а у виняткових випадках десятиденний термін, органи дізнання зобов'язані встановити обставини, що характеризують вчинене підлітком суспільно небезпечне діяння. Оскільки чинне законодавство забороняє до порушення кримінальної справи провадження слідчих дій, за винятком огляду місця події (ч. 2 ст. 190 КПК України) та накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ч.3 ст.187 КПК України), рішення безпосередніх задач стадії порушення кримінальної справи щодо неповнолітніх може бути забезпечене тільки на основі комплексного використання всіх засобів і методів, властивих органу дізнання.

З метою визначення повноважень міліції як органу дізнання при вирішенні питання про порушення кримінальної справи відносно злочинів, вчинених неповнолітніми, необхідно, насамперед, визначити коло осіб, які компетентні проводити дізнання по даній категорії справ. Як відомо, провадження дізнання в органах внутрішніх справ покладене на штатні підрозділи ОВС (Наказ МВС України №880 від 29 грудня 1995 р. «Про невідкладні заходи щодо вдосконалення структури й організації діяльності штатних підрозділів дізнання органів внутрішніх справ України») і підрозділи міліції, віднесені законом до блоку кримінальної міліції і міліції громадської безпеки. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. №502 було прийнято Положення про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх. Норми цього Положення

© В. В. Романюк, 2004

вказують на те, що підрозділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх (КМСН) як орган дізнання здійснюють досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинених неповнолітніми, проводить дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законом, розглядають у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення неповнолітніх, а також мають право проводити в порядку провадження дізнання або за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуки, вилучення, допити та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства.

Законодавець прямо не вказує на КМСН як на орган, наділений правом приймати рішення на стадії порушення кримінальної справи, але в ст.97 КПК України до органів та суб'єктів, які мають право приймати процесуальні рішення на даній стадії, належить у тому числі й орган дізнання.

Виходячи з вищевказаного, слід зазначити, що підрозділи блоку кримінальної міліції (у тому числі і КМСН) мають більш широкі повноваження при провадженні дізнання, ніж штатні підрозділи. Так, наприклад, штатний дізнавач вправі здійснювати дізнання, використовуючи тільки норми кримінально-процесуального закону, в той час як особа, що проводить дізнання з числа співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, застосовує крім процесуальних повноважень (ст. 104 КПК України, пп. 3, 4 Положення про КМСН) й оперативно-розшукові (ст. 103 КПК України).

Думаю, що підвищенню ефективності діяльності на стадії порушення кримінальної справи може послужити спеціалізація осіб, яким доручається перевірка заяв і повідомлень про правопорушення неповнолітніх. Найбільш доцільно доручати таку перевірку оперуповноваженим з числа співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, які мають відповідну підготовку і досвід роботи з молоддю.

У практичній діяльності спостерігається таке: розглядом заяв і повідомлень займаються підрозділи КМСН, а вирішенням питання про порушення кримінальної справи займається слідчий, який приймає справу до свого провадження і надалі взаємодіє з органом дізнання шляхом дачі доручень. При цьому дізнання, а тим більше підготовка матеріалів за протокольною формою, у справах про злочини неповнолітніх, як правило, не проводиться. Так, відповідно до статистичних даних, у 2001 році в подрозділах ОВС було розглянуто заяв і повідом-

лень: слідство — 323930 (пит. вага 19,1%), штатне дізнання — 135478 (пит. вага 8,0%), КМСН — 57690 (пит. вага 3,4%). При цьому було прияняте рішення про порушення кримінальної справи: слідство — 299149 (пит. вага 65,5%), штатне дізнання — 111756 (пит. вага 24,5%), КМСН — 1377 (пит. вага 0,3%). Наведені цифри свідчать про те, що спеціалізовані підрозділи при розгляді заяв і повідомлень про злочини неповнолітніх приймають рішення про порушення кримінальної справи лише у 2-3%.

Відповідно до чинного законодавства по всіх справах про злочини, вчинені неповнолітніми, обов'язково повинне проводитися досудове слідство (ст. 112 КПК України). Це положення знайшло відображення й у проектах КПК України. Проте закон не забороняє проводити перевірку заяв і повідомлень про злочини неповнолітніх, приймати рішення за результатами перевірки і розслідувати порушені кримінальні справи даної категорії у формі дізнання. Висловлені пропозиції знаходять підтримку в роботах Л. І. Герасимової, Є. Д. Лук'янчикова, Д. П. Письменного.

Не втягуючись у дискусію з даного питання, вважаю за необхідне відмітити, що покладання на КМСН функцій дізнання призведе до зниження інтенсивності праці слідчих, але може викликати й небажані наслідки. Відсутність у деяких випадках у співробітників КМСН необхідної спеціальної і юридичної підготовки може створити реальну загрозу погіршення якості попередньої перевірки, збільшення числа порушень законності. Але для цього в системі МВС України існує комплекс заходів щодо підвищення кваліфікації працівників КМСН.

Звичайно ж існує і протилежна думка. Так, наприклад, К. Б. Гранкін вважає цю пропозицію помилковою. В її основі лежить нерозуміння специфічного призначення КМСН, яка покликана вирішувати задачі по соціальному захисту і профілактиці правопорушень неповнолітніх. На його думку, органи дізнання повинні здійснювати свою діяльність у кримінальних справах про злочини неповнолітніх тільки лише шляхом реалізації різних форм взаємодії з працівниками слідства. Наприклад, при перевірці первинних матеріалів про злочини неповнолітніх працівникам міліції може бути доручено одержання пояснень від батьків, сусідів і знайомих підлітків, а також від осіб, які здійснюють профілактичну роботу, з метою встановлення даних, що характеризують умови життя і вихо-

вання правопорушників, причин їхньої протиправної поводінки і т. ін. У таких випадках КМСН не реалізує в повному обсязі всіх наданих їй законом повноважень, в той час коли органи досудового слідства, після проведеного дізнання співробітниками КМСН, мали б можливість отримувати матеріали кримінальних справ з проведеними перевірочними заходами та встановленими особами.

Я підтримую таку думку, але тільки в тих випадках, коли по кримінальній справі проводиться досудове слідство. На стадії ж порушення кримінальної справи, що містить у собі прийняття, розгляд і вирішення заяв і повідомлень про злочини, вчинені неповнолітніми, роботу повинні здійснювати спеціалізовані підрозділи органів внутрішніх справ, а саме — співробітники кримінальної міліції по справах про злочини неповнолітніх.

Н. В. Павлюк,
соискатель кафедры криминалистики
Национальной юридической академии Украины
имени Ярослава Мудрого

ОСОБЕННОСТИ ДОПРОСА НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

В современном обществе остается актуальной проблема преступности несовершеннолетних, вовлеченых в совершение различных насильственных преступлений: убийств, разбоев, изнасилований, краж и т.д. Этой проблеме уделяли внимание В. Л. Васильев, В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько, М. М. Коченов, И. Кертэс, Ю. В. Чуфаровский и др.

Несовершеннолетние — это лица в возрасте до 18 лет. Органам следствия, прокуратуры и судов в своей деятельности так или иначе приходится сталкиваться с данной категорией лиц, которые, в свою очередь, могут выступать и в качестве свидетелей, потерпевших, и в качестве обвиняемых.

Допрос является наиболее распространенным следственным действием и в то же время одним из наиболее сложных, если речь идет о несовершеннолетних, когда следует учитывать особенности возрастного развития и своеобразие психики, характерных для данной категории лиц. Законодательство Украины четко регламентирует возраст уголовной ответственности, а также возраст, по достижении которого к несовершеннолетним возможно применение принудительных мер воспитательного характера.

Следователь, производящий допрос несовершеннолетнего, должен четко ориентироваться, какие особенности характерны для данного возрастного периода развития. Подготовка и проведение допроса несовершеннолетних во многом обусловлены возрастными и индивидуальными особенностями допрашиваемого лица. Знание этих особенностей имеет важное значение для правильного избрания приемов установления психологического контакта, режима проведения допроса, оказания воздействия на несовершеннолетнего, оценки его показаний.

В возрастной и педагогической психологии выделяется 6 возрастных групп несовершеннолетних: первая группа — младенческий возраст (до 1 года); вторая группа — ранний детский возраст (от 1 года до 3 лет); третья группа — дошкольный возраст (от 3 до 6-7 лет); четвертая группа — младший школьный возраст (от 6-7 до 11 лет); пятая группа — подростковый возраст (от 11 до 15 лет); шестая группа — ранняя юность или старший школьный возраст (от 15 до 18 лет).

© Н. В. Павлюк, 2004

Общей характерной особенностью для несовершеннолетних является меньший, чем у взрослого человека, объем восприятия и долговременной памяти; повышенная внушаемость; менее развитые аналитические способности при восприятии и оценке воспринятого; эмоциональность суждений и действий. Поскольку несовершеннолетние, относящиеся к первой и второй возрастной группе, вряд ли могут быть допрошены следователем, то целесообразнее, как нам кажется, остановиться на психологических особенностях несовершеннолетних пятой — шестой возрастных групп.

При допросе пятой и шестой возрастной группы отмечаются широкие познавательные процессы, однако, например, внимание характеризуется не только возросшим объемом и устойчивостью, но и специфической избирательностью.

Характерной особенностью для группы подросткового возраста является формирование самосознания и как его специфическое новообразование — чувство взрослости. В то же время для данного возраста характерны и излишняя самоуверенность, неуравновешенность поведения, некоторая склонность к фантазии.

На первый план для несовершеннолетних пятой и шестой возрастных групп выходят отношения с товарищами, общение с ними, причем в подростковом возрасте существенно меняются мотивы общения с товарищами и основным из них становится стремление иметь определенный статус в их коллективе, признание собственной ценности в их глазах. Для компаний, в которые объединяются подростки, характерен высокий уровень конформизма. Защита своей независимости от старших в этом возрасте соединяется с крайне некритическим отношением к представлениям и ценностям собственной группы и ее лидеров. Индивидуальность утверждается из-за одинаковости (в рамках своей группы), в общем противостоянии кому-либо другому. Зачастую неточная информация, ложь в показаниях несовершеннолетнего обусловлены этими мотивами. Например, с целью завоевания авторитета в группе товарищей

подросток, не пользующийся популярностью, может оговорить себя или же им может руководить желание спасти взрослого подстрекателя, поскольку, к примеру, он боится угроз со стороны последнего, или же специфическая трактовка понятий «порядочности» «справедливости», «чувства товарищества», «смелости» и т.д.

В период ранней юности возрастает уровень сознательного самоконтроля, хотя на этом возрастном этапе наблюдаются проявления слабости воли, зависимость от внешних влияний.

Указанные особенности, как и то обстоятельство, что несовершеннолетние находятся еще в периоде интенсивного физического и нравственного развития, обусловливают иногда их неумение правильно оценить обстановку, недостаточное развитие самокритичности, колебания настроения, эмоциональность поведения и реакций на те или иные явления. В случаях существенных ошибок и недостатков в семейном, школьном, производственном воспитании, в организации досуга указанные особенности возрастного развития облегчают переход несовершеннолетнего на путь правонарушений. Проявляются они и в самих обстоятельствах подготовки, совершения, сокрытия преступления.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что для обеспечения высокого качества расследования преступлений, участниками которых выступают несовершеннолетние, и, прежде всего, для установления контакта, выбора правильной тактики проведения допроса, с целью получения достоверных, правдивых показаний, правильного подхода к оценке данных показаний, необходимы четкие знания возрастно-психологических особенностей личности несовершеннолетнего.

О. В. Полуляхов,
**ад'юнкт кафедри криміналістики
Національного університету внутрішніх справ**

ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ НЕПОВНОЛІТНІХ

Протидія злочинній діяльності відбувається шляхом розкриття, розслідування та попередження злочинів, тобто криміналістичної діяльності. Розслідування злочинів — специфічна пізнавальна та організаційно-тактична діяльність, сутність якої обумовлена особливостями формування доказової інформації і встановленим законом порядком її одержання. Наукове криміналістичне пізнання відбувається через відповідну дослідницьку діяльність, об'єктами якої є злочинна діяльність та діяльність з розкриття, розслідування і попередження злочинів. Результатами наукової криміналістичної діяльності є розробка теоретичних положень, рекомендацій з окремих методичних, організаційних або тактичних аспектів практичної криміналістичної діяльності. Значне місце при цьому відводиться науковим розробкам методик розслідування окремих видів та груп злочинів (окремим методикам розслідування злочинів).

Розробка криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів є творчим процесом, в якому дослідники, як правило, самостійно визначають їх форму та зміст. У результаті такої свободи наукового пізнання та вільного творчого підходу в сучасній криміналістиці з'явилась велика кількість окремих методик розслідування злочинів, які відрізняються між собою як структурою, так і суттю викладених у них положень. Однак розмаїття сучасних методик розслідування злочинів є не лише результатом суб'єктивного підходу дослідників, а залежить від комплексу методичних рекомендацій, що розробляються.

Так, традиційною вважається така структура окремої криміналістичної методики, яка складається з наступних структурних елементів: криміналістична характеристика даного

© О. В. Полуляхов, 2004

виду злочину; типові слідчі ситуації та особливості планування, початкові слідчі дії та відповідні оперативно-розшукові заходи; тактика проведення окремих слідчих дій. Вони використовуються при складанні (розробці) більшості сучасних методик розслідування окремих видів злочинів. Включення до структури окремої методики розслідування інших елементів обумовлюється специфікою поставлених дослідницьких завдань, а також особливостями злочинної діяльності певного виду і діяльності з її розкриття, розслідування і попередження.

До структури окремих методик розслідування злочинів різними дослідниками включаються і додаткові елементи, наприклад, особливості застосування тактичних прийомів та науково-технічних засобів (О. М. Васильєв); характеристика вихідної інформації, типові слідчі ситуації і програми розслідування (І. О. Возгрін); криміналістичні питання порушення кримінальної справи, слідчі версії, організація і планування розслідування, забезпечення координації дій правоохоронних органів у розслідуванні та взаємодії з контролюючими та іншими державними органами, об'єднаннями громадян, заходи криміналістичної профілактики (Г. А. Матусовський); коло обставин, що підлягають встановленню, особливості порушення кримінальної справи, виявлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів, і визначення заходів щодо їх усунення (В. П. Бахін, В. К. Лисиченко, М. В. Салтевський); криміналістична характеристика, початковий і наступний етап розслідування, тактика слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, обставини, що підлягають встановленню по справі, особливості виявлення ознак злочину, дії в стадії порушення кримінальної справи та профілактичні дії слідчого (В. Ю. Шепітько) тощо.

Останній підхід, що передбачає відокремлення типових елементів окремих методик розслідування злочинів, на наш погляд, краще за всі інші відповідає специфіці поставлених та вирішених у ході дослідження завдань.

Проведений нами протягом здійсненого дослідження криміналістичний аналіз практики боротьби з торгівлею людьми засвідчив, що на сьогодні методично виважена, дієва та ефективна методика розслідування злочинів цього виду відсутня. Особливо це стосується тих злочинів, що вчиняються організованими злочинними угрупованнями, які фактично монополізували цю сферу протиправної (злочинної) діяльності.

Слід визнати, що характеристики та криміналістичні ознаки організованих груп, які спеціалізуються на торгівлі людьми, не є сталими, вони постійно змінюються. До особливостей злочинної діяльності організованих злочинних угруповань у цій сфері відносяться: 1) кожен з учасників докладає відповідних зусиль, здійснюючи свій власний (автономний) внесок у злочинну діяльність злочинної структури (мережі); 2) дії усіх учасників спрямовані на досягнення спільного єдиного результату. Особливістю вчинення торгівлі людьми організованими злочинними групами є залучення неповнолітніх з метою пошуку потенційних жертв

Аналіз методичних проблем розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, що вчиняються із залученням неповнолітніх, дозволив визначити, що підвищеної уваги з боку правоохоронців потребують прояви такої негативної тенденції, як активне втягування у тенета кримінального бізнесу неповнолітніх. Причому негативація відбувається не лише через те, що неповнолітні все частіше потрапляють у пастки, розставлені злочинцями, але й самі активно сприяють злочинній діяльності ОЗУ. Судово-слідчій практиці відомі непоодинокі випадки широкого залучення до діяльності ОЗУ неповнолітніх, у тому числі з метою пошуку потенційних жертв серед оточуючого підліткового середовища.

Так, наприклад, по одній кримінальній справі органами досудового слідства було встановлено, що неповнолітній С. запропонував потерпілій О. роботу продавця на одному з ринків Москви. Після прибуття до Москви потерпілу відвезли невідомі особи на одну з квартир, де їй повідомили, що вона повинна займатися проституцією. Треба зазначити що, судом справедливо звернуто увагу на те, що неповнолітній С. тільки через свій вік зміг скористатися довірою неповнолітньої потерпілої О. та познайомити її з одним із членів ОЗУ, який і відвіз останню до Москви, де передав іншим особам (за матеріалами прокуратури Тернопільської області, 2002 рік).

Відповідно до ч. 3 ст.149 КК України незаконне вивезення дітей за кордон або неповернення їх в Україну має місце тоді, коли в якості потерпілого виступає будь-яка людина до досягнення нею вісімнадцятирічного віку. У такому разі необхідно встановити сам факт незаконного переміщення (тобто вивезення) неповнолітнього через державний кордон України. Вивезення дітей за кордон буде незаконним, якщо воно: 1) було

Щодо нашого регіону, відповідно до наявних статистичних даних у 1 півріччі 2003 року судами Харківській області було засуджено 648 неповнолітніх, 433 з яких (або 66,8%) вчинили злочини у групі (в тому числі 158 неповнолітніх у групі з дорослими). Хоча в І півріччі 2002 року ця цифра була більшою — з 783 засуджених неповнолітніх 564 (або 72%), такий рівень групової злочинності неповнолітніх вимагає відповідних заходів на регіональному та загальнодержавному рівнях.

При цьому у структурі групової злочинності неповнолітніх найбільшу питому вагу займають злочини проти власності (як правило, крадіжки), хуліганство, незаконне заволодіння транспортними засобами, злочини, пов'язані з наркотичними засобами.

З теоретичної точки зору групові злочини неповнолітніх можна класифікувати на два основних види:

1) злочини з участю виключно неповнолітніх осіб ;

- в тому числі з участю осіб, що не досягли віку кримінальної відповідальності.

2) злочини з участю неповнолітніх разом із дорослими.

При цьому треба зазначити, злочини, що вчиняються неповнолітніми в групі з особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, є найбільш проблемними з точки кримінально-правової кваліфікації.

Однією з передумов успішної боротьби з таким явищем є належне методичне забезпечення діяльності органів, які відповідно до вимог діючого законодавства ведуть боротьбу із злочинністю, розкривають вчинені злочини. Відносно особливостей методики розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми в групі, в загальних рисах можна зазначити таке.

Під час проведення розслідування вказаної категорії злочинів суттєву увагу необхідно приділити виявленню та аналізу закономірностей, пов'язаних з виникненням типових слідчих ситуацій, які в першу чергу безпосередньо пов'язані з особливостями суб'єкту злочину.

Так, слід зазначити, що характерні риси неповнолітньої особи, а саме перебування на стадії формування особистості, поступове сприйняття соціальних цінностей суспільства поряд з несформованістю емоційної сфери та морально-психологічних настанов, специфічні погляди на поняття честі, гідності та взаємодопомоги нерідко обумовлюють неординарну поведінку молодих злочинців під час та після вчинення злочину, що необхідно брати до уваги в процесі розроблення загальної та окремих методик розслідування групових злочинів цієї категорії.

Зокрема, можна окреслити деякі з можливих моделей поведінки неповнолітньої особи при вчиненні злочину в групі :

1) визнання своєї участі у злочині, вчиненому групою, надання інформації про інших її учасників та сприяння органам досудового слідства у розкритті злочину ;

2) визнання своєї участі у групі з перекладанням відповідальності за вчинений злочин на її інших учасників ;

3) визнання своєї участі у групі та прийняття на себе відповідальності за злочини, вчиненні іншими учасниками ;

4) визнання своєї участі в групі із перекладанням відповідальності за вчинений злочин на осіб, які взагалі не входили до її складу та не брали участі у вчиненні злочину (обмова).

Як здається, виникнення під час проведення досудового розслідування усіх зазначених типових слідчих ситуацій, крім повного контакту неповнолітнього із співробітниками правоохоронних органів, ускладнює подальший рух справи та вимагає застосування засобів криміналістичної тактики за особливою методикою, спрямованою на виокремлення неправдивих відомостей та отримання об'єктивних даних про вчинений груповий злочин.

У зв'язку із зазначеним вище під час розслідування злочину, вчиненого неповнолітніми в групі, було б доцільним:

— в першу чергу визначати та проводити слідчі дії з підлітками, які йдуть на продуктивний контакт із працівниками правоохоронних органів та надають правдиві показання.

— з'ясовувати стійкість зв'язків у групі та, у разі можливості, встановлювати організатора або найбільш авторитетну в її складі особу. Це набуває неабиякого значення через те, що неповнолітні, як правило, з різних причин намагаються приховати дійсних організаторів та нерідко їх вину беруть на себе. Крім того, встановлення організатора та його реальної ролі у вчиненому злочині дозволяє отримати необхідну слідчу інформацію щодо основних характеристик злочину, його спрямованості, інших співучасників протиправної поведінки та їх дій.

Зазначені вище положення вказують лише на один з можливих напрямків спрямування зусиль органів досудового слідства. Взагалі досягнення такої основної мети, як розкриття злочинів, можливе лише при застосуванні всіх відомих засобів криміналістичної техніки та тактики за визначеною методикою

розслідування таких злочинів з огляду на наявну слідчу ситуацію, наявні вихідні дані, докази та іншу необхідну інформацію. У зв'язку з цим хотілось би зазначити необхідність спрямування наукового потенціалу і зусиль вітчизняних вчених-криміналістів на розроблення детальних та водночас прозорих для практичних працівників органів досудового слідства положень щодо методики розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми у групі.

К. С. Садовский,
соискатель кафедры уголовного процесса Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого

ЗАЩИТА ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПРИ ПРОВЕРКЕ ПРИГОВОРОВ, ПОСТАНОВЛЕНИЙ И ОПРЕДЕЛЕНИЙ СУДА

Действующая система международно-правовых актов, направленных на охрану прав детей, предусматривает защиту основных прав ребенка во всех сферах жизнедеятельности современного общества. Основополагающими документам в этом смысле являются Декларация прав ребенка, провозглашенная Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1959 года; Конвенция о правах ребенка, принятая и открытая для подписания, ратификации и присоединения резолюцией № 44/25 Генеральной Ассамблеи 20 ноября 1989 года; и Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей, принята на Всемирной встрече на высшем уровне в интересах детей, которая состоялась в Организации Объединенных Наций в Нью-Йорке 30 сентября 1990 года.

Особое значение имеют положения Конвенции о правах ребенка, предусматривающие защиту интересов несовершеннолетнего в сфере уголовного судопроизводства. Государства-участники Конвенции обязаны обеспечить, чтобы ни один ребенок не был лишен свободы незаконным или самовольным образом. Арест, задержание или тюремное заключение ребенка осуществляются в соответствии с законом и используются лишь как крайняя мера и на протяжении как можно более короткого соответствующего периода времени. Каждый лишенный свободы ребенок должен иметь право на немедленный доступ к правовой и другой соответствующей помощи, а также право оспаривать законность лишения его свободы перед судом или другим компетентным, независимым и беспристрастным органом и право на безотлагательное принятие ими решений относительно любого такого процессуального действия.

© К. С. Садовский, 2004

Организацией Объединенных Наций разработаны Минимальные стандартные правила, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, основными принципами которых являются предотвращение преступлений и правонарушений, совершаемых несовершеннолетними, совершенствование системы правосудия в отношении несовершеннолетних, учитывая необходимость постоянного улучшения работы персонала этой системы.

Украина, провозгласив принцип верховенства международного законодательства над национальным, значительно продвинулась на пути усовершенствования нормативно-правовой базы, призванной обеспечить исполнение положений Конвенции ООН по правам ребенка, как и в деле обеспечения этих прав на практике.

Так, в соответствии со ст.19 Закона Украины от 07.02.2002 г. № 3018-III «О судоустройстве Украины» в судах разных судебных юрисдикций может внедряться специализация судей по рассмотрению конкретных категорий дел данной юрисдикции.

Данное положение Закона имеет большое значение для формирования корпуса судей-профессионалов, которые обеспечили бы наиболее полное, всестороннее и объективное рассмотрение определенной категории дел, с учетом их опыта и знаний, в отдельно взятой отрасли права.

Обеспечивая реализацию международно-правовых норм и Законов Украины на практике, с сентября 2003 года в апелляционном суде Харьковской области образована специализированная коллегия по рассмотрению уголовных дел в отношении несовершеннолетних, а в судах районного звена рассмотрение дел данной категории поручено наиболее опытным судьям, что позволит значительно повысить качество отправления правосудия в отношении лиц, не достигших совершеннолетия.

По нашему мнению, целесообразно было бы организовать специализированную коллегию по рассмотрению уголовных дел в отношении несовершеннолетних и в Верховном Суде Украины, основными функциями которой был бы пересмотр судебных решений и формирование судебной практики по делам данной категории.

Мировой юридической практике известны и системы так называемых ювенальных судов, которые представляют отдельно стоящую структуру судебной власти. В нее входят суды низшего звена (районные, городские), среднего звена (областные, межобластные) и высшего звена (Верховный суд).

Описанная система ювенальных судов призвана осуществлять правосудие по гражданским, уголовным и административным делам исключительно в отношении несовершеннолетних и, по всей видимости, являлась бы той структурой, которая наиболее полно обеспечивала бы защиту их прав и законных интересов. Однако с учетом социально-политической и экономической ситуации, сложившейся на сегодняшний день в Украине, внедрение подобной системы в нашем государстве является маловероятным.

Действующее уголовно-процессуальное законодательство Украины предусмотрело дополнительные гарантии защиты прав лиц, не достигших 18-летнего возраста, которые обвиняются в совершении преступлений. И это справедливо, ведь подросток, личность которого только формируется, не способен, в силу своего интеллектуального и психологического уровня развития, осознать общественную опасность содеянного, нуждается в этих гарантиях.

Анализируя структуру УПК Украины, можно сделать вывод, что законодатель выделил в отдельную главу особенности рассмотрения дел о преступлениях несовершеннолетних, что указывает на обязанность судьи уделять особое внимание данной категории дел.

Действующая процедура рассмотрения уголовных дел в отношении несовершеннолетних, предусмотренная УПК Украины, соответствует Минимальным стандартным правилам ООН и направлена на обеспечение того, чтобы любые меры воздействия на несовершеннолетних правонарушителей были соизмеримы как с особенностями личности правонарушителя, так и с обстоятельствами правонарушения.

Особое внимание процедуре рассмотрения уголовных дел в отношении несовершеннолетних уделяет Верховный Суд Украины, что отражено в постановлении Пленума от 31.05.2002 г. № 6 «О практике рассмотрения судами дел о применении принудительных мер воспитательного характера». Пленум Верховного Суда Украины обратил внимание судов на незамедлительность рассмотрения дела, в связи с чем в УПК предусмотрены сжатые сроки назначения дела к слушанию. Быстрое осуществление официального судопроизводства в отношении лиц, не достигших совершеннолетия, является первоочередной задачей. В противном случае все положительное, что могло бы быть достигнуто в ходе разбирательства и вынесения решения,

может оказаться под угрозой. С истечением длительного промежутка времени несовершеннолетнему будет все труднее, а иногда и невозможно логически и психологически увязать процедуру судебного разбирательства и вынесение решения с самим правонарушением. Такого же мнения придерживаются и некоторые ученые, предлагая применять упрощенный порядок расследования и рассмотрения уголовных дел по нетяжким общественно опасным деяниям в отношении несовершеннолетних, в соответствии со статьями 425-431 УПК Украины (В. Ягодинский. Разрешение уголовных дел об общественно опасных деяниях, совершенных лицами, не достигшими возраста уголовной ответственности // Право Украины. — 2001. — № 11. — С. 92-95).

Кроме того, в постановлении Верховного Суда Украины разрешен вопрос и о специализации судей — рассмотрение должно проводиться судьями, специально уполномоченными на это приказом председателя суда.

Неукоснительно должно соблюдаться право несовершеннолетнего на защиту, в связи с чем рассмотрение дела невозможно без участия защитников. О времени и месте рассмотрения дела о применении к несовершеннолетнему мер воспитательного характера суд обязан известить службу по делам несовершеннолетних и милицию по делам несовершеннолетних.

Судья обязан выяснить такие вопросы, как возраст несовершеннолетнего, его состояние здоровья и уровень общего развития, условия жизни, воспитания и поведение несовершеннолетнего, данные о его семье, обстоятельства, которые негативно влияли на его воспитание, отношение несовершеннолетнего к совершенному деянию, а также к учебе и работе.

Таким образом, рассмотрение уголовных дел в отношении несовершеннолетних в суде первой инстанции имеет свои особенности. Однако, если обратиться к действующему УПК Украины и проанализировать процедуру рассмотрения указанных уголовных дел в порядке апелляционного, кассационного и исключительного производства, то можно прийти к выводу о том, что какие-либо особенности и специфика их рассмотрения в этих производствах отсутствуют. Лишь ст.378 УПК Украины предусматривает основания к отмене апелляционным судом постановления о применении принудительных мер воспитательного характера.

На наш взгляд, необходимо обеспечить дополнительные гарантии защиты основных прав несовершеннолетних, предусмотрев возможность участия в суде вышестоящих инстанций, при рассмотрении уголовного дела, представителей службы по делам несовершеннолетних и милиции по делам несовершеннолетних.

В соответствии с Минимальными стандартными правилами, касающимися отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, предусмотрена необходимость получения докладов о результатах социального обследования. Доклады о результатах социального обследования оказывают незаменимую помощь в проведении судебного разбирательства в отношении несовершеннолетних. Судебный орган должен знать о соответствующих фактах, касающихся несовершеннолетнего, например, о его социальном и семейном окружении, учебе в школе, воспитании и т.п. Участие вышеуказанных органов в ходе судебного разбирательства в суде апелляционной и кассационной инстанции крайне важно для правильного выбора меры воздействия в отношении лица, не достигшего 18-летнего возраста, поскольку до момента судебного рассмотрения в суде апелляционной инстанции, а тем более кассационной, может пройти значительный период времени. Поэтому получение дополнительных сведений о несовершеннолетнем имеет для суда большое значение.

В связи с изложенным необходимо дополнить главы 30 и 31 УПК Украины статьями, предусматривающими обязанность суда апелляционной и кассационной инстанций известить о дне и месте рассмотрения уголовного дела в отношении несовершеннолетнего службу по делам несовершеннолетних и милицию по делам несовершеннолетних и получить от этих органов соответствующе заключение-характеристику на несовершеннолетнего по состоянию на день рассмотрения дела в суде.

Усовершенствование процедуры рассмотрения дел в отношении несовершеннолетних в суде апелляционной и кассационной инстанций позволит, на наш взгляд, более полно реализовать положения Конвенции ООН и других международно-правовых актов о правах ребенка.

Д. Є. Боговський,
помічник голови апеляційного суду
Харківської області,
здобувач кафедри організації судових
та правоохоронних органів
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ СУДОЧИНСТВА З АДМІНІСТРАТИВНИХ СПРАВ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

За вчинення адміністративних правопорушень неповнолітні віком від 16 до 18 років підлягають адміністративній відповідальності. Зараз справи щодо неповнолітніх правопорушників розглядаються судами загальної юрисдикції.

Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення, на жаль, не передбачає розгляд справ щодо неповнолітніх спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів), у той час як ч. 2 ст. 6 Закону України від 24 січня 1995 року «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» передбачено судовий розгляд справ цієї категорії суддями в справах неповнолітніх. Йдеться про те, що у зазначених суддів повинен бути певний досвід роботи, вони постійно підвищують свій професійний рівень не лише з питань права, а також педагогіки та психології. Але судова практика свідчить, що не завжди є можливість забезпечити в конкретному суді необхідну кількість суддів, які можуть залучатися до розгляду справ щодо неповнолітніх. Усунути цей недолік можливо шляхом введення спеціалізації суддів з метою розгляду справ про злочини неповнолітніх.

Якщо проаналізувати досвід багатьох країн світу (США, Великобританії, Бельгії, Франції, Німеччини та ін.) можна побачити, що судочинство у справах про злочини неповнолітніх здійснюється спеціалізованими судами (суддями). В Російській Федерації з 1 січня 2001 року в місті Ростові-на-Дону проводиться експеримент «Підтримка правосуддя відносно неповнолітніх». На допомогу суддям у справах неповнолітніх

© Д. Є. Боговський, 2004

введені соціальні працівники, які готують рекомендації суддям щодо застосування до неповнолітніх конкретних заходів.

Як вже було зазначено, адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. До осіб віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24^1 КпАП України:

1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;

2) застереження;

3) догана або сувора догана;

4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44, 51, 121-127, частинами 1 і 2 ст. 130, статтями 173, 174, 185, 190-195 цього Кодексу, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах.

Але з урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до зазначених осіб (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені ст. 185) тепер можуть бути застосовані заходи впливу, передбачені ст. 24^1 Кодексу.

Оцінюючи дії неповнолітніх, суди мають зважати на ту обставину, що в цілому неповнолітні за рівнем інтелектуального і вольового розвитку відстають від дорослих. Життєвий досвід у них ще недостатній, а якщо є упущення у вихованні, то вони можуть неправильно оцінювати конкретну ситуацію та вибирати лінію поведінки, помилятись у трактуванні змісту таких понять, як сміливість, дорослість, взірець для наслідування. Зважаючи на вікові особливості неповнолітніх, необхідно посилювати їх правову захищеність.

З метою усунення недоліків судового розгляду справ про адміністративні правопорушення Пленумом Верховного Суду України надані роз'яснення судам з питань застосування законодавства: «Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру», «Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини не-

повнолітніх і про втягнення їх у злочинну та іншу антигромадську діяльність», «Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність».

У цілому питання здійснення правосуддя в справах про адміністративні правопорушення щодо неповнолітніх потребує подальшого теоретичного дослідження і удосконалення правозастосовчої діяльності. Наукові дослідження, правозастосовча, навіть судова статистика зосереджені здебільше лише на стані злочинності серед неповнолітніх (тобто кримінальний аспект протиправної поведінки неповнолітніх) і засобах її попередження.

З метою вдосконалення механізму провадження в справах неповнолітніх є доцільним доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення розділом «Особливості провадження в справах про правопорушення неповнолітніх». До речі, КПК України доповнено відповідним розділом ще в 1971 році.

В Україні кількість неповнолітніх віком від 14 до 18 років становить 3 029 636 осіб. У 2002 році судами засуджено 20 104 особи, які вчинили злочини у неповнолітньому віці, що на 1,8% більше, ніж у попередньому році. Коефіцієнт судимості неповнолітніх — 66 осіб на 10 тис. населення у віці від 14 до 18 років.

Кількість притягнених до адміністративної відповідальності неповнолітніх встановити неможливо в зв'язку з відсутністю статистичних даних. Але проаналізувавши судову практику, можна зробити висновок, що кількість розглянутих судами справ про адміністративні правопорушення неповнолітніх дуже незначна, в той час як загальна кількість правопорушень величезна.

Так, вибіркове вивчення судової практики по Харківській області дало такі дані: до Барвінківського районного суду за 2002 та першу половину 2003 року надійшло 8 справ про адміністративні правопорушення, вчинені неповнолітніми; до Красноградського районного суду за перше півріччя 2003 року надійшло 18 справ; до Лозівського міського суду за 2002 та першу половину 2003 року — 21 справа.

З матеріалів судової практики Харківської області, встановлено, що в 2002 році основним видом адміністративних правопорушень, вчинених неповнолітніми, було розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і поява у громадських місцях у п'яному вигляді (ст. 178 КпАП України).

Справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх (в порядку зменшення): ст.178 КпАП (розпивання алкогольних напоїв у громадських місцях та поява в громадських місцях у п'яному вигляді), ст.130 КпАП (керування транспортними засобами або судами особами, які перебувають у стані сп'яніння), ст.121 КпАП (порушення водіями правил експлуатації транспортних засобів, правил користування ременями безпеки або мотошоломами), ст. 122 КпАП (перевищення водіями транспортних засобів швидкості руху, невиконання сигналів регулювання дорожнього руху, порушення правил перевезення людей та інших правил дорожнього руху), ст. 51 КпАП (дрібне розкрадання державного або колективного майна), інші статті.

Велике значення для профілактики правопорушень та злочинності серед неповнолітніх має процесуальна діяльність судів, що здійснюють провадження у справах щодо неповнолітніх. Внесення змін та доповнень до діючого законодавства про адміністративні правопорушення (стосовно провадження в справах про порушення неповнолітніх), а також введення спеціалізації суддів у справах неповнолітніх повинно позитивно відбитися на кількості та динаміці правопорушень неповнолітніх, а також зменшити рівень злочинності неповнолітніх.

О. І. Дегтяр,
заступник начальника управління
з соціально-психологічної роботи
Державного департаменту України
з питань виконання покарань у Харківській області

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ТРИМАЮТЬСЯ В УСТАНОВАХ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З НИМИ

Проблема подолання злочинності, і в першу чергу серед неповнолітніх, становить основу діяльності Державного департаменту України з питань виконання покарань, як одного із інститутів держави, на який покладено завдання здійснення єдиної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

У разі вчинення злочинів неповнолітні тримаються в слідчих ізоляторах і після засудження переводяться до виховних колоній.

На даний час в Харківському слідчому ізоляторі (№ 27) тримаються під вартою близько 150 неповнолітніх, з яких за віком — від 14 до 16 років — 15% ; від 16 до 17 років — 64% ; від 17 до 18 років — 21% ;

виховувались: у неповній сім'ї — 69% ; сироти — 9% ; навчались у спецзакладах Міносвіти — 5%; у загальноосвітніх школах — 64% ; в інших навчальних закладах — 7% ;

мають освіту: початкову — 48% ; базову середню — 33% ; повну середню — 12% ; середню-спеціальну — 4% ; не мають освіти — 3% ;

до арешту: працювали — 16% ; жебракували — 8% ;

вчинили злочин: у складі групи — 64%; у тому числі разом із повнолітніми особами — 49% ;

раніше притягувались до кримінальної відповідальності: 57%, в тому числі відбували покарання в місцях позбавлення волі — 9%; перебували на обліку в органах внутрішніх справ — 43% .

У Курязькій виховній колонії відбувають покарання близько 280 вихованців, з яких:

© О. І. Дегтяр, 2004

за віком: від 14 до 16 років — 16% ; від 16 до 17 років — 20% ; від 17 до 18 років — 46%; старші 18 років — 18%;

засуджені: за умисне вбивство — 9%; тяжкі тілесні ушкодження — 3% ; згвалтування — 2%; розбій — 10%; грабіж — 14%; хуліганство — 3%; крадіжки — 59%.

на строк: від 1 до 2 років — 8% ; від 2 до 3 років — 16%; від 3 до 5 років — 54% ; від 5 до 10 років — 19%; більше 10 років — 3%.

до засудження: навчались — 44% ; працювали — 3% ;

раніше притягувались до кримінальної відповідальності — 57%.

Узагальнюючи, можна скласти такий портрет неповнолітнього правопорушника: має низький освітній рівень, виховується в неповній або неблагополучній сім'ї, неадекватна самооцінка, самореалізується, проводячи дозвілля в сумнівних компаніях, до складу яких можуть входити і повнолітні, низька правова свідомість, на злочинний шлях штовхають переважно корисливі мотиви.

Законодавством основними засобами виправлення визначено встановлений режим відбування покарання, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Практика примусового «виправлення» під шаблон вже не виправдовує себе і тому проведення профілактичної роботи з такою категорією правопорушників спрямовується перш за все на максимально можливе підвищення їх соціального рівня, що неможливо без забезпечення для цього належних умов тримання, які б створювали передумови гармонійного розвитку особистості і сприяли здійсненню співробітниками корекційного впливу.

З метою забезпечення належних умов тримання для неповнолітніх у Харківському слідчому ізоляторі обладнано міністортзал, кімнату психоемоційного розвантаження, діє бібліотека.

У слідчому ізоляторі реалізовано проект «Перший день неповнолітнього за гратами — перший крок до реінтеграції». На отриманий від Міжнародного фонду «Відродження» грант обладнано кабельне телебачення у кожній камері, де тримаються неповнолітні, за допомогою якого для них транслюються спеціальні програми з основ правових знань та освітні програми.

За домовленістю із управлінням освіти Харківської міської ради відкрито п'ять вечірніх класів для навчання неповнолітніх ув'язнених.

Здійснюється взаємодія з Харківським обласним центром соціальних служб для молоді в рамках програми «Соціальний супровід неповнолітніх та молоді, які відбувають покарання та звільняються з місць позбавлення волі», працює консультативний пункт ЦССМ, забезпечується разом із психологом слідчого ізолятору надання психолого-педагогічної допомоги неповнолітнім та забезпечується психолого-педагогічний супровід неповнолітніх, які переводяться до Курязької виховної колонії, здійснюється обмін інформацією. До роботи в консультативному пункті залучаються правозахисники, соціологи, психологи, педагоги, психотерапевти, наркологи та інші фахівці, які проводять просвітницьку, праворозяснювальну, корекційну та консультативну роботу з неповнолітніми.

Основний об'єм профілактичної роботи із неповнолітніми правопорушниками проводиться вже після їх засудження і переведення в Курязьку виховну колонію.

Колонією спільно з Управлінням налагоджена взаємодія з державними органами, громадськими та релігійними організаціями з питань ресоціалізації неповнолітніх засуджених.

У роботі з вихованцями першочергова увага приділяється формуванню у них правослухняної поведінки, активної життєвої позиції, розвитку самосвідомості та наданню допомоги у вирішенні соціально-побутових питань.

Одним із основних напрямків діяльності колонії в організації ефективної виховної та соціально-психологічної роботи з засудженими є просвітницька робота, забезпечення їх корисного дозвілля, фізичного та духовного розвитку.

Для цього в колонії функціонують у відділеннях кімнати культурно-масової роботи, бібліотека, стадіон, спортивний зал, клуб. Обладнано також дві кімнати психоемоційного розвантаження. Засуджені мають можливість, у вільний від роботи і навчання час, займатися у гуртках технічної і прикладної творчості, комп'ютерному, краєзнавчому та художньої самодіяльності.

Проводиться інформування та роз'яснення вихованцям законодавчих та правових актів. Функціонує інформаційний куточок з прав дитини, де вихованці мають можливість ознайомитись з міжнародними та державними правовими документами, що стосуються їх прав.

З метою забезпечення виконання ст. 59 Правил ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, які позбавлені волі, щодо

надання засудженим, які тримаються у виховних колоніях, допомоги при поверненні у суспільство, забезпечення процесу їх ресоціалізації в Курязькій виховній колонії до кінця поточного року буде створено реабілітаційний центр. Обладнання центру та методичне забезпечення проведення соціальної, психологічної та юридичної допомоги неповнолітнім, які готуються до звільнення, буде проводиться на підставі співробітництва ЮНІСЕФ з Урядом України за програмою «Захист дітей».

Згідно з домовленістю зі службою у справах неповнолітніх Харківської облдержадміністрації проводяться зустрічі вихованців колонії з представниками районних державних органів, які опікуються проблемами неповнолітніх за місцем мешкання вихованців до засудження.

Згідно з угодою з Харківським обласним центром соціальних служб для молоді в установі діє консультативний пункт від Центру, який здійснює психолого-педагогічний супровід неповнолітніх засуджених.

Велика увага в колонії приділяється організації загальноосвітнього та професійно-технічного навчання вихованців. У колонії діє загальноосвітня школа II-III ступенів з шкільною мережею 12 класів, усі вихованці, які не мають повної загальної середньої освіти, навчаються у школі. При Курязькій виховній колонії діє професійно–технічне училище № 4, яке згідно з державною ліцензією має право на професійну підготовку протягом року за 5 спеціальностями.

Згідно з угодою про спільну діяльність між Курязькою виховною колонією та Верстатоінструментальним технікумом Національного технічного університету «ХПІ» протягом березня-червня 2003 року було проведено три зустрічі вихованців та їх батьків з викладачами технікуму. 15 липня 2003 року у Курязькій виховній колонії відбулося виїздне засідання приймальної комісії технікуму. Шість вихованців колонії успішно пройшли співбесіду і зараховані на перший курс заочного відділення.

З метою покращення естетичного виховання неповнолітніх адміністрацією колонії підготовлено проект угоди про спільну діяльність з Палацом культури Червонозаводського району Харкова, який передбачає виступи перед вихованцями колективів палацу культури, організацію проведення культурно-масових заходів у колонії.

Під час літніх шкільних канікул у колонії щорічно проводиться літня заочна спартакіада та фестиваль художньої самодіяльної творчості засуджених «Червона калина».

З жовтня 2002 року на підставі угоди з Харківським Єпархіальним управлінням Української православної церкви в Курязькій виховній колонії розпочата робота Недільної школи, викладання в якій для 52 вихованців колонії проводять слухачі старшого курсу Харківської Духовної Семінарії.

З метою впровадження європейських стандартів у роботі з неповнолітніми в рамках спільної програми Департаменту та Нідерландського Гельсінкського комітету «Реалізація норм, що регулюють діяльність закладів виконання покарань в Україні: партнерство, навчання та сприяння системі виховно-трудових установ для неповнолітніх» співробітники Курязької виховної колонії опанували та запровадили в практичну діяльність досвід роботи із неповнолітніми Нідерландських пенітенціарних закладів.

На закінчення необхідно відзначити, що подолання злочинності неповнолітніх дуже актуальна і глобальна проблема, вирішення якої можливе тільки при об'єднанні спільних зусиль.

І. С. Яковець,
начальник відділення по контролю
за виконанням судових рішень управління
Державного департаменту України
з питань виконання покарань у Харківській області,
завідувач сектору кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗПОДІЛУ НЕПОВНОЛІТНІХ ДО ВИХОВНИХ УСТАНОВ ТА ЇХ ПЕРЕВЕДЕННЯ ДО ВИПРАВНИХ КОЛОНІЙ

Одним із засобів попередження рецидивної злочинності серед неповнолітніх є ефективність виконання покарання у виді позбавлення волі; моральна, психологічна й організаційна підготовка засуджених до звільнення; збереження соціально корисних зв'язків і правового статусу громадянина. Важливе місце в організації виховної роботи з засудженими до позбавлення волі неповнолітніми займає їх праивльна класифікація та розподіл до установ виконання покарань. За цією категорією засуджених необхідно організувати такий догляд, який у найбільшому ступені відповідав би особливим потребам окремих осіб і забезпечував захист їх фізичної, психічної й моральної цілісності та благополуччя.

Відокремлення від загальної маси позбавлених волі осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, пояснюється особливостями особистості неповнолітніх, які, в свою чергу, породжують особливості організації порядку і умов виконання та відбування покарання. Особи, старші вісімнадцяти років, мають досить великий життєвий досвід, сформований характер, а тому їх дії частіше, ніж у неповнолітніх, є наслідком обдуманих рішень. Дослідження показують, що неповнолітні і близькі до них за віком особи більш імпульсивні, агресивні і тому вчиняють більше насильницьких злочинів, ніж особи старшого віку. Такий стан справ пояснюється тим, що на поведінку неповнолітнього має вплив не лише вік, але й інші індивідуальні особливості, психічні аномалії, які за певних умов знижують опір до впливу ситуацій, зокрема конфліктних. Все це не може не братися до уваги при роботі з даною категорією засуджених.

© І. С. Яковець, 2004

Однак при розподілі неповнолітніх до установ виконання покарань враховуються лише юридичний та соціально-демографічний критерії. Відповідно до ст. 18 Виправно-трудового кодексу України 1970 р. засуджені до позбавлення волі неповнолітні відбувають покарання у виховно-трудових колоніях загального та посиленого режиму. У виховно-трудових колоніях загального режиму відбувають покарання неповнолітні чоловічої статі, вперше засуджені до позбавлення волі, причому засуджені за злочини, що не є тяжкими, утримуються окремо від засуджених за тяжкі злочини, а також всі засуджені неповнолітні жіночої статі. У виховно-трудових колоніях посиленого режиму відбувають покарання неповнолітні чоловічої статі, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, а також переведені із виховно-трудових колоній загального режиму за злісне порушення вимог режиму.

Кримінально-виконавчим кодексом України 2003 р. передбачено, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк відносно засуджених неповнолітніх виконують виховні колонії (ст.19). Як бачимо, у КВК України 2003 р. названо установу для тримання неповнолітніх лише одного виду. Проте, виходячи із принципів роздільного тримання певних категорій засуджених до позбавлення волі, закріплених у ст. 92 КВК України 2003 р., можна зробити висновок, що неповнолітні жіночої та чоловічої статі, як і раніше, будуть триматися в різних установах, а вперше засуджені до позбавлення волі — окремо від тих, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі.

Разом з тим законодавцем не враховано, що досить велика кількість неповнолітніх, провівши два-три роки під вартою, на момент набрання вироком законної сили стають повнолітніми і направляються в місця позбавлення волі на загальних підставах. І на практиці досить часто трапляються випадки, коли одну з двох осіб, засуджених за однакові злочини, вчинені після звільнення з виправної колонії, необхідно направити до колонії суворого режиму (як особу, яка раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі), а іншу — до виховної колонії посиленого режиму лише завдяки тому, що її день народження пізніше на тиждень. На мою думку, було б доцільніше направляти всіх осіб, які вчинили злочини у неповнолітньому віці, до виховно-трудових установ на певний строк (наприклад, на півроку) і лише після цього вирішувати питання про переведення до виправної колонії загального чи посиленого видів режиму (за ст. 26 ВТК України 1970 р.), або до виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання (за ст.147 КВК України 2003 р.). Це дозволить надати всім

особам, які вчинили злочини у неповнолітньому віці, рівні можливості щодо місця відбування покарання, оскільки чоловіки та жінки, які досягли вісімнадцятирічного віку, можуть продовжувати відбувати позбавлення волі у виховних колоніях і утримуватись у них до досягнення двадцяти років (ст. 27 ВТК України). У КВК України 2003 р. максимальний вік для перебування засудженого у виховній колонії збільшено до двадцяти двох років і таке рішення законодавця можна схвалити. Воно обумовлено тим, що в багатьох випадках для осіб, переведених з ВТК до виправної колонії, створюється негативне середовище. Часто ці особи, тільки-но вийшовши з підліткового віку, підпадають під вплив дорослих і значно більш занедбаних у педагогічному відношенні засуджених. Становлячись на цьому ґрунті злісними порушниками режиму, вони, як правило, зараховуються до розряду «важковиховуваних». До того ж ці особи поповнюють контингент так званих «короткострочників», що самі по собі становлять найбільш складну для виправлення категорію засуджених. Крім уже вказаних причин, погіршення поведінки таких засуджених пояснюється глибоким психологічним зламом у їх свідомості, який часто протікає хворобливо і повязаний із докорінною перебудовою системи відносин особистості з оточуючим світом. Аналогічні проблеми виникають і у осіб, яким нещодавно виповнилось вісімнадцять років і які направлені до виправних колоній безпосередньо із слідчих ізоляторів.

Але як же бути із результатами досліджень, які свідчать, що спільне тримання дорослих і неповнолітніх у місцях позбавлення волі негативно позначається на виховній роботі? Повнолітні, перебуваючи серед неповнолітніх, як правило, стають лідерами, як називають таких в армії — «дідами» і, у свою чергу, верховодять неповнолітніми. Хоча у виховних колоніях і залишають тих засуджених, які позитивно себе зарекомендували, стали на шлях виправлення, в умовах позбавлення волі важко напевне встановити, хто дійсно виправився або став на шлях виправлення, а хто вміло маскується. В результаті, як свідчить практика, «дідівщина» у виховних колоніях процвітає.

Вихід із такого стану (у крайньому разі, до періоду переходу відбування покарання в тюрмах, як це робиться у більшості країн світу) ми бачимо в триманні засуджених, які досягли повноліття, у спеціальних відділеннях, з ізоляцією їх у окремих локальних дільницях на території виховної колонії. До цих же відділень доцільно було б направляти і осіб, які вчинили злочини у неповнолітньому віці, але на момент набрання вироком законної сили досягли повноліття.

О. С. Четверикова,
інспектор відділу по контролю
за виконанням судових рішень
Харківського слідчого ізолятору (№ 27),
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,

ПРОБЛЕМИ ВТОРИННОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ У ВИХОВНИХ УСТАНОВАХ

Виховні колонії — вид виправних установ, які призначені для тримання неповнолітніх засуджених до позбавлення волі. В системі виправних установ виховні колонії займають особливе місце, оскільки головним фактором, який визначає умови відбування покарання у цих колоніях, є неповноліття правопорушників, яке, з однієї сторони, потребує більш пільгових порівняно з дорослими злочинцями умов тримання, а з другої — відкриває широкі виховно-педагогічні можливості для повернення неповнолітніх засуджених до правомірного образу життя.

Новий Кримінально-виконавчий кодекс України (КВК), прийнятий Верховною Радою 11 червня 2003 року, цю позитивну традицію не лише сприйняв, але й розвив, збільшив можливості виховного впливу на дану категорію засуджених. Раніше існувало два види режиму у виховних колоніях: загальний і посилений; новий кримінально-виконавчий кодекс скасував розподіл виховних колоній на два види, а ввів один вид режиму для всіх категорій засуджених .

У вітчизняній літературі, міжнародних документах (п.11-12 Європейських пенітенціарних правил) розрізняють первинну і вторинну (повторну, внутрішню, психологічну) класифікацію засуджених до позбавлення волі. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі передбачає розподіл їх по виправних установах, що дозволяє здійснити диференціацію виконання покарання. А в межах конкретної виправної установи вже здійснюється вторинна класифікація засуджених, що

© О. С. Четверикова, 2004

передбачає диференціацію виховного впливу. Логічним продовженням диференціації виховного впливу є індивідуалізація виконання покарання, згідно з якою засоби виправлення засуджених повинні застосовуватись з урахуванням характеру особистості засудженого, а також його поведінки.

У новому Кримінально-виконавчому кодексі закріплено, що вторинна класифікація у виховних колоніях повинна проводитись під час перебування осіб, позбавлених волі, у відділенні карантину, діагностики та розподілу, звідки засуджених мають розподіляти до відділень ресоціалізації, соціальної адаптації (статті 94–99 КВК України). Це дозволить прогнозувати не тільки варіанти очікуваної поведінки засуджених, але й вибирати оптимальні засоби виховної та психологічної роботи персоналу виховної установи для повернення засудженого до самостійного загальнообов'язкового соціально-нормативного життя в суспільстві. Для організації роботи з новоприбулими засудженими створюється робоча група, до складу якої обов'язково входять психолог та медичний працівник. Психолог розробляє психологічні характеристики, проводить психологічну діагностику. Саме від раціонального планування психологом своїх заходів з новоприбулими засудженими залежить ефективність та успіх його подальшої роботи у період відбування ними кримінального покарання. Первинне вивчення даних про засудженого передбачає вивчення:

- соціально-демографічних даних;
- кримінально-правових даних;
- відомостей про окремі нахили, здібності та фізичні особливості.

Медичний нагляд за новоприбулими засудженими здійснюється в порядку, передбаченому відповідними нормативними документами Міністерства охорони здоров'я України та Державного департаменту України з питань виконанні покарань. За результатами вивчення особистості та психодіагностики, медичного обстеження засуджених їх розподіляють до відділень соціально-психологічної служби. Державним департаментом України з питань виконання покарань використовуються такі критерії класифікації при формуванні відділень:

- кримінально-правові (характер вчиненого злочину, криміногенна зараженість особистості);
- особистісні, тобто психолого-педагогічні (рівень суспільної небезпеки, ставлення до умов покарання тощо, наявність або відсутність лідерських якостей).

- соціально-демографічні (вік, рівень освіти, соціальне положення, рід занять до засудження тощо);

- медичні (стан здоров'я, перенесені захворювання).

Я вважаю, що при розподілі слід знаходити оптимальне співвідношення між засудженими різних класифікаційних груп, а для цього потрібно залучати до роботи висококваліфікованих психологів і педагогів. Аксіоматичнтим є те, що виховна робота у виховних колоніях не може бути успішною, якщо при її проведені не будуть враховуватись психолого-педагогічні вимоги. Про цю проблему в останні роки пишуть мало. У вітчизняній юридичній літературі стали рідше публікувати роботи з виправної психології і педагогіки. Навіть у спеціальній літературі, присвяченій діяльності виправних установ, у тому числі й виховних колоній, майже не зустрічаються посилання на К. Д. Ушинського та А. С. Макаренка.

Було б добре, якби були розроблені окремі рекомендації щодо внутрішньої класифікації неповнолітніх засуджених у виховних установах. Успішно виконати завдання виправлення можна лише за умови, коли глибоко знаєш не тільки те, що відбувається з кожним засудженим у виправно-трудовій колонії, але й їх минуле, їхні негативні й позитивні риси характеру.

Отже, можна зробити висновок, що вторинна класифікація неповнолітніх засуджених повинна зумовлювати окреме тримання різних груп засуджених; забезпечувати індивідуалізацію виховної роботи з врахуванням психофізичних особливостей, властивих підлітковому віку; застосовувати передові методи психологічного впливу на неповнолітніх засуджених; бути базою для створення внутрішньої організаційної структури установи.

РЕКОМЕНДАЦІЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ «ОСНОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: СТАН ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ»

Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається гостро актуальною правовою і суспільною проблемою, оскільки, з одного боку, вона відбиває загальні тенденції сучасної злочинності і показує тенденції її розвитку на майбутнє, а з другого — демонструє стан морального здоров'я суспільства.

Кримінальна активність неповнолітніх набуває протиправного характеру лише у чітко регламентованих кримінальним Законом вікових межах: від 14 до 18 років. Однак з кримінологічної точки зору подібна визначеність ще не повною мірою розкриває специфіку даного виду злочинності, оскільки особливості протиправної поведінки підлітків насамперед проявляються в її рівні, структурі, динаміці, детермінантах, мотивації і, відповідно, системі попереджувальних заходів.

Отже, аналіз кримінологічної характеристики злочинності неповнолітніх дозволяє встановити її найбільш характерні риси, основні тенденції кількісно-якісних показників, що в комплексі дає змогу оцінити її сучасний стан та визначити основні шляхи попередження.

Слід відмітити, що рівень даного виду злочинності за останні роки залишається відносно стабільним, навіть намітилася певна тенденція до його зниження: 2000 р. — 37239 злочинів, 2001 р. — 36218. Разом з тим у її структурі спостерігаються досить небезпечні процеси. Вона дедалі більше має переважно корисливий, корисливо-насильницький і груповий характер (понад 60% усіх діянь). Збільшується питома вага тяжких злочинних посягань, що донедавна було нехарактерним для злочинності неповнолітніх. Зростає частка кримінологічного рецидиву. Змінюється кримінальна мотивація неповнолітніх злочинців у бік домінування утилітарної та престижної користі.

Насильницькі посягання неповнолітніх все частіше мають імпульсивний характер, з елементами жорстокості, цинізму, безглуздих знущань над жертвою.

Вищенаведене свідчить погіршення якісних показників злочинності неповнолітніх, підвищення її суспільної небезпечності, що обумовлює пошук нових підходів щодо протидії цьому різновиду злочинних проявів.

За результатами обговорення учасники семінару вважають за необхідне прийняти такі рекомендації:

1. Суттєво посилити культурно-виховну роботу з населенням, у тому числі і серед неповнолітніх, шляхом впливу на суспільну свідомість через засоби інформаційних комунікацій з метою утвердження загальносуспільних цінностей, норм моралі, недопущення фактів популяризації споживацької психології, визнання матеріального фактора як єдиного мірила життєвого успіху, аморальності, культу насильства, злочинної субкультури, соціального паразитизму та інших форм соціальних девіацій.

2. На державному рівні створити реальну систему соціального захисту та адресної матеріальної підтримки родин неповнолітніх, які перебувають у скрутних матеріальних умовах.

3. Відновити систему дитячих культурно-дозвільних закладів за рахунок бюджетних асигнувань, а також із активним залученням приватного капіталу, благодійних пожертвувань тощо.

4. Чітко визначити центральний орган виконавчої влади, який здійснював би координацію усього комплексу питань щодо правового та соціального захисту дітей і єдиною або головною функцією якого був саме цей напрямок роботи.

5. Актуалізувати у суспільній свідомості проблему злочинності неповнолітніх як резерву загальнокримінальної злочинності і небезпечного виду соціальної девіації, змінити атмосферу байдужості до проблем підлітків та їх майбутньої долі.

6. Заходи попередження на груповому рівні перш за все повинні бути направленні на оздоровлення середовища, в якому неповнолітні проходять соціалізацію. З цією метою необхідно:

- запропонувати неповнолітнім нові форми проведення дозвілля, створити умови для гармонійного інтелектуального, морального і фізичного розвитку, з тим щоб корисно заповнити їх бездіяльний період;

- пропагувати здоровий спосіб життя, зайняття спортом, художньою самодіяльністю, залучати підлітків до волонтерських рухів, добродійницьких акцій, громадських корисних справ, роботи благодійних організацій, активної участі у шкільному самоуправлінні, охороні громадського порядку та ін.;

- посилити контроль за виконанням вимог закону щодо заборони продажу спиртних напоїв і тютюнових виробів неповнолітнім аж до позбавлення спеціального дозволу на торгівлю цим товаром;

- започаткувати серії регулярних культурно-освітніх телепередач, присвячених висвітленню небезпечності таких соціальних девіацій, як пияцтво, наркоманія, токсикоманія, бродяжництво, проституція, різного роду неформальних рухів і об'єднань антигромадського спрямування з обов'язковим показом негативних наслідків діяльності цих інституцій;

- налагодити дієву систему контролю над неформальними групами антигромадського спрямування із залученням педагогів загальноосвітніх шкіл і професійних навчальних закладів, батьківського комітету, служби та кримінальної міліції у справах неповнолітніх, центрів медико-соціальної реабілітації, органів місцевого самоврядування, шефів від трудових колективів підприємств різних форм власності, дільничних інспекторів міліції, вуличних і будинкових комітетів та ін.;

- розширювати мережу консультативно-психологічних служб, спеціалізованих медичних закладів, громадських приймалень, кризових центрів, притулків для неповнолітніх, в яких підліткам, які потрапили у кризову ситуацію, буде надана своєчасна кваліфікована і безоплатна допомога.

Пріоритетним напрямком протидії злочинності неповнолітніх є індивідуальна профілактика. Необхідне цілеспрямоване коригування відхилень у розвитку особистості на початкових етапах соціалізації, щоб не допустити вчинення неповнолітніми протиправних дій, а також злочинного рецидиву. З цією метою необхідно:

- створити об'єктивну інформаційну базу стосовно підлітків, поведінка яких має передзлочинний характер (наркоманів, токсикоманів, проституток, жебраків, безпритульних, осіб, які вчиняють різного роду правопорушення, схильних до хуліганства, вандалізму, активних членів неформальних угруповань негативної спрямованості та ін.);

- налагодити ефективну взаємодію між різними суб'єктами профілактики і посилити контроль за вищевказаним контингентом, у тому числі відновити відвідання цих осіб відповідними органами і службами за місцем проживання з обов'язковим обстеженням умов проживання і виховання, і у разі виявлення негативного впливу дорослих членів сім'ї вирішення питання про усунення такого впливу;

- на ранніх етапах розвитку особистості слід корегувати негативні риси характеру, життєві установки, ціннісні орієнтації, з тим щоб не допустити формування антисуспільних установок особи;

- обов'язкове залучення до виховного процесу, окрім педагогів фахівців психологів, правоохоронців, працівників кризових центрів для молоді, медиків, авторитетних громадських діячів, спортсменів та інших осіб, які нададуть своєчасну допомогу і зможуть переконати підлітків, які становлять групу ризику, у необхідності змінити криміногенну поведінку;

- ізолювати неповнолітніх із нестійкими формами поведінки від впливу антигромадського вуличного оточення шляхом залучення до корисних занять за інтересами і покликанням;

- добиватися невідворотності відповідальності посадових осіб за безпідставну відмову у прийомі неповнолітніх на роботу, а також за недотримання трудового законодавства щодо їх умов праці.

З метою запобігання кримінальному рецидиву з боку неповнолітніх, які раніше вчиняли злочини, потрібно:

- створити систему спеціалізованих судів для неповнолітніх;

- суттєво посилити профілактичну роботу серед контингенту засуджених неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних установах пенітенціарної системи;

- в межах цих установ створити необхідні умови для отримання базової середньої освіти, професійного навчання, заняття спортом, корисного дозвілля, підтримання зв'язків із сім'єю і рідними;

- обов'язкове інспектування представниками прокуратури, державного департаменту з питань виконання покарань, служби у справах неповнолітніх, центрів медико-соціальної реабілітації, психолого-консультативних та медичних закладів, громадських установ, умов відбування неповнолітніми покарання у вигляді позбавлення волі, а також умов тимчасового перебування у прийомниках-розподільниках;

- створити службу адаптації для неповнолітніх, які звільняються з місць позбавлення волі, яка буде вирішувати комплекс питань ресоціалізації підлітків, у тому числі працевлаштування, житла, професійної підготовки, медичного лікування, контроль за їх поведінкою за місцем роботи та проживання.

В. В. Голіна,
зав. сектором попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України;
В. С. Батиргареєва,
вчений секретар Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ: ПРАВОВИЙ ТА КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ[1]

Торгівля людьми — злочин міжнародного характеру, одна з сучасних форм рабства, що є кричущим порушенням основних прав і свобод людини, зневаженням її людської гідності. За оцінками міжнародних неурядових організацій число людей, які стають об'єктами купівлі-продажу, складає від 1 до 2 мільйонів чоловік у світі щороку. Торгівля живим товаром, розвиваючись стрімкими темпами, становить досить прибутковий кримінальний бізнес, що дає організованим групам і організаціям величезні бариші. Обсяг світової торгівлі жінками для секс-індустрії оцінюється від 7 до 12 мільярдів доларів на рік. Зараз це третє за величиною джерело доходів організованої злочинності, що поступається лише торгівлі зброєю і наркотиками.

Вже давно світова спільнота намагається вести боротьбу з торгівлею людьми. Вперше поширений характер це ганебне явище отримало в XV–XVI ст., тобто з початком іспанської колонізації, коли іспанські колонізатори зробили спробу перетворити на Американському континенті на рабів корінних жителів-індіанців. Потім колонізаторами починається масо-

© В. В. Голіна, В. С. Батиргареєва, 2004

[1] Дослідження виконано у межах реалізації Заходів Академії правових наук України від 3 липня 2002 року по забезпеченню участі Академії у виконанні Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002-2005 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 2002 року №766.

вий вивіз негрів з африканських країн до країн Європи та Америки також з метою перетворення їх на рабів.

На початку XX ст. торгівля людьми, зокрема жінками та дітьми, з метою їхнього залучення до проституції набула таких масштабів, що міжнародна громадськість повинна була звернути особливу увагу на створення спеціальної міжнародно-правової бази для організації боротьби з нею. З цього приводу приймається низка документів міжнародного характеру. Серед них Міжнародний договір по боротьбі з торгівлею білими рабинями 1904 р.[1], Міжнародна конвенція по боротьбі з торгівлею білими рабинями 1910 р., Міжнародна конвенція по боротьбі з торгівлею жінками та дітьми 1921 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з торгівлею повнолітніми жінками 1933 р., що поширила дію норм Конвенції 1921 р. і на торгівлю дорослими жінками, які дали згоду на це.

Подальша правотворча робота на міжнародному рівні в галузі боротьби з торгівлею жінками та дітьми була продовжена в межах Організації Об'єднаних Націй. 2 грудня 1949 р. Генеральна Асамблея ООН спеціальною резолюцією прийняла й ухвалила Конвенцію по боротьбі з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами[2], яка набрала чинності 25 липня 1951 р. Основне її значення полягає в тому, що вона поєднала прийняті раніше положення міжнародних угод у цій сфері міжнародного співробітництва і тим самим передбачила здійснення подальшої цілеспрямованої політики держав у боротьбі з торгівлею людьми. Крім того, у Конвенції вперше йдеться про протиправність таких суспільно небезпечних та аморальних діянь, як експлуатація проституції третіми особами, утримання будинків розпусти. Держави зобов'язались заснувати на своїх територіях спеціальні органи, покликані координувати боротьбу з цими злочинами.

Наступним важливим кроком у міжнародному процесі було прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р. нового міжнародно-правового документа з проблем боротьби з

[1] Так вперше з'явився термін «біле рабство». В той час особлива увага приділялась жінкам з Великої Британії, яких змушували займатися проституцією в країнах континентальної Європи. Пізніше поняття білого рабства поширилось на загальне поняття торгівлі живим товаром.

[2] Конвенция о борьбе с торговлей людьми и эксплуатацией проституции третьими лицами // Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. — М., 1957. — Вып. 16. –С. 89.

торгівлею жінками. Йдеться про Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок[1], яка набула чинності у вересні 1981 р. Понад сто держав-учасниць зобов'язалися вживати, зокрема, відповідні заходи, включаючи законодавчі, для припинення всіх видів торгівлі жінками та експлуатації проституції жінок. Суттєвим моментом Конвенції є положення про заборону будь-якої дискримінації відносно жінок.

У 1993 р. міжнародною співдружністю була прийнята Декларація про викорінення насильства проти жінок, в тому числі насильства, пов'язаного з експлуатацією, торгівлею жінками, з примусом останніх до проституції[2].

У грудні 2000 р. в Палермо (Італія) проходила конференція ООН з приводу підписання нової Конвенції по боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю та двох протоколів до неї — по боротьбі з торгівлею людьми, особливо жінками та дітьми, та по боротьбі з нелегальною міграцією. На міжнародному рівні досвід України, українського уряду та недержавних організацій у вирішенні питань боротьби та запобігання торгівлі людьми був визнаний як позитивний приклад. Так, з моменту криміналізації у 1998 р. діяння, пов'язаного з торгівлею людьми, прийнято дві державні програми. Кабінет Міністрів України 25 вересня 1999 р. затвердив Програму по запобіганню торгівлі жінками в Україні. Це перший програмний документ, що безпосередньо був присвячений протидії поширенню та боротьбі з торгівлею людьми в Україні. Наступним значним кроком на шляху протидії цьому явищу стала Комплексна програма протидії торгівлі людьми в Україні на 2002-2005 роки, затверджена Кабінетом Міністрів України від 5 червня 2002 р. Зазначені документи передбачають комплексність, масштабність, узгодженість дій багатьох виконавців — міністерств і відомств, правоохоронних органів, громадських організацій тощо. Все це свідчить про серйозний підхід України до проблеми протидії поширенню торгівлі людьми.

Підсумовуючи розгляд міжнародно-правових документів з питань боротьби з торгівлею жінками, можна зробити висновок, що існування міжнародних норм є свідченням того, що міжнародна спільнота веде інтенсивний пошук шляхів подолання торгівлі людьми.

[1] Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок // Права людини. — К., 1992. — С. 7.

[2] Декларація про викорінення насильства проти жінок // Наші людські права: Посібник з жіночих людських прав. — К., 1996. — С. 21.

Хоча дуже часто торгівлю людьми називають «суто жіночою» проблемою, але насправді це багатогранна, всесвітня за своїми географічними та економічними масштабами проблема, сфера впливу якої охоплює найважливіші права та свободи людини, економіку, політику, міжнародне та національне законодавство, міграцію населення, транснаціональні злочинні прояви, наприклад, організовану злочинність та корупцію.

У міжнародному співтоваристві поки не існує єдиної думки про те, що ж містить поняття «торгівля людьми». Й досі продовжуються дискусії щодо самого визначення даного феномену. Тим часом вироблення єдиного розуміння сутності того чи іншого явища — важливе завдання, тому що від певного розуміння його сутності багато в чому залежить стратегія попередження і боротьби з даним явищем і його наслідками. Вважаємо за потрібне навести декілька визначень цього явища.

Американський вчений Д. Хьюз визначає торгівлю людьми як будь-яку дію, що містить у собі переміщення людей усередині державних кордонів або через них з метою сексуальної експлуатації[1] . Недоліком цього визначення, на наш погляд, є вказівка лише на одну спеціальну мету, з якою може бути здійснена передача однієї особи іншій. Крім того, визначення нічого не говорить про саму оплатність передачі людини і про те, що передує переміщенню особи. У переглянутому проекті протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, в ст. 2 Варіанта 1 сказано, що «торгівля людьми» означає наймання, перевезення, передачу, приховування або утримання людей шляхом погрози, застосування викрадення, сили, шахрайства, обману або примусу; або шляхом надання чи отримання незаконних платежів або вигод для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу, з метою піддати останню експлуатації в будь-якій формі[2]. У даному визначенні,

[1] Див.: *Хьюз Донна М.* Торговля «Наташами» — транснациональный теневой рынок торговли женщинами // Зб. мат. з питань боротьби з торгівлею жінками та дітьми. — Кн. II. — К., 2000. — С. 205.

[2] Пересмотренный проект протокола о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми, и наказании за нее, дополняющий конвенцию ООН против транснациональной организованной преступности. Документ ООН 2000 года под символом A\ac.254/4/Add.3/Rev.5 // Материалы Специального комитета по разработке конвенции против транснациональной организованной преступности, 2000. — Нью-Йорк. — С.251.

як ми бачимо, і зовсім не конкретизуються цілі, в яких, власне, і здійснюється торгівля живим товаром, однак докладно перераховуються способи впливу на волю людини. Але при цьому — що особливо цінно у даному визначенні — в ньому є вказівка на обидва елементи акту торгівлі, а саме, — на факт *передачі* і факт *одержання* людини. Особа, яка одержує живий товар, не менш винна, ніж той, хто здійснює вербування, перевезення, приховування й оплатну передачу потерпілого.

Є й інші дефініції торгівлі або оплатної передачі людини, але вони стосуються лише жінок. При цьому увага акцентується на особливостях процесу торгівлі з урахуванням специфічного суб'єкта — жінки. Наприклад, М. Гірш вважає, що торгівля жінками має місце в тих випадках, коли жінка піддається експлуатації в чужій країні з боку особи (фізичної чи юридичної) з метою одержання фінансової вигоди, і торгівля складається з організації законної чи незаконної еміграції жінки, навіть з її згоди, із країни проживання в країну призначення і втягуванні її будь-яким способом у проституцію або іншу форму сексуальної експлуатації[1]. Знову ж жінка, відповідно до визначення М. Гірша, розглядається лише з погляду можливості її сексуальної експлуатації.

Міжнародна організація з питань міграції дає таке визначення торгівлі жінками. Це — «будь-яке незаконне перевезення жінок-мігрантів і/або торгівля ними з метою економічної або іншої особистої вигоди. Вона може включати:

- сприяння незаконному перевезенню жінок-мігрантів до інших країн, за їхньою згодою чи без неї;
- умисний обман жінок-мігрантів щодо мети їх міграції;
- протизаконне фізичне чи статеве поводження з жінками мігрантами з метою торгівлі ними;
- продаж або торгівлю ними для найму на роботу, вступу в шлюб, для проституції або інших форм протизаконного поводження з метою одержання вигоди»[2].

Недоліком цього визначення є те, що воно надто широко підходить до питання мети торгівлі й обмежується міжнародною торгівлею. Вважаємо, що торгівля людьми не обов'язково вимагає переміщення через державні кордони. Сьогодні тор-

[1] Plan of action against traffic in women and forced prostitution, by Michael Hirsch, Strasbourg 1996, EG (96) 2, p.11.

[2] Запобігання контрабанді жінок з України: українська інформаційна компанія. Міжнародна Організація з Міграції. — К., 1998. — С. 30.

гівля людьми може полягати у переміщенні особи з одного регіону країни в інший і навіть без такого. При цьому шкода, завдана особі, яку переміщують у середині країни, не є меншою від шкоди, що заподіюється особі без перетинання кордонів. Але за редакцією ст.149 КК України 2001 р. на відміну від ст.124[1] КК України 1960 р. обов'язковою ознакою складу злочину «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини» є переміщення через державний кордон.

Ще одне визначення торгівлі людьми дається в статті Кримінального кодексу України, якою він був доповнений 24 березня 1998 р. з ініціативи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової. Відповідно до ч. 1 ст. 149 злочином визначається «продаж, інша оплатна передача людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення у боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці».

Багато країн страждають через відсутність відповідної законодавчої бази для ефективної боротьби з торгівлею людьми. Лише деякі держави у своєму кримінальному законодавстві мають спеціальні норми, безпосередньо спрямовані на боротьбу зі злочинами даного виду, інші ж — покладаються на різноманітні законодавчі акти, що, як правило, акцентують увагу на боротьбі з проституцією. Так, у США в даний час немає спеціального закону, який передбачав би кримінальну відповідальність за торгівлю людьми. Тому правоохоронні органи Сполучених Штатів Америки покладаються на ряд інших кримінальних, імміграційних і трудових законів під час розслідування діяльності, пов'язаної з постачанням і торгівлею живим товаром. При цьому процедура обвинувачення з даної категорії справ, як свідчать американські фахівці, є надто складною, потребує одночасного застосування багатьох законів і статей законів.

Україна стала однією з небагатьох країн, що передбачили у своєму кримінальному законодавстві відповідальність за торгівлю людьми. З моменту прийняття цього кримінального закону простежується певна динаміка в кількості порушених кримінальних справ за даною статтею в Україні: на квітень 2000 р.

було порушено 17 кримінальних справ, на червень 2000 р. — 24, на вересень 2000 р. — 36 кримінальних справ, на липень 2001 р. — 52 кримінальні справи. Лише у 2002 р. за фактом торгівлі людьми в Україні порушено 169 кримінальних справ.

Як мінімум у 60 країнах практикується торгівля людьми[1]. На жаль, Україна — один з найбільших у світі експортерів жінок для міжнародної індустрії сексу. У багатьох, особливо азіатських країнах, українки складають найбільшу етнічну групу іноземок, які займаються проституцією під примушенням або без такого. Можна стверджувати, що вивіз жінок з України за кордон досяг піку.

Як показало проведене науковцями творчої групи Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України дослідження, жінки, які в перший раз потрапили до секс-бізнесу за кордон обманним шляхом, адаптувалися до нової «роботи» і часто повертаються в Україну зі зміненою психологією, вважаючи, що робота повії — це нормальна можливість заробити гроші. Перебуваючи певний час за кордоном, вони вже знають, як пристосуватися до життя в даній країні, в якому кабаре чи секс-клубі можна працювати, отримуючи непогані гроші. Виникає нова тенденція, яку умовно називають «другою хвилею», — ті, жінки, які були вивезені за кордон хоча б і обманним шляхом, в подальшому самі стають звідницями, вивозячи нових жінок.

Слід зазначити ще одну тривожну тенденцію: якщо жінки привезли гроші, навіть невеликі, після роботи в секс-бізнесі, куди були втягнуті обманом, то вони не вважають себе жертвами, навіть незважаючи на жахливі умови, в яких вони перебували за кордоном. Дівчата та жінки, які тікають з секс-клубів та борделів, нерідко шукають іншої можливості заробити гроші, щоб мати змогу повернутися додому з не порожніми кишенями.

Торгівля людьми — це високолатентний злочин. Жертви торгівлі дуже рідко звертаються до правоохоронних органів з метою відновлення своїх порушених прав. Мотивами звернення до правоохоронних органів, на жаль, стає бажання отримати від торговців гроші, які, на думку так званих потерпілих, є компенсацією за «моральні» страждання через обман з приводу обіцяної суми заробітку. Значно частіше звертаються до

[1] Див.: *Кох Гарольд Хонджу.* Глобальна проблема торгівлі людьми: розірвати хибне коло «торгівлі жінками й дітьми в міжнародній секс-індустрії» //Зб. мат. з питань боротьби з торгівлею жінками та дітьми. Кн. І. — К., 2000. — С. 65.

правоохоронних органів з приводу незаконних угод з людиною рідні та близькі потерпілих — у випадках, коли людина виїхала за кордон та пропала без вісті.

Практичний інтерес мають маршрути вивезення людей. Основними країнами, куди постачається живий товар, є Туреччина, Сербія, Хорватія, Македонія, Греція, Кіпр, рідше — Німеччина і Голландія. Що стосується маршрутів вивезення дівчат і жінок з різних районів України, то вони можуть бути різними. Але основними *легальними* транспортними пунктами, з яких відбувається подальший вивіз жінок і дівчат, є Львів, Одеса, Київ і Сімферополь. Саме сюди добираються жінки з усієї України, щоб потім перетинути державний кордон України.

Незважаючи на те, що механізм торгівлі людьми в кожному окремо взятому випадку має свої особливості, можна виділити спільні риси цього явища в Україні.

1. В самому процесі торгівлі людьми обов'язковою фігурою є вербувальник і посередник (іноді в одній особі), які виконують всі необхідні дії для організації міграції і передачі потерпілого іншій особі. До таких дій слід віднести, наприклад, надання потенційній жертві інформації про майбутню реальну або уявну роботу, сприяння отриманню офіційних документів або забезпечення потерпілого підробленими документами для перетину одного або декількох державних кордонів, забезпечення транспортом, надання тимчасового житла під час поїздки до місця призначення, допомога при перетині кордону і ряд інших дій. Як свідчить практика, всі ці послуги з боку посередника породжують міцні зв'язки між злочинцем і його жертвою (жертвами).

2. Потенційній жертві, як правило, спочатку надається недостовірна інформація про характер майбутньої роботи або умови роботи. Тому при вербуванні жертви найчастіше застосовується обман або зловживання довірою. В Україні майже не відомі випадки, коли жертва примушувалася б до виїзду або її вивозили за кордон з використанням фізичного насильства[1]. Таким чином, жертва сама приймає рішення виїхати з України. У переважній більшості випадків українські жінки займаються за кордоном проституцією. Лише небагато з тих, що поїхали, зайняті в домашньому або сільському господарстві[1].

[1] Судом винесено лише один вирок за фактом, коли особа примушувалася до виїзду з України для заняття за кордоном проституцією внаслідок виникнення у неї грошового боргу перед торгівцем. Архів міського суду Київського району м. Сімферополя Автономної Республіки Крим за 2001 рік.

3. Злочинці, використовуючи передані їм жінками загальногромадянські паспорти, займаються оформленням закордонних паспортів та інших необхідних для перетинання кордону та виїзду до іншої країни документів, як правило, за допомогою корумпованих працівників відділів паспортної, реєстраційної та міграційної служби. З метою приховування факту виїзду за кордон конкретних осіб у випадках, коли з тих або інших причин вони не можуть на законних підставах виїхати за кордон (зокрема, неповнолітній вік майбутньої жертви), злочинцями за допомогою корумпованих працівників відділів паспортної, реєстраційної та міграційної служби оформлюються закордонні паспорти на інших осіб, наприклад, знайомих (за їхньою згодою або навіть без їх відома), інших громадян, чиї документи опинилися з будь-яких причин у володінні злочинців (загублені, викрадені, передані як застава, тощо). Наприклад, у Севастополі злочинці намагалися вивезти за межі України за підробленими документами дівчат, які не досягли сімнадцятирічного віку[2].

Дуже часто проїзд потерпілих за кордон оплачується торговцем, що породжує боргову кабалу, яка ще більшою мірою робить залежними потерпілих від торговців (при цьому, як правило, розмір витрат суттєво завищується). Усі вказані обставини у подальшому можуть використовуватися як додаткові важелі для психологічного тиску на жінок.

4. Оскільки отримати робочі візи для роботи за рубежем людям, які не мають необхідної спеціальності, кваліфікації, проблематично, торговцями пропонується часто нелегальний або напівлегальний спосіб в'їзду в країну призначення. Так, використовуються підроблені документи або крадені документи; перетин кордону країни призначення здійснюється поза пунктом митного контролю. Наприклад, у вересні 1998 р. група українських дівчат на автобусі за легальними ваучерами для перетину державного кордону була доставлена з України до Болгарії, де їх висадили у незнайомому місті і відвезли до покинутого будинку, куди упродовж декількох днів незнайомі

[1] Таких випадків в судовій практиці, за нашими даними, на сьогоднішній день немає.

[2] Работорговля: Севастополь, 1999 год // Комсомольская правда (Крым). — 1999. — № 37. — С. 8.

чоловіки звозили інших молодих жінок. Крім дівчат, які прибули з України, там було багато жінок різних національностей. Через кілька днів о 2-3 години ночі близько 30-40 жінок, у тому числі й тих, які прибули з України, провідники повели через гори пішки для нелегального перетинання болгарсько-грецького кордону. При цьому маршрут через гори був настільки складний і небезпечний, що траплялися випадки загибелі людей, про що говорили як потерпілі, так й винуваті. Після перетину кордону жінок розвезли до різних барів і клубів Греції і продали їх власникам цих закладів[1].

Живий товар може ввозитися цілком легально в країну призначення за туристичною візою або на запрошення, а потім, вже після закінчення офіційно визначеного терміну, перебування жертви в зарубіжній країні стає незаконним.

5. Домовленість з іноземними «партнерами» щодо сексуальної експлуатації вивезених за кордон жінок та оплати за них досягається, як правило, заздалегідь, з використанням вже налагоджених зв'язків як між існуючими організованими злочинними угрупованнями, так і конкретними особами.

6. Після перетину державного кордону країни призначення у жертв майже завжди відбираються документи. Часто торгівці це мотивують необхідністю реєстрації прибулих у місцевих правоохоронних органах. Жінок утримують в боргових зобов'язаннях, згідно з якими вони повинні заплатити їх початкову вартість, в яку вони обійшлися для власника бару чи борделю, дорожні та інші витрати, що можуть бути їм виставлені, перш ніж їх відпустять і повернуть документи.

7. Умови, в яких перебувають жертви за кордоном, ставлять під сумнів добровільність їх вибору. Найчастіше над жертвами здійснюється постійний нагляд; робочий день триває до 14-16 годин; має місце жорстоке ставлення з боку господарів і клієнтів; дезінформація відносно правоохоронних органів; часто відсутня елементарна медична допомога. Іноді тяжка хвороба стає єдиною можливістю для потерпілої повернутися додому.

8. Метою всього процесу торгівлі людьми є довгострокова експлуатація об'єкта торгівлі, і всі ланки цього процесу — вербування, міграція, продаж — лише кроки до цієї експлуатації[2].

[1] Архів міського суду Старокиївського району м. Києва за 2001 рік.

[2] *Батыргареева В. С.* Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы // Зб. наук. праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. — Х.: Право, 2002. — Вип. 4. — С. 262-263.

Найбільш поширеними методами вербування жертв є такі.

1. Об'яви у пресі, на телебаченні, на які відгукуються молоді жінки. Якщо подивитися рекламні газети, що друкуються в Україні, то можна виявити в кожній з них від 5 до 20 підозрілих об'яв. Об'яви пропонують хорошу роботу за кордоном, яка не потребує високої кваліфікації — офіціантки, няні, домогосподарки. Деякі об'яви пропонують порівняно великі заробітки молодим, приємної зовнішності жінкам, які згодні працювати танцівницями. У багатьох агентствах не особливо цікавляться, чи є у жінок, які звернулися за об'явою, досвід роботи танцівниць та чи знають вони іноземну мову. Навіть на перший, недосвідчений погляд ці пропозиції сумнівного змісту повинні викликати настороженість у будь-якої розсудливої людини. Яку роботу можуть запропонувати «солідні» фірми, скажімо, у Туреччині, молодій дівчині 16-20 років, яка не має освіти, не володіє такою екзотичною для нашої місцевості мовою, як турецька? В багатьох випадках пропонується житло та пансіон при клубах, барах. Як правило, вказується, що заробітна плата залежить від відпрацьованого робочого часу і можна заробити непогані гроші. Всі агентства стверджують, що з жінками буде укладено контракт і вони будуть забезпечені легальними документами, навіть підкреслюють, що всі найняті будуть офіційно зареєстровані в поліцейському відділі.

Крім того, жінки можуть вербуватися через соціальні заходи — фотоконкурси, конкурси моделей. Процес складний, обман детально продуманий. Все це для того, щоб запевнити жінок, що ймовірність працевлаштування досить реальна.

2. «Шлюбні агентства», які іноді ще називають «наречена поштою» або міжнародні служби знайомств. Багато з таких агентств діють через Інтернет. Вербувальники використовують «шлюбні агентства» як засіб для пошуку жінок, які хочуть мандрувати або емігрувати. Цей шлях в секс-індустрії існує в декількох формах. Вербувальники самі одночасно можуть бути торгівцями або працювати на них. Крім того, жінка, власне, може зустріти чоловіка, який обіцяє одружитись. Чоловік може використовувати жінку сам деякий час, а потім примусити її до порнографії або продати в секс-індустрію. Один з таких сумних випадків відбувся з дівчиною з невеликого містечка на півдні України. Володіючи англійською мовою і маючи доступ до Інтернету, вона виставила свою фотокартку з описом на сторінку наречених. Через якийсь час почалося її листування з

чоловіком із Норвегії. Він представився як власник комп'ютерної фірми. Листування було цікавим і через кілька місяців він запросив її в гості для знайомства в Норвегією. Про шлюб мова не йшла. Дівчина оформила легальну візу, мала квиток на літак в обидва кінці. Чоловік зустрів її в аеропорту, привіз додому. Він закрив її, згвалтував, не давав їсти, запрошував до неї своїх знайомих. Випадок закінчився тим, що вона зуміла додзвонитися до поліції, його заарештували, дівчина повернулася в Україну[1].

3. Найбільш розповсюджений метод вербування через друзів та знайомих, які користуються їх довірою. Наприклад, у липні 1999 р. Л.Л. і С.Л., реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на торгівлю людьми і отримання майнової вигоди, запропонували потерпілій М.В., з якою вони були давно знайомі і перебували в дружніх стосунках, поїхати до Туреччини для зайняття проституцією у сутенера-турка Е. Отримавши згоду потерпілої, винні домовилися щодо умов поїздки, оформили необхідні документи і купили авіаквиток[2].

4. Туристичні фірми. На відміну від фірм, що працевлаштовують, вони оформлюють туристичні візи, які не дають можливості легального працевлаштування, і тому українські жінки працевлаштовуються за кордоном на свій ризик, потрапляючи до торгівців живим товаром. Відповідальність за їхні долі туристичні агентства не несуть.

В Україні існують й інші способи вербування молодих жінок і дівчат.

Після одержання від жінки згоди на виїзд, вона, як правило, направляється для подальшої співбесіди до іншого члена групи, не виключно, що й безпосередньо до керівника, з метою подальшого з'ясування всіх додаткових обставин щодо можливості безперешкодного її вивезення за кордон та проведення відповідної перевірки щодо можливого її співробітництва з правоохоронними органами[3]. При цьому така перевірка може

[1] *Раздобутько И.* Утраченные иллюзии // Натали. — 1999. — № 3. — С. 18.

[2] Архів міського суду Пролетарського району м. Донецька за 2002 рік.

[3] *Варенко В. І.* Про деякі проблеми організації практичної боротьби з торгівлею жінками // Боротьба з торгівлею жінками: проблеми вдосконалення законодавства та завдання органів внутрішніх справ України. Вісник Університету внутрішніх справ: Спеціальний випуск. — Х., 1999. — С. 44.

тривати декілька місяців. Жінкам пояснюють це труднощами з оформленням документів, інколи, у разі попереднього виготовлення їх порт-фоліо, заявляють, що фотографії направлені за кордон, де приймається рішення щодо можливості прийняття їх на роботу, використовуються й інші приводи затягування виїзду. Фактично за цей час члени злочинної групи негласно перевіряють, як себе поводить жінка, чи не контактує вона з працівниками правоохоронних органів, чи не встановлене спостереження за членами групи, які спілкуються з нею, або за місцями їх зустрічей тощо.

Але найчастіше строк з моменту одержання згоди жінки до її виїзду триває 1-2 місяця. Є навіть випадки, коли жінки відправлялися до «місця роботи» у той же день, коли вперше відбулася зустріч із «роботодавцем». Так, у червні 2001 р., винні А. і. Ц. познайомилися з двома неповнолітніми З. і К. та запропонували їм роботу продавцями в одному з супермаркетів у Москві, на що останні погодилися. У той же день дівчинам був куплений квиток на поїзд до Москви і в супроводі одного з винних вони відбули туди. При цьому у дівчин винні відібрали паспорти, які пообіцяли повернути по приїзді до Москви[1].

Після перевірки «благонадійності» майбутніх жертв організується виїзд завербованих жінок за кордон. При цьому, з метою зведення нанівець ризику можливого звернення жінок до правоохоронних органів виїзд здійснюється таким чином, щоб з моменту повідомлення останніх про виїзд до переміщення їх через державний кордон пройшов мінімальний час (зокрема, попередньо групу жінок можуть зібрати в одній квартирі, звідки їх одночасно доставляють під «наглядом» до аеропорту, автобусного чи залізничного вокзалу, вимагають виїхати в той же день).

Якщо узагальнити інформацію про способи повернення жінок в Україну, то їх можна розділити на самостійне та примусове повернення (депортацію).

Поліція іноземних країн депортує дівчат за порушення правил перебування за кордоном, наприклад, за відсутність паспорта, закінчення строку перебування в країні, заняття проституцією. Депортуються також й ті, хто був затриманий з фальшивими паспортами.

Що стосується самостійного повернення до України, то воно відбувається різними шляхами. Коли відсутні гроші і

[1] Архів міського суду Ленінського району м. Харкова за 2002 рік.

паспорт, жінки звертаються до українського посольства, консульства за отриманням довідки щодо повернення до України і можуть бути транспортовані на батьківщину. Повертаються також, відпрацювавши той термін, який був визначений господарем як умова покриття боргу. Повертаються під тиском батьків або родичів, які загрожують торгівцям в Україні зверненням до міліції. Як правило, торговці з України все ж таки сприяють тому, щоб їхні іноземні «партнери» відпустили дівчат. Повертаються жінки після того, як хтось їх викупив з борделю. Одну українську потерпілу, яка була вивезена до Сербії, викупив російський солдат з контингенту російських військ ООН в Сербській країні. Він заплатив за дівчину 2000 доларів США. 1000 доларів США у нього було, він віддав їх одразу хазяїну, а потім ще зібрав 1000 доларів у інших хлопців. Тим часом хазяїн тримав потерпілу у кімнаті, нікуди не відпускав, але їсти давав і не торкався дівчини. Як сказала потерпіла: «Цей хлопець мене просто пожалів»[1].

Як свідчить проведене нами узагальнення, 70-75% торговців людьми, які потрапили в поле зору українських правоохоронних органів, — жінки. Причому більше половини з них у минулому самі займалися за кордоном проституцією під примушенням, багато разів переуступалися або перепродавалися від одного господаря до іншого, більш того, з однієї країни до іншої. Поширеним стало явище, що отримало назву «друга хвиля», коли раніш вивезені жінки повертаються додому для вербування інших жінок. Середній вік жінок-вербувальниць 30-40 років. Чоловіки-злочинці молодші за віком — 25-35 років. Освітній рівень торговців дуже різний. Є люди і з вищою, і з середньою спеціальною освітою. Але 65-70% з них мають середню або незакінчену середню освіту. Більше 60% винних жінок заміжні, мають дітей. Близько 90% винних чоловіків — неодружені. 85-90% осіб-торговців живим товаром є громадянами України. Серед винних зустрічаються також громадяни РФ, Білорусі, республік Кавказу, Молдови. Є дані про те, що в злочинні групи, що займаються поставкою людей за кордон, входять й громадяни далекого зарубіжжя (серби, поляки, греки, іспанці, турки, кіпріоти, німці та ін.).

[1] Див. архів міського суду Суворовського району м. Херсона за 1999 рік (*Левченко К. Б.* Торгівля жінками в Україні — порушення прав людини // Боротьба з торгівлею жінками: проблеми вдосконалення законодавства та завдання органів внутрішніх справ України. Вісник Університету внутрішніх справ. Спеціальний випуск. — С. 12).

Хоча торгівля людьми, згідно з Міжнародною конвенцією про боротьбу з торгівлею людьми і експлуатацією проституції третіми особами 1950 року, — злочин екстрадиційний, тобто такий, що тягне за собою видачу злочинців, однак в Україні зареєстрований лише один випадок засудження до позбавлення волі іноземного громадянина-грека[1].

Всі винні — люди працездатного віку, але 80% з них ніде офіційно не працюють і не вчаться. При цьому вважають себе підприємцями. Інші — співробітники комерційних фірм. Основним джерелом прибутків торговців є оплатна передача живого товару покупцям. За один раз торговець може переправити за кордон і продати в середньому 2-3 жертви. Бувають випадки, коли кількість дівчат, одночасно вивезених, наприклад, під виглядом танцювальної групи, досягає 10-12 чоловік. Одна вдала «операція» може принести торговцю прибуток в декілька тисяч доларів. Водночас нарівні з торгівлею людьми винні можуть займатися й іншими видами злочинної діяльності, що супроводжують торгівлю (підробка документів, загроза вбивством, вимагання, спричинення тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості, вбивства, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин, зброї тощо).

Серед жінок, які винні в торгівлі людьми, судимих не зустрілося, серед чоловіків судимі, приблизно, 5-7%. Абсолютно всі злочини мають груповий характер, оскільки торговці завжди мають попередню домовленість з покупцями: *«товар» у всіх випадках везеться за певною адресою.* Таким чином, групи мають міжнародний характер. У процесі вербування потенційних жертв в Україні, їх перевезення і продажу один — вербує, інший — займається оформленням документів або виготовленням підроблених документів, третій — супроводжує завербованих під час поїздки до кордону України, четвертий — зустрічає на кордоні і везе до пункту остаточного призначення і т.д. Отриманий від продажу людей прибуток ділиться між всіма учасниками злочинної групи. Злочинну діяльність винні продовжують доти, доки вона не буде припинена (як показує практика, зазвичай злочинна діяльність триває 2-3 роки).

Якщо закон цілком визначено називає тих, хто є винними в даному злочині, то відносно жертв справа стоїть набагато складніше. Єдиного підходу до розв'язання цього питання ще

[1] Архів міського суду Суворовського району м. Херсона за 1999 рік.

не вироблено ані в теорії, ані на практиці, тим більше, що поняття «жертва» і «потерпілий» можуть і не збігатися. Наприклад, буває так, що закон визнає особу потерпілою від злочину, а людина суб'єктивно себе такою не вважає, хоча понесла і фізичну, і моральну, і матеріальну шкоду[1]. Або ж у разі загибелі людини від злочинного діяння потерпілими визнаються її близькі родичі (ст. 49 КПК України). Але близькі родичі проданих не є жертвами торгівлі у прямому значенні слова.

Залишивши осторонь питання офіційного визнання особи потерпілою від торгівлі людьми, спробуємо визначити, кого ж все-таки потрібно віднести до категорії «жертва торгівлі». Очевидно, в основу визнання особи жертвою торгівлі потрібно покласти об'єктивні критерії, такі як: 1) застосування до особи фізичного або психічного насильства для того, щоб примусити її займатися тим видом діяльності або в тих об'ємах, які особа вважає для себе неприйнятними; 2) тримання в умовах, що заподіюють страждання, наприклад, тривале залишення без їжі, медичної допомоги, без зв'язку із зовнішнім світом тощо; 3) відсутність можливості поїхати додому в будь-який час; 4) відібрання особистого майна і документів.

В Україні потерпілими від торгівлі людьми є, в основному, дівчата і молоді жінки. Однак є відомості і про факти продажу дітей. Групу ризику складають дівчини і жінки у віці від 16 до 35 років. Зафіксовані також випадки продажу жінок і більш старшого віку — від 35 до 50 років. Жінки цього віку їдуть за кордон за шлюбними оголошеннями з наміром вийти там заміж або в пошуках роботи гувернантками, нянями, домашніми робітницями тощо. Однак за кордоном вони найчастіше потрапляють у фактичне домашнє рабство або ж примушуються до заняття проституцією. Якщо жінки основної групи ризику (до 35 років) передбачають, що їм, можливо, доведеться за рубежем займатися проституцією (і багатьох з них подібне заняття не лякає), то жінки більш старшого віку таку роботу, як правило, вважають для себе неприйнятною. Освітній рівень українських жінок, що виїжджають за рубіж, різний. Дівчата і молоді жінки, в основному, мають неповну середню, середню і середню спеціальну освіту (85-90%), і лише, приблизно, кожна десята має вищу або незакінчену вищу освіту. До від'їзду майже всі офіційно ніде не працювали. У багатьох жінок в

[1] Архів міського суду Суворовського району м. Херсона за 1999, 2000 рр.

сім'ї так само ніхто не працював. 25% тих, які виїхали, мають власні сім'ї, дітей. Дуже багато тих, хто їде за кордон з надією влаштувати своє особисте життя. Майже всі жінки не знають мови, звичаїв і законів тієї країни, в якій мають намір працювати; не знають навіть англійської. За результатами нашого дослідження, найбільшу перевагу бажаючі виїхати віддають таким країнам, як Італія, Голландія і Німеччина. Але найпривабливіші країни, з точки зору можливості заробити (Туреччина, Сербія, Боснія, Герцеговина, Чехія, Словаччина, Угорщина), стають основними країнами вивозу українських жінок за рубіж.

За даними українського дипломатичного джерела, 6 тис. українських жінок займаються проституцією в Туреччині, 3 тис. в Греції і 1 тис. в Югославії. Українські жінки є найбільшою групою іноземних жінок, які займаються проституцією в Туреччині та другою за величиною групою іноземних жінок, які займаються проституцією у межах американських воєнних баз у Кореї. У деяких частинах світу, таких як Ізраїль та Туреччина, жінки з колишніх республік Радянського Союзу настільки переважають, що усіх проституток називають «Наташами»[1].

Існує стала думка про те, що основними причинами поширення торгівлі людьми в Україні є економічна криза, низький рівень життя і високий рівень безробіття, інфляція, відсутність надії на майбутнє тощо. На нашу думку, це основні фактори, що полегшують торгівцям вербування українських жінок (тобто умови), але само по собі руйнування економічної системи не є основними причинами торгівлі людьми. Багато регіонів світу так само є бідними, зі зруйнованою економікою, але тим не менш вони не стають головними постачальниками жінок для міжнародної сексуальної індустрії. У самій Україні багато жінок і їхніх сімей перебувають на межі бідності чи навіть за її межею, однак вони не прагнуть до сумнівних заробітків за кордоном.

Здається, що основні причини торгівлі людьми в іншому. По-перше, одна з причин в тому, що у світі завжди був і є попит на сексуальні послуги, що, до речі, не падають у ціні. Крім того, розвиток світового промислового виробництва, сільського господарства вимагає великої кількості робочих рук. Кожний власник, залучаючи на своє виробництво дешеву робочу

[1] *Хьюз Донна М.* Торговля «Наташами» — транснациональный рынок торговли женщинами // Зб. мат. з питань боротьби з торгівлею жінками та дітьми. — К., 2000. — Кн. II. — С. 207.

силу, одержує додатковий прибуток. А, як відомо, іноземні робітники обходяться власнику набагато дешевше, ніж працівники зі своєї країни.

По-друге, слідуючи найважливішому економічному закону про те, що попит породжує пропозицію, завжди будуть і торговці, які відчувають кон'юнктуру цього специфічного ринку живого товару і дістають переваги з бідності, безробіття, бажання потенційних жертв емігрувати. Тому торгівля людьми не існувала б без вербувальників, постачальників, сутенерів, покупців.

По-третє, причина корениться й у споконвічній моральній деградації абсолютної більшості потенційних жертв (зрозуміло, йдеться про людей, зайнятих у секс-індустрії, порнобізнесі, — а таких, на жаль, більшість). Злочинці (вербувальники) рідко помиляються в оцінці моральних принципів дівчин[1]. Кожні 14 з 20 українських дівчин, які займалися проституцією за кордоном, незважаючи на всі приниження і труднощі, що їм довелося пережити, знову збираються їхати за рубіж і займатися проституцією за гроші[2]. Такому становищу справ сприяє і лояльне ставлення до проституції в цілому ряді закордонних країн. Не можна не зазначити серед факторів розквіту торгівлі людьми і таку особистісну рису характеру, як користолюбство, що властиве не лише винним, але і самим жертвам.

До факторів, що ведуть до існування і відтворення даного виду злочинності, належить також неналагодженість механізму взаємодопомоги між державами в боротьбі з торгівлею людьми, зокрема, при розслідуванні кримінальних справ. Так, по херсонській кримінальній справі, порушеній за ч.2 ст.124[1] КК України 1960 р., наші правоохоронні органи звернулися до відповідних органів у Сербії з проханням посприяти під час розслідування кримінальної справи — надати Україні відповідну інформацію. Але наше прохання залишилося без відповіді. Тим часом, відповідно до ст. 15 Міжнародної Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами 1950 року, учасниками якої є Україна і Сербія, держави вправі офіційно звертатися з проханнями про надання всієї

[1] Работорговля: Севастополь, 1999 год //Комсомольская правда (Крым) от 26 марта 1999 г.

[2] *Левченко К. Б.* Торгівля жінкми в Україні — порушення прав людини // Боротьба з торгівлею жінками: проблеми вдосконалення законодавства та завдання органів внутрішніх справ України. Вісник Університету внутрішніх справ: Спеціальний випуск. — С.12.

необхідної інформації щодо вчинення злочину до іншої держави — учасниці даної Конвенції, на території якої відбулося злочинне діяння. Таким чином, спираючись на положення міжнародної Конвенції, українські правоохоронні органи вправі були розраховувати на таку допомогу з сербської сторони. В цьому випадку як результат відсутності співпраці — не усі винні понесли заслужене покарання, що зміцнило їхню віру у свою безкарність.

Існують також інші фактори, що сприяють торгівлі людьми.

Торгівля жінками стала серйозною загрозою безпеці багатьох держав. Тому сьогодні втручання вимагається на всіх рівнях цього складного процесу.

Розкриття, розслідування і судове переслідування винних по справах, пов'язаних з торгівлею людьми, а також захист, допомога і повернення на батьківщину потерпілих по таких справах є складним завданням, що вимагає значних ресурсів, тому і боротьба з даним видом злочинів повинна базуватися на комплексній і багаторівневій стратегії. Принаймні, стратегія подолання торгівлі людьми повинна складатися з трьох найважливіших елементів: а) попередження даного явища; б) захисту і надання допомоги жертвам торгівлі; в) кримінального переслідування винних.

Попередження повинно включати широкий спектр превентивних заходів, зокрема, створення соціально-економічних умов гідного рівня життя потенційних жертв та їхніх родин, пропагандистську роботу серед жінок. Інформаційні кампанії — це ключовий елемент будь-якої політики в сфері попередження. Так, останнім часом, завдяки широкому інформуванню громадськості, зі сторінок центральних і місцевих газет великих міст стали зникати оголошення із сумнівними пропозиціями про працевлаштування за кордоном. Подібні об'яви переміщуються в маленькі міста, районні центри, тому що там молодь більш наївна і отримує менше достовірної інформації. Необхідно також продовжити вивчення даного явища, активізувати збір і дослідження інформації про торгівлю людьми.

У свою чергу, захист і допомога жертвам повинні полягати в розробці й удосконалюванні відповідного законодавства, спрямованого на відновлення порушеного правового статусу потерпілого; у наданні права виявленим жертвам торгівлі людьми, які співпрацюють з правоохоронними органами, на тимчасове проживання за кордоном (так звана гуманітарна

категорія неімміграційної візи); у створенні реабілітаційно-кризових центрів і притулків для людей, які стали жертвами торгівлі як на батьківщині, так і за рубежем; у включенні потерпілих від торгівлі в різні соціальні програми всілякої допомоги тощо.

Переслідування торговців людьми насамперед повинно передбачати введення в національні кримінальні кодекси країн, що визнали цю проблему, відповідальності за торгівлю людьми. На винних необхідно покласти й обов'язок матеріальної компенсації жертвам торгівлі усіх затрат, у тому числі компенсації за моральні страждання, яких зазнали ці жертви.

Усі перераховані вище елементи стратегії тісно пов'язані між собою, тому й у життя їх потрібно проводити паралельно. Прикладом їхньої нерозривної взаємодії може бути той факт, що кримінальне переслідування торговців живим товаром стає практично неможливим, якщо жертви не одержать належного захисту і допомоги, тому що найчастіше у неї страх перед торговцями виявляється сильнішим, ніж бажання захистити свої права в законному порядку.

Наприкінці слід зазначити, що боротьба з торгівлею людьми, безумовно, вимагає об'єднання зусиль усіх держав, що зіштовхнулися з даною проблемою. Але профілактика, а також кримінальна політика стосовно винних у різних державах не може бути уніфікованою, оскільки країни, де існує подібна проблема, підрозділяються на дві категорії: країни вивезення і країни призначення живого товару[1]. Першим необхідно припинити вивезення людей, передбачити у своєму кримінальному законодавстві норми про відповідальність вербувальників (торговців), проводити широку пропаганду серед населення, вирішити низку проблем економічного, соціально-культурного плану; другим — припинити ввезення людей, притягувати до кримінальної відповідальності покупців живого товару, гарантувати належний захист жертв торгівлі відповідно до вимог міжнародного законодавства про права людини, забезпечити співробітництво жертв із правоохоронними органами для більшої ефективності кримінального судочинства і невідворотності покарання винних, сприяти правоохоронним органам країн вивезення

[1] *Батыргареева В. С.* Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы // Зб. наук. праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. — Вип. 4. — С. 269.

у боротьбі з торгівлею людьми. Приблизно це завдання постає і перед країнами транзиту. Видається, що тільки на основі такого підходу до проблеми можна подолати її, тому що без багатосторонніх і рішучих заходів зацікавлених держав торгівля людьми ніколи не буде припинена чи принаймні обмежена.

Рекомендовано до опублікування
сектором попередження злочинності
серед неповнолітніх та молоді
(протокол №1 від 5 лютого 2004 р.)
Рецензент кандидат юридичних наук
Б. М. Головкін

ПАМ'ЯТІ В. М. ХОТЕНЦЯ

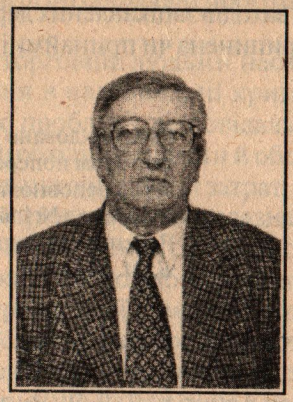

6 березня 2004 року на 61-му році раптово пішов з життя завідувач відділу дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого *Василь Михайлович Хотенець*.

У 1995 році у складі Управління планування і координації наукових досліджень Президії Академії правових наук України В. М. Хотенець брав безпосередню участь у створенні Інституту вивчення проблем злочинності. А з 1 січня 1997 року він очолив за сумісництвом відділ Інституту, науковці якого першими розпочали дослідження, результати яких незабаром були оцінені науковою спільнотою.

В. М. Хотенець брав участь у проведенні низки фундаментальних і прикладних досліджень з проблем організації і функціонування судової влади, де його науковий інтерес був зосереджений на виявленні закономірностей і розробці критеріїв побудови судової системи, на питаннях підвищення ефективності діяльності слідчого апарату шляхом встановлення системи залежностей організаційного, процесуального і кримінально-правового характеру. В останній час він приділяв особливу увагу питанням реформування кримінально-процесуального законодавства, що проявлялося як у безпосередній розробці суттєвих змін і доповнень до чинного Кримінально-процесуального кодексу, які були внесені у межах «малої» судової реформи, так і в теоретичному осмисленні нових для вітчизняного кримінально-процесуального права інститутів, зокрема, апеляції, компромісу та скороченої форми судового розгляду справ.

Він був автором понад п'ятдесяти наукових робіт, присвячених актуальним проблемам кримінально-процесуального права, співавтором і співредактором підручника «Кримінальний процес України».

Широкий науковий кругозір, знання тенденцій розвитку сучасного права були підґрунтям важливої роботи, яку проводив Василь Михайлович у сфері формування судової практики і приведення вітчизняного законодавства у відповідність з Конституцією України і міжнародними стандартами. Він готував наукові висновки на запити Конституційного Суду України з питань тлумачення кримінально-процесуального і судоустрійного законодавства, брав участь у підготовці ряду постанов Пленуму Верховного Суду України зі складних питань застосування законодавства, що виникають при розгляді кримінальних справ, надавав на запити практичних установ висококваліфіковані наукові висновки.

Від нас пішов талановитий вчений, який зробив значний внесок у наукові здобутки інституту, чуйна, турботлива, доброзичлива, життєлюбна людина. Усі співробітники інституту відчували поважне, незалежно від посад і звань, ставлення до себе з боку Василя Михайловича, щире бажання допомогти у вирішенні проблем, відвертість у спілкуванні. Для науковців відділу він був не лише керівником, а старшим товаришем, який разом з ними уболівав за спільну справу, турбувався про наукову молодь. В. М. Хотенець був членом редакційної колегії наукового збірника «Питання боротьби зі злочинністю», членом Вченої ради Інституту.

Нам завжди буде не вистачати його тепла, допомоги, порад і турботи. Світла пам'ять про Василя Михайловича Хотенця навічно збережеться у наших серцях.

Колектив Інституту вивчення
проблем злочинності Академії
правових наук України

Зміст

I. МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ «ОСНОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: СТАН ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ»
(27 листопада 2003 р., Харків)

ВІД ОРГКОМІТЕТУ СЕМІНАРУ

Сташис В. В.
Вступне слово 6

1. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Шакун В. І.
Злочинність неповнолітніх — нові виклики для України 8

Савіна В. С., Горшкова Л. А.
Роль органів юстиції в попередженні підліткової злочинності та в запобіганні дитячій бездоглядності (на матеріалах Харківської області) 15

Шмеріга В. І.
Принципи організації і діяльності системи ювенальної юстиції (за положеннями міжнародного права) 19

Поволоцька С. Г.
Ювенальна юстиція в Україні: Передумови створення та перспективи розвитку 23

Гуторова Н. О.
Проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх за злочини у сфері господарської діяльності 26

Дорош Л. В.
Злочинність неповнолітніх у сфері сексуальних відносин та шляхи її попередження 29

Гармаш Д. О.
Питання кваліфікації участі неповнолітніх осіб у порушенні порядку здійснення операцій з металобрухтом 34

Гізімчук С. В.
Забезпечення основних прав та свобод неповнолітніх при застосуванні примусових заходів виховного характеру 37

Ковітіді О. Ф.
Щодо питання про звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх 41

Лемешко О. М.
Деякі особливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб за чинним кримінальним законодавством 44

Тютюгин В. И.
Некоторые вопросы реализации норм об особенностях уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних 47

Туляков В. О., Хлицова О. Г.
Деякі нормативні проблеми протидії злочинності неповнолітніх 51

Бурдін В. М.
Проблемні питання застосування кримінальних покарань до неповнолітніх 53

Сахарук Т. В.
Проблеми призначення покарання неповнолітнім 56

Заславська М. Г.
Кримінальна відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей у системі заходів запобігання злочинності неповнолітніх 60

Гринчак С. В.
Кримінально-правовий аспект незаконної трансплантації органів або тканин неповнолітніх 64

Симонян Б. А.
Відповідальність за експлуатацію дітей за кримінальним законодавством України 68

2. КРИМІНОЛОГІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Голіна В. В.
Кримінологічна характеристика і попередження злочинності неповнолітніх 71

Даньшин И.Н.
Детерминация преступности несовершеннолетних 75

Сахань О. М.
Мотивація ювенальної злочинності в сучасних політичних умовах 79

Ставицька О. В.
Анормний стан особистості як фактор злочинної поведінки підлітка 82

Ялпута Т. В.
Причины и условия формирования отклоняющегося поведения у подростков 85

Герасина Л. Н., Кривцова В. М.
Некоторые детерминанты криминального поведения в молодежной субкультуре: конфликтологический анализ 89

Осипова Н. П.
Підлітково-молодіжні співтовариства делінквентної спрямованості в механізмі криміногенної соціалізації неповнолітніх 93

Віденєєв І. О.
Типи акцентуацій характеру та особливості агресивності в структурі поведінки неповнолітніх 96

Шостко О. Ю.
Нова модель ювенальної юстиції у сша 99

Марченко Л. О., Ковальський В. С.
Засади державної профілактики злочинності неповнолітніх 103

Печерських Т. П.
Профілактична робота працівників служб у справах неповнолітніх з дітьми девіантної поведінки із неблагополучних сімей 108

Блага А. Б.
Насильство в сім'ї та злочинність неповнолітніх: детермінаційний зв'язок 112

Сенаторов М. В.
Питання віктимологічної характеристики та попередження злочинності неповнолітніх 116

Батиргареєва В. С.
Деякі сучасні риси рецидивної злочинності неповнолітніх в україні 119

Подільчак О. М.
Особливості злочинності неповнолітніх жінок 122

Воробьева Е. С.
Насильственное удовлетворение половой страсти неестественным способом: криминологический аспект 126

Головкін Б. М.
Профілактика крадіжок, вчинених неповнолітніми . 129

Тихий В. П.
Попередження злочинного поводження неповнолітніх зі зброєю 133

Дунаєва Т. Є.
Службова недбалість як один із факторів дисфункцій у системі профілактики правопорушень і злочинності неповнолітніх 135

Петров Д. М.
Основні кримінологічні риси особи неповнолітнього наркомана 138

Фелендюк Н. В.
Психологічні аспекти перевиховання неповнолітніх правопорушників 142

Баюл Р. В.
Вплив позитивного конфлікту на формування індивідуальності неповнолітнього 144

Волянська О. В.
Роль засобів масової інформації у формуванні моделей агресивної поведінки підлітків 147

3. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Брынцев В. Д.
Пути повышения эффективности правосудия по делам о правонарушениях несовершеннолетних 150

Хотенець В. М., Карпенко М. О.
Провадження у справах про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх за останнім проектом КПК України 154

Гультай М. М.
Встановлення властивостей особи неповнолітнього у досудовому слідстві та у суді (окремі питання) 158

Голубов А. Є.
Реформування провадження по справах про застосування примусових заходів виховного характеру 162

Щербань С. Г.
Захист інтересів неповнолітнього в кримінальному судочинстві 166

Гайдар А. І.
Оперативно — розшукові заходи в боротьбі з груповою злочинністю неповнолітніх 169

Романюк В. В.
Повноваження кримінальної міліції у справах неповнолітніх як органу дізнання при порушенні кримінальної справи щодо злочинів неповнолітніх 172

Павлюк Н. В.
Особенности допроса несовершеннолетних..... 176

Полуляхов О. В.
Проблеми методики розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, що вчиняються із залученням неповнолітніх 179

Воробйов О. О.
Особливості методики розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми в групі 183

Садовский К. С.
Защита прав и законных интересов несовершеннолетних при проверке приговоров, постановлений и определений суда 187

Боговський Д. Є.
Особливості судочинства з адміністративних справ щодо неповнолітніх 192

Дегтяр О. І.
Характеристика неповнолітніх, які тримаються в установах кримінально-виконавчої системи в харківській області. Організація профілактичної роботи з ними 196

Яковець І. С.
Деякі питання розподілу неповнолітніх до виховних установ та їх переведення до виправних колоній 201

Четверикова О. С.
Проблеми вторинної класифікації засуджених до позбавлення волі у виховних установах 204

РЕКОМЕНДАЦІЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ «ОСНОВНІ РИСИ СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: СТАН ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ 207

II. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Голіна В. В., Батиргареєва В. С.
Торгівля людьми: правовий та кримінологічний аналіз 211

Пам'яті В. М. Хотенця 232

Питання боротьби зі злочинністю

Випуск 8

Відповідальний за випуск
В. В. Голіна

Редактор *А. В. Єфименко*
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 23.03.2004.
Ум. друк. арк. 12,8. Обл.-вид. арк. 12,2. Вид. № 171.
Тираж 500 прим. Ціна договірна. Зам. 58

Видавництво «Право»
Академії правових наук України
Україна 61002 Харків, вул. Чернишевського, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серії ДК № 559 від 09.08.2001)

Друкарня СПД фо. Костинський А. В.
Україна 61024 Харків, вул. Лермонтовська, 27

Питання боротьби зі злоч. по. Вип. 8/2004.
(Х1. Право. -238а).
№498 б/в

Борисов В.Н.
№498 б/в